ہمہ اوست

آغا سلیم

همه اوست

همہ اوست

(ناول)

آغا سليم

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد، سنڌ.
2002ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر اٺهتر

ڇپائيندڙ	نيو فيلڊس پبليڪيشنس ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد، سنڌ.
ڇپيندڙ	ذڪي پرنٽنگ پريس، ڪراچي.
پهريون ايڊيشن	جولاءِ 1985ع
ٻيو ايڊيشن .	جون 1992ع
ٽيون ايڊيشن	سيپٽمبر 2002ع

قيمت -/90 رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

HAMAH-OST - (Original Sindhi Novel) by AGHA SALEEM. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammad, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition July 1985. Second Edition June 1992. Third Edition September 2002. Price Per Copy Rs. 90/-
Book No. 69

مصنف جا ڇپيل ڪتاب

اونداهي ذرتي روشن هٿ
ذرتي روشن آهي
همہ اوست
ٻہ ننڍيا ناول
چنڊ جا تمنائي
جهولي لال
پن ڇڻ ۽ چنڊ

شام لٿي ۽ نيڻ نهار تائين پکڙيل پيلو شفق جي رنگن ۾ جرڪڻ لڳو.

ٻيلي جي پاسي کان وهندڙ سنڌوءَ جي ميرانجهي پاڻيءَ ۾ شفق جا رنگ پئجي ويا.

هوا جو تيز جهوٽو لڳو ۽ ڪپر سان ٻيٺل ٻيڙن جا اڇا اڇا سڙھ شفق جي ڳاڙهاڻ ۾ ڦڙڪڻ لڳا.

آسمان ۾ ڪنگن جي قطار لنگهي.

ابابيل اڏاڻا ۽ ڪا ولر ڪاڻ وڇڙيل ڪونج ڪرڪي.

وچ سير ۾ ترندڙ ٻيڙيءَ ۾ ڪنهن راڳ ڳائڻ شروع ڪيو ۽ سنڌس ڏکويل آواز زخمي ڪونج وانگر ڦٿڪڻ لڳو. آهستي آهستي رات پنهنجا پلوَ پکيڙيا ۽ ٻيلي سان لڳ واري ميدان ۾ مچ، مشعلون ۽ فانوس ٻري پيا.

اڄ سجاول خان سمي، ٺٽي جي مغل نواب سيد لطف عليءَ کي پنهنجي شڪارگاھ ۾ شڪار لاءِ سڏايو هو ۽ درياھ جي ڪپر کان پريرو، ٻيلي سان لڳ، واري ميدان ۾ جڻ ته شهر ٻڌجي ويو هو. منهہ، چنا، تنبو، جهلن وارا پٽارا ڏاند، سنجيل اٺ ۽ گهوڙا، ڏيگي گاڏيون ۽ ڇڪڙا، اچ وڃ ۽ چوڀول. ديڳيون تي دميون ۽ هرڻن جون سجيون تي تيار ٿيون. رکي رکي ٻيلي ۾ واءُ گهوگهٽ تي ڪيا، گدڙ اوناڻڻ تي لڳا ته زنجيرن سان ٻڌل شڪاري ڪتن ٻيلي ڏانهن رومڙ تي ڪٽي ۽ پوءِ ٻي وس تي ڀؤنڪڻ تي لڳا. گهوڙن ٿاھ ڪائي، نرا ڪٽي هٽڪار تي ڪئي.

منهن، چنن ۽ تنبن کان پريرو، درياھ طرف، نواب جو ڪاري رنگ جو ريشمي تنبو لڳل هو. تنبوءَ جي چئني ڪنڊن تي مشعلون ٽي ٻريون ۽ زره بڪتربند سپاهي، ڀالا جهلي، پهرو تي ڏنو. مشعلن جي اُهاءَ ۾ پهريدارن جي زرهن ۽ ڀالن چمڪاٽ تي ڪيا.

نواب جي تنبوءَ کان ٿورو پريرو سجاول خان سميٗ، سندس پٽ علي خان ۽ پاڻٺي سارنگ خان جا تنبو لڳل هئا.
نواب سارو ڏينهن ٻيلي ۾ هرڻن، ڦاڙهن، سوئرن ۽ تترن جو شڪار ڪيو هو. شام جو وچ ميدان ۾ سوئر ۽ رڇ ڪتي جي ويڙهہ ڏني هئائين ۽ ملهن جي ميل ۾ ملهن کي انعام ڏنا هئائين. هاڻي ٻيلي ۾ شام لٿي هئي ۽ رات جي مانيءَ جي رڌ پچاءَ جون تياريون شروع ٿي ويون هيون.

چنڊ چڙهيو تہ درياهہ ۾ چانڊاڻ وهڻ لڳي. ٿوريءَ دير اڳ اوندهہ ۾ ويڙهيل ٻيلي تي چانڊاڻ وڇائجي وئي ۽ شاهي ٻيڙن جا اڇا اڇا سڙهہ چانڊاڻ ۾ جرڪڻ لڳا. تنبوءَ جو ريشمي پڙدو هٽيو ۽ چوڏهينءَ جي چنڊ اندر ليئو پاتو. ڦوٿهڙي جي واءُ جا جهوٽا اندر گهڙي آيا. واءُ ۾ ڦوٿهڙي جي هبڪار هئي جيئن ڪنهن ڪنواريءِ بدن ۾ ڦٽندڙ جوانيءَ جي هبڪار! نواب اونهون ساهہ کنيون ۽ سندس اندر ڦوٿهڙي جي اڻ لکي هبڪار سان هبڪارجي ويو. هو پريان ٻيڙن جي سڙهن ۾ اٽڪيل چنڊ ڏانهن نهارڻ لڳو. چنڊ هن کي هميشہ ڪنهن اڻ ڏٺي پرينءَ جا پار ڏيندو هو. اهڙو غم ۽ اهڙي اداسي ڏيندو هو جنهن جو ڪو سبب نہ هو. دل چڻ سنگ مرمر جي اهڙي ويران مسيت جنهن ۾ نہ قرآتونٗ نہ آيتون ۽ نہ ڪڏهن ڪنهن سجدو ڪيو هجي ۽ جنهن جي گنبذن ۽ منارن تي چنڊ چمڪندو هجي.
نواب لطف عليءَ چنڊ کي تاج محل تي چمڪندي ڏٺو هو. شاهي مسجد جي منارن کي چمندو ڏٺو هو. گنگا جي پاڻيءَ ۾ تاج محل جي اولڙي سان کيڏندو ڏٺو هو. پر سنڌ جي چنڊ ۾ عجيب اداسيٗ ۽ سونهن هئي. چنڊ کي مڪليءَ جي مقبرن تي چمڪندو، سنڌوءَ جي سير ۾ لهرن ۾ لڙهندو ۽ ڪينجهر ۾ جام تماچيءَ جي ڊونڊيءَ وانگر ترندو ڏسي هن جي دل الائجي ڇو اداس ٿي ويندي هئي. هينئر ڦوٿهڙيٰ جي چنڊ کي ليئو پائيندو ڏسي هن جي دل اداس ٿي وئي. هن ڍڪيت ڏيئي جام خالي ڪيو ۽ مسند جي پر ۾ ويٺل ڪنيز ڏانهن نهاريو. ڪنيز جو چهرو چنڊ وانگر ٿي پريو. هن کي سنهڙو ريشمي لباس پاتل

هو جنهن مان سندس بدن جي چانڊاڻ جهلڪا ٿي ڏنا. نواب کي پاڻ ڏانهن نهاريندو ڏسي ڪنيز بند مکڙيءَ وانگر ڪڙئي پئي. نواب جون نظرون ڪنيز جي زلفن سان وچڙنديون، ڳلن کي چهنڊيون، خمدار ڳچيءَ تان ترڪنديون، سندس ريشمي چوليءَ مان ڪني ڪيندڙ چندن تي ڪپي ويون. ڪنيز يڪدم رسيل ميوي سان جهنجهيل ٽاريءَ وانگر جهڪي آئي ۽ نواب جو خالي جام ڀرڻ لڳي. نواب اونهون ساهہ کنيون. ڪنيز جي زلفن مان مشڪ، لڱن مان صندل ۽ هٿن مان حنا جي خوشبوءِ ٿي آئي. پر هن جي پنهنجي خوشبوءِ ڪٿي هئي. انسان ۾ پنهنجي بہ تہ هبڪار ٿيندي آهي، پنهنجي سياءَ جي سڳنڌ هوندي آهي. اهو اڻ ڏٺو پرين ڪٿي آهي جنهن جي بدن ۾ انبن جي ٻور جي ڪٽڙي ڪٽڙي خوشبوءِ هئي ۽ جنهن جا پار چنڊ ڏيندو هو.

نواب ڪنيز تان نظرون هٽائي، مسند جي پر ۾، بخمل جي قالين تي، ريشمي طول ويهاڻن کي ٽيڪ ڏيئي ويٺل ميزبانن ڏانهن نهاريو. مسند جي ساڄي پاسي سجاول خانَ سمون ويٺو هو. قداور مڙس، منهن تي مڙسائي ڏيا ۽ نهنائي. اڇي ڏاڙهي، اڇ پڳ ۽ اڇو سوٽي وڳو. نواب هميشه ماٺهوءَ کي هن جيَ اکين مان پرکندو هو جو اکيون انسان جي روح جا روشندان هونديون آهن. سجاول خان جون اکيون وڏيون ۽ ڪاريون هيون. سندس اکين کي ڏسي اهڙي ڍنڍ تي ياد پئي جنهن تي ڪائي ڄمي وئي هجي.

ڪنهن زماني ۾ ان ڍنڍ جو پاڻي بہ نيرو ۽ اجرو هوندو. ان ۾ بہ ڪنول ڪڙيا هوندا ۽ چنڊ لهرن ۾ لڏيو هوندو، لهرن آسمان ۾ چمڪندڙ چنڊ ڏانهن اُلرون ڏنيون هونديون ۽ ڪنارن ڪان اٽلون ڪائي جهنگ ٻر ٻوڙيا هوندا. پر هاڻي تہ ڪنڌيءَ جا ڪانهن تي سڪا ۽ هر طرف چپ چپات هئي.

نواب جي کاٻي پاسي سجاول خان جو پٽ علي خان ويٺو هو. سهڻو، شهزادو، بهادر، خوش لباس، خوش گفتار ۽ خوش اخلاق. سندس ڳالهائڻ ٻولائڻ، اٿڻ ويهڻ صفا سجاول خان جهڙو هو. عليءَ کي ڏسي سجاول خان جي جوانيَ تي ياد پئي. عليءَ جون اکيون بہ پيءُ جي اکين جهڙيون وڏيون ۽ ڪاريون هيون ڄن ۾ عجيب اطمينان هو. هن

جي اکين کي دولت، شهرت يا اعليٰ رتبي جي کا بک ڪانہ هئي. علي نواب جو منصبدار هو ۽ نواب هن جي ڪارڪردگيءَ کان خوش هو. پر جي هو نواب جو منصبدار نہ بہ هجي ها تہ بہ هن جي اکين ۾ اهڙو ئي اطمينان هجي ها. هن جي اکين ۾ اطمينان سان گڏ عجب لذت پرستي هئي جڻ هن زندگيءَ مان سيني لذتن کي نيپوڙڻ تي گهريو. هينئر بہ هن رکي رکي اٿين تي ڪنيز ڏانهن نهاريو جو سندس نگاهن ڪنيز جي سنڌ سنڌ کي ليمي وانگر تي نيپوڙيو.

عليءَ سان گڏ هن جو سوٽ سارنگ ويٺو هو. ڊگهو قد، سنهي چيلهہ، پريل پٺا، ڪٽڪاؤن رنگ، هلڪي ڪاري ڏاڙهي جيڪا سندس منهن تي ڏاڍي تي سونهين. هن جون اکيون وڏيون ۽ عقابي هيون جن ۾ عجيب بي چيني هئي. هن جي اکين کي ڏسي اٿين تي لڳو جڻ بہ عقاب شڪار لاءِ چپ هٽي ويٺا آهن ۽ وارو ملڻ سان پڙڪو ڏيئي شڪار کي چنبن ۾ پڪوڙي چيري ڦاڙي ڇڏيندا. هن جي اکين ۾ شهرت، جاه پرستي ۽ عظيم ڪارناما انجام ڏيڻ جا عزم هئا. سارنگ کي منصبداري ڏيارڻ لاءِ سجاول خان نواب کي شڪار لاءِ سڏايو هو. نواب سارنگ کي ڏسڻ سان اندازو لڳايو تہ سارنگ جهڙو اقتدار پرست ماڻهو هن لاءِ نهايت ڪارآمد ثابت ٿيندو.

نواب جي سامهون، چنڊ کي پٺي ڏيئي چارڻن جا بہ ٽولا ويٺا هئا. سيني کي ڪاريون پڳون ۽ اڇا وڳا پاتل هئا. سيني کي ڪاريون پنپيون ڏاڙهيون، رڳو سندن اڳواڻ سانوڻ چارڻ جي ڏاڙهي اڌ اڇي ۽ اڌ ڪاري هئي. سانوڻ جي اکين ۾ نهارڻ سان لڳو ٿي جڻ انهن اکين جي هن پار اهو ميدان هو جت دودي ۽ الادين جي جنگ لڳي هئي.

هوا جو جهوٽو لڳو. واءُ وٽن ۾ واڪا ڪيا، واءُ جي جهوٽي سان فانوسن جي وٽ تيز ڪاڏا، دهل تي ڏڪ لڳو ۽ چارڻن ڳالهہ شروع ڪئي.

لک لڙيا لکنؤءَ کان، لک اُلٽيا اوهيئڙا
پورب جئن پلٽي پيا، جئن واڪا ڪري واءُ
الادين بہ آئيو، جت آلا ڪان پرن
پوربي ۽ پڇمي، جتي ڪوهستانيُ بہ ڪڏن

ايـــران ۽ تـــوران جا، كـــنــا خوب كـــــڙن
كـكـا، كـارا، كـابـلـي، انـت نـہ امـرائـن
نوَ لک، ڏهہ چليـون، اچي سنڌ وكـوڙي تنْ

دهل جو ڏڏكو بند ٿيو. سانوڻ چارڻ واتين ويٺين ڳالھہ شروع كئي. سندس گجندڙ آواز سانت سيني ۾ پڙاڏجڻ لڳو.

ننگرپار سڏايا
يارن جا نمونا هوندا آهن
هكڙا جاني يار
ٻيا وري ائين سنگت ۾ ٺلها يار هوندا آهن
ننگر اٿيو
تراڙ كڍي، ليكو كڍي، تراڙ اڇلايائين
"ادا، هيءَ تراڙ آهي ننگ جي
هتي شهپر كير ۾ ٻوڙيو
سپاٽي جنگ جي ميدان ۾ رت ۾ رڱيا
زور نہ آهي
جيكو رضا خوشيءَ سان اچي"
۽ پوءِ جيكي جاني يار هئا سي ٽپي پيا
ننگر پهلوان يار وٺي خوشيءَ وچان چاچي ڏي روانو ٿيو
ننگر چاچي کي پارت كئي
ننگر پارت كري جيڄل ماءُ جي
فقير بيت جوَ بيان كري
هي بيت شاعر ماٺهوءَ جي چمڻ جو ناهيو آهي.

صاحب لاوي سانوٽي، درس چڙهي درياهہ
ٻيلا ٻڌن ٻوڏ ۾، واهڙ وهي واهہ
ساري حضرت شاهہ كي، هاري چاڙهن نار
ٻج چٽي ٻنيءَ ۾، كريُ الہ توهار

سَلا نپائجن ننڍڙا، هڙيا هڪلن جهار
ڪڏهن چونڪ ڍوڍي گل ڦاڙيا، سنگ نڪري ٿيا نروار
اچي پيڙن ڳاهہُ فراق جو، ٿيا ڪٽا ڪٽي ڪان ڌار
ڪونڌر هي ڪسندو وڃي، تنهن الاڏين اڳيان
تنهنجي جيجل جوڳياٽي ٿيندي، جنهن جو پٽ نہ ڪو ياءُ

چنڊ کي اوچتو ڪاري ڪڪري ويڙهي ويئي، سنڌوءَ ۾ ڪنهن ڪڙڪا ڪيا. ٻيلي ۾ واءَ جا گهوگهٽ، چارڻن جو گجندڙ آواز.

وڙهيا ڪٺارين، ڪاتئين، ٻرڇيون ڀالَ هٿن
مــردن مــتــان رڪ جون تاوَ تــراڙيــون ڪــن
مَرُ سي مائن ڄائيا، جي اورانگهيو بہ اچن
ڌڙ تنهيــن جا ڌوڙ ۾، سپ للهنگ ٿا ليٿن
عــضــوا امــرائن جا، لــوهوءَ مــنجهــہ لڙهــن
هڻ وٺ وائــي وات ۾، ٻــولــي ٻي نــہ ڪــن
ننگر سنڌيءَ جنگ کان ٿا توبہ توبہ ڪن.

دهل جو ڌمچر. چارڻن جو عرش جي ڪونگرن کي ڪيريندڙ آواز، واءَ جا گهوگهٽ، فانوسن جي ڏڪندڙ وٽ، چارڻن جون ڏڪندڙ ڪاريون ڇنيون ڏاڙهيون، چمڪندڙ تارا ۽ منهن تي سنڌن اُڌمن جو اُهاءُ...! نواب کي ائين لڳو ڄڻ هو جنگ جي ميدان ۾ ويٺو آهي. جوڌاري تراڙن جا تاؤ، ڀالن جا ڀيڪا، ڪونڌر ڀيا ڪڏن، ڪنڌ ڀيا ڪرن، للهنگ ڀيا ليٿن، رت جا ريلا، دانهون ڪوڪون... ساري سنڌ جنگ جو ميدان هئي. هرطرف راتاها، جنگيون، بغاوتون ۽ ماڻهن جو ڪوس! نواب لطف علي شاعر هو. هن جي دل ڪنهن سهڻي صورت کي ڏسي چنڊ ڏانهن اُلرون ڏيندڙ چڪور وانگر الرون ڏينديون هئي. هن بہ راتين جو چنڊ سان ريهاڻيون ڪيون هيون ۽ چنڊ کان پنهنجي اڻ ڏٺي پُرينءَ جا پار پتا پڇيا هئا. ڪنيز جي چوليءَ مان چنڊن کي ڪني ڪيندو ڏسي هن کي پنهنجو پرين ياد پيو هو جنهن پرينءَ جا پڙلاءَ هن

حافظ جي شاعريءَ ۾ ٻڌا هئا. دنيا ۾ انسانن جا رنگ روپ جدا آهن پر ڏک سک ساڳيا آهن. پوءِ هي رتوڇاڻ ۽ انساني ڪوس ڇا لاءِ؟ رڳو ڪنهن هڪڙي انسان جي اقتدار کي قائم رکڻ لاءِ. اميرن امراون، سردارن، نوابن ۽ جاگيردارن جي رتبن کي دوام بخشڻ لاءِ. سنڌ تہ آهي ئي بيدادنگري. پراوا حاڪم، پرايون عدالتون؛ پرائي فوج. رڳو ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ. جيترو لٽجي اوترو تورو. هر شيءِ تي ڳاٽي ڀڳا محصول. هڪ ڳوٺ مان ٻئي ڳوٺ ۾ وڃڻ لاءِ راهداري ۽ محصول. ٻنيءَ مان اَنَ لهي نہ لهي پر سڄي زمين تي ڍل. هڪڙي ڍل وري داڻي بندي جيڪا حاڪمن ۽ جاگيردارن خوارن جي حساب سان تي ورتي. جدا جدا پرڳڻا جاگيردارن کي ٺيڪي تي ڏنل هئا جن پنهنجي مرضيءَ سان ماڻهن تي ڍل تي مڙهي. ماڻهو بيزار ٿي ڳوٺ ٻنيون ۽ گهر گهاٽ ڇڏي جبلن ۽ جهنگلن ۾ هليا تي ويا ۽ اتان شاهي فوجن ۽ جاگيردارن تي حملا ٿي ڪياڻون. هڪ بغاوت اقتدار لاءِ هوندي آهي ۽ ٻي بغاوت ظلم ۽ ڏاڍ جي خلاف احتجاج هوندي آهي. سنڌين جون بغاوتون ظلم جي خلاف احتجاج هيون. سرڪار انهن بغاوتن کي ختم ڪرڻ لاءِ هر طرف ڪوس لائي ڏنو هو. نواب سيد بايزيد جي ايام ڪاريءَ ۾، دربيلي پرڳڻي ۾ راجپرن، ٻهڻن ۽ سميجن بغاوتون ڪيون. مغل فوج ساڻن ٻچي نہ سگهي تہ عيد جي ڏينهن جڏهن سيني عيدگاهہ ۾ نماز تي پڙهي تڏهن مغل فوج "ڪافرن" کي عيدگاهہ ۾ نماز پڙهندي ڪٺو. هرطرف ظلم هو، ڏاڍ هو ۽ انياءُ هو. ظلم جڏهن حد کي رسندو آهي تڏهن ڪو مسيحا پيدا ٿيندو آهي. شاهہ عنايت سنڌ جو مسيحا هو جنهن چيو هو تہ زمين الله جي آهي ۽ اَن اُن جو آهي جيڪو اپائي ٿو. پر هر مسيحا سوليءَ تي لٽڪندو آهي. شايد شاهہ عنايت بہ سوليءَ تي لٽڪندو.

اڄي پيڙن ڳاهہ فراق جو، تيا ڪٺا ڪٺي ڪان ڏار،
ڪونڌر هي ڪسندو وڃي تنهن الادين اڳيان. ۱

* نواب هٿ جو اشارو ڪيو. دهل يڪدم بند ٿي ويو. چارڻن جو آواز سنڌن نڙيءَ ۾ گهٽجي ويو ۽ تنبوءَ ۾ سانت ڇانئجي وئي. نواب اشرفين جي ڳوٿري ساوڻ ڏانهن اڇلائي. ساوڻ ڳوٿري ڪٺي چمي اکين

سان لاتي ۽ هٿ ٻڌي چيائين:
"سائين، جيڏدان ملي تہ هڪڙو عرض ڪيان."
"چئہ...."

"سائين اسان جو رواج آهي تہ اسين ڏودي شهيد جي ڳالهہ جي بخشيش نہ وٺندا آهيون. اهو ڏينهن اسان لاءِ ماتم جو هوندو آهي ۽ اسين ڪاريون پڳون پائي دودي شهيد جي ڳالهہ ڪٿندا آهيون."

●اسان توکي دودي جي ڳالهہ ٻڌائڻ ڪري نہ پر هونئن ئي بخشيش ڏني آهي."

ساوڻ سجاول خان ڏانهن نهاريو. سجاول خان هن کي اشارو ڪيو ساوڻ ڳوٺري قبول ڪئي. سڀ چارڻ اٿي بيٺا ۽ هٿ ٻڌي، ڪنڌ نوائي، سلام ڪري، هڪ هڪ ٿي تنبوءَ کان ٻاهر هليا ويا. تنبوءَ ۾ سانت چانئجي وئي. اوچتو سانت ۾ پازيب چمڪيا ۽ عنايتي لنگهياڻي اندر آئي. هن هٿ ٻڌي نوڙي نواب کي سلام ڪيو ۽ قالين تي ويهي رهي. عنايتيءَ جو رنگ ڪٽڪائون ۽ بدن ماسيرو هو. سندس بدن کي ڏسي سارين جي اهڙي پڪل پوک تي ياد پئي جنهن ۾ اجا لابارو نہ پيو هجي. عنايتيءَ هلڪي کنگهڪار ڪري نڙي صاف ڪئي. سازن ساهہ کنيا ۽ عنايتيءَ بيت ڏنا.

سر نسريا پاند، اُتر لڳا آءُ پرين
مون تو ڪارڻ ڪاند! سهسين سڪائون ڪيون
سَر لوهيڙا ڳيا، ڪسر نسريا
تو ڪئن وسريا، ڍوليا! ڏينهن اَچڻ جا.

بيت ٻڌي سيني جي دلين ۾ اُتر واءُ گهليو ۽ درد جا سَر نسريا. عنايتيءَ ڪافي شروع ڪئي:

آيل، ڪريان ڪينئن، منهنجو نينهن آپليو نہ رهي
اُڏوهيءَ جيئن ڏکڙا، چڙهيا چوٽي سينءَ
گوندر مٿان جندڙي، دريا دلين جيئن
منهنجو نيهن آپيلو نہ رهي.

ڪافي پوري ٿي تہ سيني جي دلين کي گوندر جون وليون وڪوڙي ويون ۽ ڏکڙا چوٽيءَ تائين چڙهي ويا. نواب هيري جي منڊي

لاهي عنايتيءَ کي ڏني ۽ علي کان پڇيائين:
”هي ڪنهنجو ڪلام آهي؟“
”سائين هڪڙي نوجوان سيد زادي جو ڪلام آهي. چون ٿا ويراڳي آهي. جوڳين سامين سان جبل جهاڳيندو ٿو وتي. مخدوم معين وٽ ٺٽي ۾ ايندو آهي.“
”سيد زادي جي شاعريءَ ۾ ڪيڏو نہ درد آهي.“
”سائين هڪڙي مغل زاديءَ جي عشق ۾ شاعر ٿيو آهي. چون ٿا تہ مغل زاديءَ جي چيچ ڏسي مٿس عاشق ٿي پيو ۽ سندس چيچ جهلي چيائين تہ جنهن جي چيچ سيد جي هٿ ۾ تنهن کي لهر نہ لوڏو.“
نواب سوچيو تہ اهي بہ ڪهڙا نہ خوش نصيب انسان آهن جيڪي چيچ ڏسي پرينءَ کي سڃاڻي ٿا وٺن. مان تہ سهڻن سهڻن چهرن جي جهنگ ۾ ان چهري کي ڳوليندو ٿو وتان جنهن جا پار چوڏهينءَ جو چنڊ ڏيندو آهي. سجاول خان عنايتيءَ کي اشارو ڪيو. عنايتي سلام ڪري ٻاهر هلي وئي. نواب تي اجازت سيد زادي جي ڪلام جا خمار هئا.
”اسان وڏن وڏن ڳائڻن کان وڏن وڏن شاعرن جو ڪلام ٻڌو آهي. پر سيد زادي جي ڪلام جو انداز ئي نرالو آهي. سندس ڪلام ۾ سنڌ جي ساري سونهن ۽ سارا سور ٿا جهلڪن. اسين سيدزادي سان ملڻ ٿا گهرون.“
”اوهان جو حڪم اکين تي پر سائين چون ٿا تہ خاڪ نشين گدڙي پوش درويش آهي ۽ ٺٽي جي مخدوم معين کان سواءِ ڪنهن سان نہ ملندو آهي.“
”درويشيءَ تان ڳالهہ ياد پئي. درويش شاهہ عنايت جو ڇا معاملو آهي.“
”شاهہ عنايت صوفي درويش آهي. درگاهہ جي خرچ پکي لاءِ سرڪار جيڪي زمينون کيس عنايت ڪيون آهن سي بنان ٻٽئيءَ جي هارين کي ٿو ڏي. تہ جا هاري زميندارن کي ڇڏي شاهہ عنايت جون زمينون ٿا کيڙن ۽ زميندارن کي هاري نٿا ملن ان ڪري بلڙيءَ جا سيد ۽ پليجا زميندار دانهين ٿيا آهن..“
”اسان ٻڌو آهي تہ شاهہ عنايت جي تحريڪ سياسي تحريڪ

آهي. سارنگ! تبهنجو ڇا خيال آهي."

"سرڪار مان شاهہ عنايت جي بازي ۾ ڪجهہ ڇئي نٿو سگهان پر اها حقيقت آهي تہ هر سياسيءَ تحريڪ مذهب جي مورچي ۾ ويهي هلائي ويندي آهي. مختار ثقفيءَ جي تحريڪ مهدوي تحريڪون، سکن جي تحريڪ ۽ اتر سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي درويشيءَ واري تحريڪ اهي سڀ تحريڪون اقتدار حاصل ڪرڻ جون سياسي تحريڪون هيون جن تي مذهبي رنگ چڙهيل هو. منهنجيءَ خيال ۾ اهڙيءَ قسم جي ڪنهن بہ تحريڪ کي وڌڻ کان اڳ ختم ڪرڻ گهرجي."

"ان معاملي ۾ دين ڇا ٿو چئي؟"

"دين سياست جي تابع آهي. امام حسين رضہ سياست کي دين جي تابع ڪرڻ تي گهريو ان ڪري شهيد ٿيو. نبي پنهنجي دور جي، غلط بنيادن تي قائم ٿيل معاشري جا بنياد ڪڍي، ان کي ڊاهي ان مان هڪ ڏوتل پوتل معاشرو ٺاهيندو آهي. پر هر شيءِ پنهنجي ابتڙ شيءِ جي وجود سان قائم آهي. نبيءَ جي قائم ڪيل معاشري ۽ ان جي ابتڙ معاشري ۾ رڳو تر جيتري وٿي هوندي آهي ۽ ڪو يزيد ان تر جيتري وٿيءَ کي ختم ڪري، ملڪيت ۽ ملوڪيت وارو معاشرو قائم ڪندو آهي. امام حسين کان وٺي شاهہ عنايت صوفي تائين جيڪي بہ يزيد جي ملڪيت ۽ ملوڪيت واري معاشري سان ٽڪرايا آهن سي ختم ٿيندا آيا آهن. اسان جو معاشرو نبي صلعم جي قائم ڪيل معاشري جي ابتڙ ملڪيت ۽ ملوڪيت وارو معاشرو آهي ۽ جيڪڏهن شاهہ عنايت جي تحريڪ امام حسين رضہ جي تحريڪ آهي تہ پوءِ اسان کي فيصلو ڪرڻو پوندو تہ اسان جو ملڪيت ۽ ملوڪيت وارو معاشرو قائم رهي يا شاهہ عنايت صوفي."

شاهہ عنايت جو نالو ٻڌي نواب جي اکين آڏو صوفين ۽ درويشن جا ٽولا اچي ويا جن سنڌ کان بنگال تائين خانقاهون ۽ مٺ قائم ڪيا. انهن خاڪ نشين گدڙي پوش صوفين مراقبي مان متهن مٿي ڪري "همہ اوست" جو نعرو ٿي هنيو تہ ڪائنات ڪنبي ٿي ويئي ۽ سڀ هيناهيون مٿاهيون هڪ ٿي ٿي ويون، جن سماع ۾ آهستہ خرام رقص ڪندي قدم ٿي کنيون تہ سندن قدم آسمان تي ٿي پيو. سڀ عربي ۽ فارسي

دان هٿا پر سيني مقامي زبان ۽ مقامي محاوري ۾ انساني هڪ جهڙائي ۽ ڀائپيءَ جو پرچار ڪيو ۽ ٻرهڻ ٻڌجي الله سان عشق ڪياٿون. ڪاجي محمود درياٿي، ڪاجي ڪاجن، حجرت نجام الدين اوليا، بوعلي قلندر، بهاؤالدين باجن.

ڪاجي محمود، ڪاجل ڊالون ڪرڪرا، سرم سهيو نه جاءِ
جن نينن ۾ پي بسي، دوجا اور نه سمائي.

بوعلي قلندر: سجن سڪيري جائينگي، نين مرينگي روءِ،
بدنا ايسي رين ڪرو، پورڪدي نه هوءِ.
بابا فريد شڪرگنج: ڪاگا سب تن ڪائيو، چن چن
ڪائيوماس، اي دو نين نه ڪائيو پيا ملن ڪي آس.
امير ڪسرو:
آج رنگ هي، اي مان! رنگ هي
ايسو پيو پايو نجام الدين اوليا
جگ جياريو، مين تو ايسو رنگ اور نه ديکوري
ديس بديس مين تو ڍونڍ ڦري هون
تورا رنگ نهين پايو اي
نجام الدين اوليا.

امير ڪسرو تان پوري جون تارون ڇيڙي، تارن جي ارتعاش مان نڪرندڙ "تنڪ" جو آواز جيڪو پرپنڊ جو چوٿون انگ، تن تنا جي ورجاٿي ۾ اندروني طور برهما جو تصور هو، تنهن کي صوفين جي سماع لاءِ تلانه جو روپ ڏنو.

يارِ من بيا بيا، در تنم تاديم
(منهنجا پرين اچ اچ. منهنجي تن ۾ اچ)
تانن، تاناديم، تومر تا نانانا
(چاڪاڻ ته مان تنهنجو آهيان)

به لبم رسيده جانم، تو بياڪ زنده ڦانم- پس ازان ڪ من نه مانم، به چه ڪار خواهي آمد.

(منهنجو ساهه چپن تي اچي ويو، تون اچ ته جيئرو ٿي پوان.

جڏهن مان نه هوندس ته پوءِ تنهنجو اچڻ ڪهڙي ڪم جو)

ٺٽي جي علي شيرازي ۽ شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جون سماع جون محفلون! هن سنڌ، گجرات ۽ مارواڙ ۾ سُنت پنٿي اسماعيلي ڏاٿا جن جي رهٽي ڪهٽي هندن جهڙي هئي ۽ گپتي تي سڏيا ويا ۽ جن ڳوٺ ڳوٺ وستيءَ وستيءَ ۾ الله جي هيڪڙائي ۽ عشق، ماڻهن جي هڪجهڙائي ۽ ڀائپيءَ جا اسلامي پيچن تي ڳايا ۽ ذات پات واري برهمڻ سماج جي ڌڪاريل انسانن جا ٽولا اچي ساڻن شامل ٿي ٿيا. هاڻي سنڌ جا، مغلن، جاگيردارن ۽ ڏاڍ جا ماريل، هاري ناري، ڪڙمي ڪاسبي ٽولن ۾ جهوڪ ڏانهن ٿي ويا جتي هن جو مسيحا هو! ڪهڙي خبر ته مان به تاريخ جي جبر جو شڪار ٿيان ۽ جهوڪ وارو مسيحا منهنجي هٿان مصلوب ٿئي. نواب ڪي پنهنجو پاڻ مان، پنهنجي مسند مان، بخمل جي لباس مان، هيرن جواهرن مان، صندل، حنا ۽ مشڪ جي خوشبوئن مان انساني رت جي بوءِ اچڻ لڳي. هن يڪدم جام چپن تي آندو ۽ ڍڪيت ڏيئي پي ويو. زبان چپن تي ڦيريندي هن سارنگ کان پڇيو.

”تنهنجو تصوف جي باري ۾ ڇا خيال آهي.“

سارنگ به جام خالي ڪيو ۽ چپ اگهندي چيائين؛ ”تصوف اسلام جي عجمي صورت آهي.“

”ڪيئن؟“

”بغداد ۾ جڏهن سنڌ جي پنڊتن ۽ اخوان الصفا عالمن هندوستان ۽ يونان جي ڏاهپ کي عربي زبان ۾ آندو ته عربن جي ذهني دنيا ۾ انقلاب اچي ويو. عقل ۽ عقيدي ۾ ڇڪتاڻ شروع ٿي ۽ معتزله جو طبقو وجود ۾ آيو جنهن عقيدي کي عقل سان پرکڻ شروع ڪيو. معتزله چيو ته خدا شڪل ۽ صورت کان پاڪ آهي ان ڪري اهو عقيدو صحيح نه آهي ته قيامت ۾ خدا جو ديدار ٿيندو. قيامت جي ڏينهن ڪو ڪنهن جي شفاعت نه ڪندو ڇاڪاڻ ته جيڪو ماڻهو خدا جي حڪمن جي ڀڃڪڙي ٿو ڪري تنهن کي ڪنهن جي شفاعت تي بخشي ڇڏڻ عدل ۽ انصاف جي خلاف آهي. ابليس نفس اماره ۽ ماڻهوءَ جي غضب ۽ شهوت جي قوت آهي. جبرائيل نبيءَ جي پنهنجي ئي جبرائيلي قوتن جو نالو آهي ۽ وحي نبي پنهنجي ذات مان ئي فيض حاصل ڪندو آهي.

هر ظاهر پنهنجي باطن مان نڪري ٿو ۽ ظاهر باطن جو ظاهري روپ آهي. ظاهر تنزيل ۽ باطن تاويل آهي. اسماعيلي، قرامطي ۽ فاطمي باطنيه هئا."

سارنگ ٿوري دير لاءِ ماٺ ٿي ويو. هن غور سان نواب جي اکين ۾ نهاريو. نواب جي اکين ۾ اشتياق هو. هن ڳالهه جو سلسلو جاري رکندي چيو.

. "اخوان الصفا اسڪندريه جي يوناني ڏاهپ کي هڪڙي رسالي جي صورت ۾ آندو ۽ اها ڏاهپ، اهو نظريو اسلامي تصوف جو فيلسوفاڻو بنياد ٿيو. ان نظريي مطابق ذاتِ احد مان پهرين عقل ڪل نڪتو. عقل ڪل مان روح ڪل ۽ روح ڪل مان ٻيا روح نڪتا. روح جڏهن مادي ڏانهن جهڪيو ته ادنيٰ ٿي پيو. ذات احد سج مثال آهي جنهن مان نور جي نيڪاس ٿيندو ٿو رهي. عقلِ ڪل، روح ڪل ۽ اعليٰ ۽ ادنيٰ روح، ذات احد مان ائين چلڪي نڪتا جيئن سج مان نور چلڪي نڪرندو آهي. مادو تاريڪ آهي جنهن تائين نور جون شعائون پهچي نه سگهيون. پر مادو ڪائنات جي سيني شين جو بنياد آهي ۽ روح مادي کي جدا جدا شڪليون ۽ صورتون ڏيندا آهن. روح مادي جي اونداهي جهان مان نڪري پنهنجي حقيقي محبوب ۽ اصل مصدر ڏانهن وڃڻ لاءِ بيتاب آهي. اهو عشق آهي.

ويدانتيءَ ذات احد کي ادويتا يعني جيڪو ٻه نه آهي سڏيو. ذات احد کي پرم ۽ برهم سڏيو. برهم مان ئي ڪائنات نڪتي. جيوَ آتما (انساني روح) پرم آتما (روح ڪل) کان جدا ٿي. جڏهن آتما تي مايا جي ڪثرت جو فريب ظاهر ٿيندو آهي تڏهن آتما، پرم آتما سان ملڻ لاءِ بي تاب ٿيندي آهي. جيو آتما جو پرم آتما ۾ جذب ٿيڻ نروان ۽ مڪتي آهي. اسلامي تصوف جي ساري فيلسوفاڻي عمارت ان نظريي تي بيٺل آهي. ان ڪري تصوف کي مان اسلام جي عجمي صورت ٿو سڏيان ڇاڪاڻ جو اسلام وجود جي وحدت جو نه پر وجود جي دوئيءَ جو قائل آهي.

سارنگ ماٺ ٿي پنهنجي گفتگوءَ جو ردِعمل ڏسڻ لاءِ نواب جي اکين ۾ نهاريو. هن جي ڳالهه ٻڌي نواب مرڪڻ لڳو.

”اسلام جو بنيادي عقيدو وحدانيت آهي ۽ تون دوئيءَ جي ڳالهہ ٿو ڪرين“ نواب چيو.

”مان الله جي وحدانيت جي ڳالهہ نٿو ڪيان پر وجود جي وحدة جي ڳالهہ ٿو ڪيان. اسلام ۾ الله جي وحدانيت آهي پر وجود جي وحدانيت ڪانهي. خالق ۽ مخلوق جا جدا جدا وجود آهن جڏهن تہ صوفي خالق ۽ مخلوق، الله ۽ ڪائنات جي وجود کي هڪ ٿا مڃين. حضرت بايزيد بسطاميءَ جي محفل ۾ تخليق جو مسئلو بحث هيٺ آيو. هڪڙي مريد چيو تہ ڪو وقت اهڙو هو جو رڳو خدا جو وجود هو ۽ ٻيو ڪجهہ نہ هوءَ بايزيد وراڻيو: هاڻي ڇا آهي. هاڻي بہ تہ صرف خدا جو وجود آهي. ابنِ عربيءَ ذاتِ احد کي حسنِ ازل ۽ عقل اول کي حقيقتِ محمديہ جو نالو ڏنو. اسلام ۾ ابليس لعنتي آهي پر صوفين ابليس کي خدا جي جلال جو مظهر سمجهيو ۽ ابليس جو اشتقاق تبليس مان ڪيو. ابليس کي آدم کي سجدي ڪرڻ لاءِ چيو ويو تہ ابليس سوچيو تہ جيڪڏهن آدم کي سجدو ڪيم تہ غيرالله کي سجدي ڪرڻ جو گنهگار ٿيندس ان ڪري هن سجدي کان انڪار ڪيو ۽ ابليس سڀ کان وڏو موحد سڏيو ويو.

صوفي حضور ڪريم جن جون بہ حديثون نقل ڪندا آهن تہ علم ۽ نيڪي مومن جي وڃايل ميراث آهي ۽ صوفين کي جتان بہ پنهنجي وڃايل ميراث ملي تنهن کي پنهنجو ڪيائون. حضور ڪريم صہ جي ٻي حديث اها نقل ڪندا آهن تہ عبادت کان سواءِ هر بدعت رذالت آهي ۽ صوفين پنهنجن روحاني تجربن جي آڌار تي عبادتن جا نوان نوان طريقا جاري ڪيا.

سارنگ ماٺ ٿي ويو. سجاول خان ۽ عليءَ سارنگ جي ڳالهين جو رد عمل ڏسڻ لاءِ نواب ڏانهن نهاريو. ٻاهر چنڊ سنڌوءَ جي وچ سڀير مٿان تڪ ٻڌي بيٺو هو ۽ نواب جي اکين تي مڌ جا ڪيپ چڙهي ويا هئا. نواب چيو.

”نوجوان توسان وڏيڪ ڪچهريون هاڻي نٽي ۾ ٿينديون.“

سارنگ اڄ ڏاڍو خوش هو. هن کي ٺٽي جي نواب وٽ منصبداري ملي هئي. هو خوشيءَ ۾ عرش تي ٿي اڏاڻو. تارا ڪتيون هن جي لٽڙ ۾ هئا. هن تصور ۾ پنهنجو پاڻ کي نواب جي دربار ۾ ويٺل ڏٺو، مغل طرز تي ٺهيل محلسراءِ، در تي پيرو ۽ علمُ، غلام گردشن ۾ گشت ڪندڙ چوبدار، سنگ مر مر جي ڦال ۾، هالن جي هندوري ۾، سنڌو ويٺي هئي. ڪنيزن هندورو ٿي لوڏيو ۽ ڪيس مورڇل ٿي هنيون. اڙيل ڪميت گهوڙي هن جي ران هيٺان هئي. هو هٿ ۾ ڀالو جهلي، ڪهڪشان کي گهوڙيءَ جي سنبن سان لتاڙي، تارن جي ڪينهن سان چوگان تو کيڏي... ماڻهن جا ميڙ هئا. هو ۽ هن جو ويري گهوڙن تي هڪٻئي جي سامهون هئا، ٻنهي جي هٿن ۾ ڀالا هئا. ٻنهي گهوڙا ڊوڙايا، هڪٻئي تي وار ڪيا. هن ير ڪڏائي ڀالو هنيو، ڀالو ويريءَ جي وجود مان آرپار هليو ويو. هن سٽ ڏيئي ڀالو ويريءَ جي هانوَ مان ڪڍيَ آسمان ڏانهن اڇلايو تہ عرش جا ڪونگرا ڪري پيا... نواب هن کي باغي قبيلن جي سرڪوبيءَ لاءِ موڪليو. هن اوچتو باغين جي لشڪر تي حملو ڪيو ۽ سندن ڪنڌ لٽي ڇڏيائين. نواب هن کي خلعت پارائي ۽ هنڌ سنڌ ۾ سندس هاڪار ٿي وئي.

انسان اقتدار ۽ طاقت کان سواءِ ڇا آهي. هن ڪٿ تي پاسو ورائيندي سوچيو: آچر، سومر يا چاچو سانوڻ، جنهن سان ملي، هٿ ٻڌي، نوڙي، سلام ڪري. نوڙت ۾ سندس چيلهہ ٺي چٻي ٿي وئي هئي. نوڙت چڱي آهي. پر ان صورت ۾ جڏهن ماڻهوءَ ۾ ٻين کي نوڙائڻ جي طاقت هجي. چاچي سانوڻ جي نوڙت تہ هن جي سماجي مجبوري آهي. طاقت سان ماڻهوءَ کي نوڙائڻ، سرڪش ۽ آڪڙيل ڪنڌن کي طاقت سان جهڪائڻ ۾ بہ عجيب مزو آهي. طاقت ئي اهڙي نيڪي آهي جنهن مان سڀ نيڪيون ڦٽن ٿيون، ماڻهو الله جي اڳيان ان ڪري نٿو جهڪي جو الله رحيم ۽ ڪريم آهي. پر ان ڪري ٿو جهڪي جو الله قهار ۽ جبار آهي. ماڻهوءَ ۾ ڪا ڳالهہ آهي جو هو قهر ۽ جبر کي پوڄي

تو ۽ قهر ۽ جبر سان پاڻ کي پوڄائي ٿو.

علي هن جو سوٽ هو. علي هن کان ڪنهن به ڳالهہ ۾ وڏ نہ هو. سپهگري توڙي علم ۽ ادب، هر ميدان ۾ هو عليءَ کي پنتي ڇڏي ويندو هو. چاچو سجاول خان به هن کي عليءَ کان وڌيڪ ڀائيندو هو. راڄ ۽ تر جا سڀ ماڻهو هن کي عليءَ کان وڌيڪ ڀائيندا هئا. پر جڏهن کان عليءَ کي دلي جي مغل نواب وٽ نوڪري ملي هئي تڏهن کان سڀ هن کي نظرانداز ڪري، عليءَ جي ڪڏ ڪڏ پيا گهمندا هئا. انسان جي عزت لياقت سان نہ پر رتبي سان آهي ۽ رتبو طاقت آهي، طاقت نيڪي آهي، محبت آهي. سڀ لڳ لاڳاپا ڪنهن نہ ڪنهن ضرورت، غرض يا مطلب سان ڳنڍيل آهن. رڳا ڪي ڪي رشتا غرض ۽ مطلب کان مٿاهان هوندا آهن جيئن منهنجو ۽ سنڌوءَ جو رشتو!

سنڌو الائجي ڪڏهن ايندي. صبح ٿئي، سنڌو اچي تہ هن کي پنهنجي سرڪاري عهدي جي ڳالهہ ٻڌايان. هوءَ ڪيڏي نہ خوش ٿيندي. اڄ منهنجا ماءُ پيءُ هجن ها تہ اهي بہ ڪيڏا نہ خوش ٿين ها... هن جا ماءُ پيءُ ننڍي هوندي ئي مري ويا هئا، هن کي سندن شڪل بہ ياد ڪا نہ هئي. ننڍپڻ جي ڪا ڳالهہ ياد ڪانہ هئي. ماضيءَ کي ياد ڪندي ڪندي اوچتو ويسر جي اونداهي سرحد شروع ٿي ويندي هئي. اونداهي جي سرحد جي هن پار هن جو ننڍپڻ هو. ننڍپڻ جون يادون هيون، هن جي پيءُ ماءُ جا چهرا هئا. هو جيئن جيئن اونداهيءَ جي سرحد کي ٽپڻ جي ڪوشش ڪندو هو تہ هن کي مٿي ۾ سور ٿيڻ لڳندو هو. سور وڌندو ويندو هو. مٿو ڦٽ وانگر ڏڪندو هو ۽ هو ڪٽ تي مڇيءَ وانگر ڦٿڪندو هو. وڏن وڏن حڪيمن ۽ ويڄن کان علاج ڪرايو هئائين پر سندس مٿي جي سور جو ڪنهن وٽ علاج نہ هو. ان وقت رڳو سنڌوءَ جي هنج هن کي آرام ڏيندي هئي. هو سنڌوءَ جي هنج ۾ مٿو رکندو هو. سنڌو هن جي نرڙ تي پنهنجا ٻٽ پٽيهر هٿ ڦيريندي هئي ۽ هن کي ننڊ وٺي ويندي هئي.

چاچي سجاول خان ۽ چاچي ماهرو جي محبت سڪ ۽ لاڏ ڪوڏ هن کان پنهنجا سڳا پيءُ ماءُ ئي وساري ڇڏيا هئا. ٻئي ڪيس پنهنجي سڳي پٽ علي ۽ ڌيءَ دُرل کان بہ وڌيڪ ڀائيندا هئا. عليءَ بہ هن سان

ڪڏهن سانڍ نہ ڪيو. علي تہ پاڻ هن تي فخر ڪندو هو. ٻئي ذري گهٽ هم عمر هئا. ٻئي جهڙا سڳا ڀائر! ڀائرن کان وڌيڪ دل گهريا دوست. دُرل تہ هن کي سڳيءَ ڀيڻ کان بہ وڌيڪ ڀائيندي هئي. سنڌوءَ کان بہ وڌيڪ هن جو خيال رکندي هئي. نوڪريائين ۽ ٻانهين هوندي سوندي پنهنجي هٿن سان هن لاءِ مغلي طعام پچائيندي هئي. شِوَ جو ڀهريون پلو مرندو، سانٽياٽي پلو ڪٽي ايندي ۽ درل ڏاڍي پيار سان پلو سئي، سنڌوءَ جي هٿ هن ڏانهن موڪليندي هئي. سڳي ڀيڻ کان بہ وڌيڪ سڪ ۽ پيار هوندي بہ درل هن کان ڌارين وانگر ايڏو حجاب الائجي ڇو ڪندي هئي. شرميلي تہ ننڍي لاءِ کان هئي. جوان ٿي تہ هن جي منهن تي چڙهڻ ئي ڇڏي ڏنائين. اجرڪ ۾ پاڻ کي ويڙهي سيڙهي هن کان لڪندي ڇپندي وتندي هئي. اوچتو بي خياليءَ ۾ سارنگ جي نظر پئجي ويندي هيس تہ شرم ۾ ڳاڙهي ٿي ويندي هئي.

سجاول خان هن جو آدرش هو. ماڻهو جواني ماڻي تہ سجاول خان جهڙي ۽ جيئي تہ سجاول خان وانگر. جوانيءَ ۾ جبل جهڙو مڙس ـ کهرو، اڻ گهڙيو، اڙٻو ۽ اڙٻنگ. مُڙڻ تہ سکيوئي نہ هو. ڀلا جبل بہ ڪڏهن مُڙيا آهن جو سجاول خان مڙي. مغلن سان اهي چوٽون ڪاڏائين جو ننڍ ۾ بہ سجاول خان سمي جا چرڪ ڀيا پوندا هئن.

هڪ ڀيري مغلن سمن جي ڪنهن ويڙهي تي حملو ڪيو. مڙس مارياٺون ۽ ننگ ڪٽي ويا. تن ڏينهن ۾ سجاول خان جبلن ۾ روپوش هو. خبر پيس تہ شينهن وانگر گجگوڙ ڪري اٿيو ۽ ڏينهن ڏٺي جو نٽي جهڙي ڀري تري شهر ۾، ويرين تي ڪڙڪيو. مڙس ماري، ننگ ڇڏائي، سالار جي ڏيءَ ماهرو ڪٽي آيو. مغلن وڏا زور آزمايا. فوج ڪشي ڪياٺون پر مغل سالار جي ڏيءَ موٽائي نہ سگهيا. آخر راڄ وچ ۾ پيا. ڳالهيون هليون. مغل پنهنجو ننگ موٽائڻ لاءِ ڏن ڀري ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويا. سالار جي ڏيءَ کي خبر پئي تہ هن مغلن کي چوائي موڪليو تہ سمن پنهنجا سڳ مڙسيءَ سان موٽايا ۽ اوهين ڏن ڀري ٿا ننگ موٽايو. مڙسي اٿوَ تہ سمن وانگر مڙسيءَ سان موٽايو. باقي ڏن تي مان بہ نہ موٽندس. هاڻي مان سجاول خان جو ننگ آهيان.

سجاول خان ماهرو سان شادي ڪئي ۽ هوءَ مڙس سان جبلن ۾

پنڪندي رهي. جبلن ۾ ئي ڪيس عليءَ جائو ۽ پوءِ جڏهين ڏُرل جائي تہ سجاول خان جي جڻ چيلهہ ڀڄي پئي. مغلن سان ناهہ جون ڳالهيون ڪياڻين، مغلن سندس جاگير ۽ سرداري بحال ڪئي. موٽ ۾ هن ڪي مغلن جي مدد لاءِ فوج مهيا ڪري ڏيڻي هئي. سجاول خان جاگير ۽ سرداري وٺي ويهي رهيو. چاچي ماهرو پوڙهي ٿي وئي هئي پر سندس منهن ۾ اجان اها مغل شهزادين واري سونهن ۽ ڏيا هئي. سوني ٻانهين ۽ واري ٻانهن لوڏي گهمندي هئي تہ جڻ راڻي پئي گهمي. پر نہ هٽ نہ هوڏ، رڳي سڪ ۽ پيار.

اوچتو پرهہ جي پکيءَ جي لات هن جي ڪن تي پئي. هن اکيون پوري چڏيون. پکيءَ جي لات ٻڌڻ لڳو. هر طرف سانت هئي. پن بہ نٿي چُريو. ان سانت ۾ پکيءَ جي لات الحاميٰ سر ٻڌجي هن جي وجود ۾ گونجڻ لڳي. قدرت پنهنجا سمورا ڳجهہ ۽ اسرار سلڻ لڳي ۽ هن ڪي پهريون دفعو خبر پئي تہ پکي بہ پيغمبر ٿيندا آهن. هن آهستي آهستي اکيون کوليون آسمان ۾ ستارن جا فانوس روشن هئا. هير گهلي ۽ پپل جي پن جا آواز اُڀريا جڻ پپل جي وڻ قرآت ٿي ڪئي. مسجد مان ٻانگ جو آواز آيو. الله اڪبر... ٻانگ جو آواز ستارن جڙيل آسمان سان ٽڪرائڻ لڳو ستارن جي روشني ڏڪڻ لڳي ۽ هن جي وجود ۾ الله جي عظمت جون صدائون گونجڻ لڳيون. اهڙي عظمت جنهن ۾ دهشت ۽ دٻپ جي بدران نسورو پيار هو. ان پيار جو هڪڙو ٽيپو هن جي دل تي ڪريو هو ۽ هن جي ٻوٽيل دل گل وانگر ڪڙي پئي هئي جنهن مان سنڌوءَ جي ساهن جي خوشبوءِ ٿي آئي.

ٿوري دير گذري تہ پرِ واري شوالي مان گهنڊ جو آواز آيو ۽ شوالي جو ٻاؤ، گرنٿ صاحب مان بابا فريد جا دوها ڳائڻ لڳو.

ڳلئين چڪڙ، ڏور گهر، نال پياري نينهن
چلان تہ ڀڄي ڪملي، رهان تہ ٽٽي نينهن

ڀڄي سڄي ڪملي، الهہ ورسايو مينهن
جاءِ ملان تنهان سڄڻان، ٽٽو ناهي نينهن

ٻائي جو آواز غم جي وڻ ويڙهيءَ وانگر هن جي روح کي ويڙهي ويو. هن کي ڇا جو غم هو. هو سمن جي سردار جي گهر ۾ پيدا ٿيو هو. هن کي سنڌوءَ جو اڻ ميو پيار مليو هو جنهن هن جي وجود جي ذري ذري کي سيراب ڪيو هو. هاڻي هن کي اقتدار به ملڻ وارو هو پوءِ ٻائي جا ٻول، ٻانگ جو آواز ۽ پکيءَ جي لات ٻڌي هن جي دل اداس ڇو ٿي وئي هئي.

شوالي جو ٻاؤ نانڪ پنٿي هو. سنهڙو، ڊگهو، ٻت اگهاڙو، اڇي ڌوتي ٻڌل، ڳچيءَ ۾ جٽيون، نرڙ تي تلڪ مٿو ڪوڙيل ۽ مٿي جي وچ ۾ ڊگهي ڪاري چوٽي. انهن مهاندن سان به هن جي منهن مان عجيب سونهن پئي بکندي هئي. رستي تي لنگهندو ته جيڪا ساهه واري شيءِ ڏسندو تنهن جي اڳيان هٿ ٻڌي، ڪنڌ نوائيندو هو. ڪنهن سان ڪونه ڳالهائيندو هو. اڄ تائين ڪنهن به کيس مرڪندو نه ڏٺو هو. هن جي باري ۾ ڳوٺ ۾ اها ڳالهه مشهور هئي ته هو هڪڙي مستانيءَ جو پٽ هو.

ڳوٺ ۾ هر سال سانوڻيءَ ۾ هڪڙو مست ايندو هو. قداور، مضبوط هڏ ڪاٺ، لڱين اگهاڙو، رڳو هڪڙو چوتو پاتل هوندو هيس. منهن ۽ ساري ٻت تي رک مليل. سارو مٿو ڪوڙيل رڳو پاسي کان وارن جي ڊگهي چڳ ڇڏيل. اکيون ڳاڙهيون جهڙا جيرا. پير ۾ گهنڊڙي ٻڌل، هٿ ۾ ڏنڊو جنهن جي مُنيءَ وٽ گهنگهرن جو ڇڳو. هلندو ته پير جي گهنڊڙي ۽ ڏنڊي جا گهنگهرو هڪ ئي لئي سان وڄندا هئا. ڪنهن سان ڪونه ڳالهائيندو هو. ڪو سائس ڳالهائڻ جي ڪندو يا کيس تڪي آجيندو ته اکيون ڪٽي خار مان هن ڏانهن نهاريندو هو. ستدس ر— جهڙيون ڳاڙهيون اکيون ڏسي ماڻهن کي تڙڪٽي وٺي ويندي هئي. ڪنهن کي خبر ڪانه هئي ته هو ڪير هو، ڪٿان ايندو هو ۽ پوءِ اوچتو ئي اوچتو ڪيڏانهن غائب ٿي ويندو هو. هن جو نالو ڇا هو. پهرين ڳوٺ ۾ آيو ته ڳوٺ جا سيئي ٻار تاڙيون وڄائيندا "لالو چريو، لالو چريو" چوندا هن جي پٺيان لڳا. ان ڏينهن کان هن جو نالو "لالو چريو" پئجي ويو. ٻار هن کي لالو چريو چوندا هئا ته پيو مرڪندو هو پر جي ڪو وڏو کيس لالو چريو چئي وجهندو هو ته هو پنهنجا رت

جهُڙا ڳاڙها تارا ڦوٽاري، ڏنڊو اُيو ڪندو هو. شروع ۾ ڳوٺ وارن هن کي ڀهروپيو سمجهيو. ڪن چيو ته مغلن جو جاسوس آهي. ڳوٺ ڳوٺ مان خبرون گڏ ڪري نٿي جي نواب کي ڏيندو آهي. ڪن چيو ته هن جي ماءُ سان ڪنهن زوريءَ ڪئي هئي، جائو ته ماءُ مري ويس ۽ هاڻي ماءُ جو پلئه ڪرڻ لاءِ ڳوٺن ۾ رلي پيءُ کي ڳوليندو ٿو وتي... آهستي آهستي ماڻهو هن کي پهتل سمجهڻ لڳا. ان لاءِ به ڪيئي سبب هئا. ڪنهن به هن کي ماني کائيندو يا پاڻي پيئندو نه ڏٺو هو. ڪڏهن به خيرات نه وٺندو هو پوءِ به الائجي ڪٿان نول آڻي ٻارن ۾ ورهائيندو هو. هر سانوڻ ۾ هو ڳوٺ ايندو هو. جنهن ڏينهن ڳوٺ پهچندو هو ان رات سانوڻ جو پهريون مينهن وسندو هو. هڪ سانوڻ ۾ نه آيو ته ان سانوڻ ۾ مينهن ئي نه وٺا. ماڻهو هن کان من جون مرادون پڇندا هئا ته هو ماٺ ڪري، ڪنڌ جهڪائي، ويٺو هوندو هو ۽ جنهن ڏانهن اکيون کڻي خار مان نهاريندو هو ان جي مراد پوري ٿي ويندي هئي.

لالو ته منداُٿو مست هو ساوڻ سان گڏ ايندو ۽ ساوڻ سان گڏ ويندو هو. ڳوٺ جا ماڻهون مرادون ماڻڻ لاءِ وري ايندڙ ساوڻ جو انتظار ڪندا هئا. هڪڙي ڏينهن ڳوٺ وارن جون مرادون پڄائڻ لاءِ هڪڙي جوان جماڻ مستاني ڳوٺ ۾ آئي. هن جي ساري بت تي ڪڻ جميل هئي، ڪل ته نظر ئي نٿي آئي، رڱا ڪاري ڪاري مٽيءَ جا چڪا ٿي سندس هٿن پيرن ۽ منهن تي چمڪيا. وار به مٽيءَ ۾ ڳنڊيون ٿي ويا هيس. اکين مان پاڻي پيو وهندو هيس جنهن ڪري سندس پنبٽيون چٽي ويون هيون ۽ اکيون جهڙا ڦٽ. وات مان هر وقت ڳِگ وهڻ ڪري سندس واڇون به ڳري ويون هيون. ڳالهائڻ مهل سندس وات مان چچريل اکر ٿي نڪتا جيڪي ڪنهن کي به سمجهه ۾ نٿي آيا. هندو ۽ مسلمان ٻئي کيس پهتل سمجهڻ لڳا. سيئي ڪانئس من جون مرادون پڇندا هئا، هوءَ چچريل ۽ بي معنيٰ اکر واتان ڪڍندي هئي ۽ ماڻهو پنهنجي من جي مرادن مطابق ان مان معنائون ڪڍندا هئا. هن کي پاڻيءَ کان ڏاڍو ڊپ لڳندو هو. ڪا عورت کيس وهنجارڻ جي ڪندي هئي ته نهنڊون هڻي هن جو منهن چچري ڇڏيندي هئي.

هڪڙي ڏينهن الائجي ڪيئن هوءَ شوالي ۾ وڃي پڳي. ٻاڻي هن

ڪي گل ۽ ٿول ڏنا، هوءَ ڦٿن جهڙيون اکيون ڪٽي شوالي جي هڪ هڪ شيءِ کي ڏسڻ لڳي. هن جي نظر گهنڊ تي پئي. گهنڊ وڄايائين ته ڪيس مزو اچڻ لڳو. هوءَ زور زور سان گهنڊ وڄائڻ ۽ ٺهڪ ڏيڻ لڳي. اوچتو هن جي نظر سامهون ڪالي ديويءَ جي مورتيءَ تي پئي. مورتيءَ کي ڏسي هن جا تارا ڦاٽي ويا. هوءَ ڊپ مان مورتيءَ کي ڏسندي رهي ۽ ڇيٽ ڪري ڊوڙ پاتائين ۽ وري بيهر مندر ۾ نه آئي.

هڪڙي ڏينهن وري مسيت ۾ وئي ۽ مسيت جي در تي، دڪانيءَ تي ويهي رهي. ملان بانگ ڏني، هن ڪنڌ جهڪايو ۽ ماٺ ڪري بانگ ٻڌڻ لڳي. بانگ جي ٻولن جڻ سندس اندر جي ڦٿن تي ڦها ٿي رکيا. بانگ پوري ٿي ته هن ڪنڌ کڻي آسمان ڏانهن نهاريو ۽ سندس اکين مان لڙڪ وهڻ لڳا. هن آسمان تان نظرون هٽايون ته سامهون ملان نظر آيس. ٿلهو متارو، وڏو پيٽ، ڊن تائين ڊگهي ڏاڙهي، گهاٽا ڀرون جيڪي سندس وڏين وڏين ۽ ڳاڙهين اکين تي وري آيا هئا. ملان کي ڏسي هوءَ وٺي ڀڳي ۽ وري مسجد ۾ نه آئي.

هڪڙي ڏينهن اها خبر ماڻهن تي وڄ وانگر ڪري ته مستانيءَ کي پيٽ آهي. جيڪو جتي هو سو اتي ڄمي ويو. الا! ماڻهو مستانيءَ مان به نه مڙيا! اهڙو ڪهڙو ڪرڻ وارو ڪير هوندو. ڳوٺ ۾ ته ڪنهن کي به اهڙو ماڻهو نٿي سجهيو. ان ڏينهن کان عورتون مستانيءَ جو وڌيڪ خيال رکڻ لڳيون ۽ مڙد هن جي وڌندڙ پيٽ کي ڏسي پنهنجو پاڻ کان شرمسار ٿيڻ لڳا. ٻار ڄڻڻ کان ٽي ڏينهن اڳ اوچتو مستاني غائب ٿي وئي. ٽئين ڏينهن تي آڌيءَ رات جو ٻاڙ پنهنجي شوالي ۾ ستو پيو هو ته ڇنگهڻ جو آواز ٻڌائين. هن ٻاهر اچي ڏٺو. مستاني زمين تي ليٽي پئي هئي ۽ هن کي سور هئا. ٻاڙ هن کي اندر ڪوٺڙيءَ ۾ وٺي آيو. صبح جو ملان بانگ ڏني ته مستانيءَ کي ٻچ ڄائو. ٻار جي اوئان اوئان جو آواز ٻڌي هن ڪنڌ کڻي ٻار ڏانهن نهاريو. سندس چپن تي مرڪ تري آئي. هن ٻائي ڏانهن نهاريو ۽ ڇچريل اکرن ۾ چياٺين: ”لالو چريو...!“ شوالي جو هاٺوڪو ٻاٺو اهو ساڳيو ٻار هو!

بسانت جي سيني ۾ سٽل زندگيءَ جا آواز هاڻي جاڳي پيا هئا. پريان گس کان ڍڳي گاڏيءَ جي چيچاٽن ۽ ڇڙن جا آواز اچڻ لڳا. گهر

مان جنڊ پيهڻ، ڏڏ ولوڙڻ ۽ چرخي ڪتڻ جا آواز اُڀريا. ڪنهن ڏاڍي سريلي ۽ منڙي آواز ۾ تلاوت شروع ڪئي. هر طرف آواز ئي آواز هئا، ننڍاڪڙا ۽ ننڍ مان ڪر موڙي جاڳندڙ آواز! آسمان ۾ سوجهرو پکڙندو ٿي ويو. اڱڻ جو در کليو ۽ سنڌو اندر آئي. هن يڪدم اکيون ٻوٽي ڇڏيون ۽ ائين ڇپ هٽي سمهي پيو ڄڻ اگهور ننڊ ۾ هو. روز صبح جو سوير سنڌو هن کي ننڊ مان جاڳائيندي هئي. هن جي وارن ۾ آڱريون ڦيريندي هئي. سنڌوءَ جي آڱرين جو ڇهاءُ ڄڻ ڏکڻ هير جو ڇهاءُ... هينئر به سنڌو هن جي پير ۾ ويهي سندس وارن ۾ آڱريون ڦيرڻ لڳي. هن اکيون کوليون. سنڌوءَ جو چهرو هن جي سامهون هو. هن سوچيو، پکيءَ جي لات ڪا جسماني صورت ٿي سگهي ٿي ته اها سنڌوءَ جي صورت آهي. هن هٿ وڌائي، ٻنهي هٿن سان سنڌوءَ جي منهن کي ڇهيو. وارن ۽ پيشانيءَ کي ڇهيو ۽ هن جو هٿ هٿ ۾ جهليائين. هي پٽ پٽيهر هٿ جهڙو ڪنول جو گل! ڳاڙها ڳاڙها ننهن، آڱرين جي ڇهنبڙين وٽ اپريل ماس. هن سنڌوءَ جو هٿ چڪي چپن ٽائين آندو ۽ آڱرين جي ڇهنبڙين جي اپريل ماس کي چپن سان ڇهڻ لڳو. چپن جي ڇهاءَ سان سنڌوءَ جي بت مان هلڪيون لهرون اُڀريون. اهي لهرون ڪنهن وحشي ۽ زورآور جذبي جون جهڳ اوڳاڇيندڙ لهرون نه هيون پر جسم جو هلڪو هلڪو جلترنگ هو. هن سنڌو کي سيني سان لاتو. سنڌو هن جي ويڪري ڇاتيءَ تي مٿو رکي ڇڏيو. سانت مان جاڳيل سڀ آواز وري شانت ۾ ٻڏي ويا ۽ ان سانت ۾ پن دلين جا پکيئڙا هڪ ٿي لات لنوڻ لڳا.

”سنڌو.“

”جيءُ.“

”تون خواب ڏسندين آهين.“

”ها، ڏسندي آهيان.“

”ڪهڙا خواب ڏسندين آهين.“

”پهرين تون ٻڌاءِ ته تون ڪهڙا خواب ڏسندو آهين؟“

”مان تمام وڏا خواب ڏسندو آهيان. ايڏا وڏا خواب جو آسمان به

منهنجي خوابن آڏو هيچ آهي. مان خواب ڏسندو آهيان تہ مان تمام وڏو ماڻهو ٿيندس. ايڏو وڏو ماڻهو جو چارڻ چؤنڪ تي منهنجي مهما ڳائيندا."

سارنگ جي ڳالهہ ٻڌي سنڌوءَ جي دل ڏکوئجي وئي. هن سمجهيو هو تہ سارنگ هن جا خواب ڏسندو هوندو جيئن هوءَ سارنگ جا خواب ڏسندي هئي. مڙد ڪڏهن بہ پنهنجي پوري وجود سان محبت نٿو ڪري. هن جي وجود جا گهڻيئي متاچرا آهن. عورت جي محبت هن جي وجود جو رڳو هڪڙو متاچرو آهي ٻين متاچرن سان هو دولت، شهرت، طاقت ۽ جاه و جلال سان محبت ٿو ڪري. جڏهن تہ عورت پنهنجي پوري وجود سان مڙد سان محبت تي ڪري، عورت ٿي ٽرن برن ۾ پنهون جا پيرا تي ڳولهي. تيل قليل جا ڏيئا ٻاري راٺي جي راهہ تي نهاري. عورت عظيم عشقيہ داستانن کي جنم ٿي ڏي ۽ مڙد رزميہ داستانن کي!

"مون سمجهيو هو تہ تون منهنجا خواب ڏسندو هوندين، پر تون تہ پنهنجي شهرت ۽ طاقت جا خواب ڏسندو آهين."

"تون مون کان جدا تہ نہ آهين. منهنجي شهرت ۽ طاقت تنهنجي شهرت ۽ طاقت آهي. مان چاهيان ٿو تہ مون کي ايڏو رتبو ملي جو منهنجي رتبي تي فخر ڪرين."

"عورت مڙد جي رتبي تي نہ پر محبت تي فخر ڪندي آهي. هڪڙي ڳالهہ چوانءِ."

"چئہ."

"اهڙا خواب ڏسڻ ڇڏي ڏي."

"ڇو؟"

"اهڙا خواب ڏسڻ وارا ڏاڍا ڏک ڏسندا آهن ۽ ڏاڍا ڏک ڏيندا آهن. پنهنجي خوابن جي تعبير ماڻڻ لاءِ هر رشتي ۽ ناتي کي لتاڙي ۽ اورانگهي اڳتي وڌندا آهن."

"ان جي معنيٰ تہ ماڻهو اڳتي وڌڻ جي خواهش نہ ڪري."

"ڇو نہ ڪري، پر خواهش جو غلام نہ ٿئي. اڳتي وک وڌائڻ کان اڳ ڪنڌ جهڪائي هيٺ ضرور ڏسي تہ ڪو رشتو، ڪو ناتو، ڪنهن

جو ڪو جذبو، خواب يا خواهش تہ لتڙ هيٺان نٿا اچن.“

”توکي تہ چاچي ساوڻ اهڙي ڏاهپ ڏني آهي جو هن عمر ۾ ٿي ويراڳن واريون ڳالهيون ٿي ڪرين. چاچو ساوڻ پاڻ تہ ويراڳي آهي توکي بہ ويراڳي ڪري ڇڏيو اٿئين. هڪڙي ڏينهن سومرن جي اڳيان دودي جي ڳالهہ ڪنيائين، سومرن ڪيس انعام ۾ زمين ڏني تہ نہ ورتائين، وٽي ها تہ سک جي زندگي گذاري ها. سومرن کان نہ ورتائين تہ مون کان وٺي، چاچي سجاول خان کان وٺي.“

”جنهن نموني سان بابا جيئي ٿو اهو بہ تہ جيئڻ جو انداز آهي. تون ائين چو ٿو چاهين تہ پيا بہ ان انداز سان جيئن جنهن انداز سان تون پاڻ ٿو جئين.“

”هاڻي بحث ختم، هڪڙي خوشيءَ جي ڳالهہ ٻڌ.“

”ٻڌاءِ.“

”مون کي ٺٽي جي نواب وٽ نوڪري ملي آهي. اڄ نواب ۽ علي ٺٽي ويندا، سياڻي مان بہ ٺٽي ويندس.“

”مون کي ڇڏي ويندين. توکي نوڪري مون کان بہ وڌيڪ پياري آهي.“

”سنڌو، توکي تہ خبر آهي تہ توکان وڌيڪ مون کيٰ ڪا شيءِ پياري ڪانهي. باقي رهي توکان جدا ٿيڻ جي ڳالهہ، ٻن چئن ڏينهن ۾ موٽي ايندس ۽ پوءِ شادي ڪري توکي ٺٽي وٺي هلندس.“

”تون مون سان شادي ڪندين؟“

”ها چو؟ ان ۾ تعجب جي کهڙي ڳالهہ آهي.“

”سارنگ خان سمون مون چارڻ جي ڌيءَ سان شادي ڪندو.“

”دلين جون پنهنجون پيڙهيون، پنهنجون ذاتيون ۽ پنهنجا شجرا ٿيندا آهن.“

سارنگ جي ڳالهہ ٻڌي سنڌو آهستي جهڪي ۽ ڪنڌ هن جي سيني تي رکي ڇڏيائين. هن ڪڏهن سارنگ سان شاديءَ جو سوچيو بہ نہ هو ۽ اڄ سارنگ سان شاديءَ جو سوچي هن جو هنيانءُ ٽڙي پيو ۽ سارنگ جي ٻت جي ڇهاءَ سان هن کي پنهنجو سنڌ سنڌ ڏاڙهونءَ گل وانگر ڪڙندو ٽڙندو محسوس ٿيو.

پوئين تاريخن جو ڀڳل چنڊ آسمان ۾ ٽي لڙڪيو ۽ چنڊ جي پيلي ۽ اڌ پوري روشنيءَ ۾ ساري ڪائنات پراسرار ٿي لڳي. هوا ۾ ڦڙڪندڙ ٻيڙيءَ جا سڙهه، پنهنجي مستيءَ ۾ سرمست سندو، ڇولين سان ٽڪرائيندڙ ٻيڙين جا ونجهه ۽ پرين ڪناري سان ٻيٺل وڻ، مهاڻن جون ٻيڙيون ۽ ٻيڙن ۾ ٽمڪندڙ ڏيئا. سيني گڏجي منظر کي عجيب پراسراريت بخشي هئي... هاڻي افق وٽ هلڪو هلڪو سوجهرو پکڙڻ لڳو هو ۽ چنڊ جي روشني جهڪي ٿيڻ لڳي هئي. سامهون ٺٽي جو بندرگاهه هو. ٺٽو! هن جي خوابن جو شهر. شهر ۾ فانوسن هن جي دل ۾ خواهشن وانگر جهرمر ٿي ڪئي. گهرن جا منگهه، مسجدن جا گنبذ ۽ منارا، مندرن جا ڪلس هن کي آڏريا چوڻ لاءِ ڪر ڪڍي بيٺا هئا.

عليءَ جا ماڻهو ڪناري سان سنجيل گهوڙا جهلي بيٺا هئا. هو گهوڙي تي چڙهيو ۽ شهر ڏانهن روانو ٿيو. رستي تي آن ۽ پاڇين سان ڀريل ڏڳي گاڏين ۽ اُٺن جا قافلا چڙا وڃائيندا شهر ڏانهن ٿي ويا. رستي جي ٻنهي ڪنارن سان گهاٽن وڻن جون قطارون هيون. پريان ڪوهه تي عورتن جي ٽولي پاڻي ٽي پريو. ڪوهه جي چوڌاري ڪجين جا وڻ الف وانگر اُڀا بيٺا هئا. هڪڙي مزار جي گنبذ تان اچن ڪبوترن جا ولر اڏاڻا ۽ نيري آسمان ۾ پکڙجي ويا. سج ڪني ڪڍي ۽ هن عليءَ جي حويلي وٽ گهوڙو جهليو.

ماڻڪ، پٽل جي لوٽي ڪنئين ۽ انگوڇو ڪلهي تي رکي ڏنڊڻ ڪندو پنهنجي حجري مان نڪتو ۽ درياهہ ڏانهن روانو ٿيو. آسمان ۾ هلڪو هلڪو سوجهرو پکڙيل هو. ستارن پويان پساهہ ٽي ڪنيان ۽ سامهون سنڌو درياهہ سانت سان ٿي وهيو. ماڻڪ وديالي مان نڪري اڳتي وڌيو ۽ ڪنڌ ڦيري وديالي ڏانهن نهاريائين. وديالي جي پراڻي عمارت صبح جي هلڪي هلڪي سوجهري ۾ ڪنهن خواب وانگر ٿي لڳي. وديارٿن جا ننڍڙا ننڍڙا حجرا، اڱڻ ۾ بيٺل، انبن، ڪجين ۽ زيتونن جا وڻ. عمارت جي اڳيان وڏا وڏا باراهٺا جن ۾ وديارٿن پاڇيون پوکيون هيون ۽ عمارت جي پٺيان گھاٽو ٻيلو هو جنهن جا وڻ صبح جي ٿڌڙي هير ۾ هوريان هوريان ٿي جهوليا. سامهون درياهہ جو ٽڙ هو. پڪ ٻسري ڏاڪڻ ٺهيل هئي ۽ هن جي ساٿي وديارٿن اشنان ٿي ڪيو. ان ٽڙ تي ورلي ڪا ٻيڙي ايندي هئي. ڪو نئون وديارٿي ايندو هو يا ڪو تعليم پوري ڪندو هو تڏهن ڪا ٻيڙي ان ٽڙ سان اچي لڳندي هئي. ماڻڪ ننڍيون ننڍيون وکون کڻندو ٽڙ کان پريرو پپل جي وڻ هيٺان وينو ۽ ڏندڻ ڪرڻ لڳو. هاڻي سج ڪني ڪڍي ۽ سنڌوءَ جي پاڻيءَ ۾ سج جا سون ورنا ڪرڻا جرڪڻ لڳا ۽ هن جا وديارٿي ساٿي سج جي پوڄا ڪرڻ لڳا. هن ڪي سج جي پوڄا ڪندو ڏسي ماڻڪ سوچيو: ماڻهو فطرت جي عناصر جي پوڄا ڇو ٿو ڪري. جيني ۽ ٻيا ڪيترا زشي ناستڪ هئا جن انسان کي ديوتائن کان آزاد ڪرايو. گوتم چيو:

”شڪر، تعريف ۽ عبادت سان اونده روشنيءَ ۾ مٽجي نٿي سگهي. مراقبي ۽ سماڌيءَ سان سج ظاهر نٿو ٿئي. ڪشالن سان جسم کي نہ ايذايو ڇاڪاڻ جو ان مان فائدي جي بدران نقصان ٿو ٿئي. خوني قربانن ۽ نذر نياز سان ديوتائن جي چاپلوسي نہ ڪيو ڇاڪاڻ جو اهي بہ اوهان وانگر بي وس آهن. جيئن تہ سڀ ڪجهہ اسان جي جسمن جي باري ۾ آهي ان ڪري اسان کي پنهنجو پاڻ ۾ ڇوٽڪاري جي ڳولها ڪرڻ گهرجي ۽ پنهنجو پاڻ کان سواءِ ڪنهن تي بہ ڀروسو ڪرڻ نہ

گهرجي. ياد رکو. هر کو ماڻهو پٽ جي ڪينئن وانگر پنهنجو قيد خانو پاڻ ٺو اڏي ۽ سيڪجهہ انسان جي پنهنجي عملن جو نتيجو آهي."

جينيءَ چيو: "جيو سڀ کان اتم ۽ پوتر آهي. جيو جو احترام ڪيو. هر ڪارڻ جو ڪو نہ ڪو نتيجو آهي ۽ هيءَ ساري سرشتي ڪارڻ ۽ نتيجي جي بي رحم اصول تي ٻڌل آهي. مان جيڪو عمل ڪيان ٿو تنهنجي نتيجي جو ذميوار مان خود آهيان. اهو نتيجو مون کي خود ئي ڀوڳڻو آهي. ڪو بہ ديوتا مون کي ان کان بچائي نٿو سگهي. جينيءَ خدا کان انڪار ڪيو ۽ انسان جي عمل ۽ ڪارڻ ۽ ان جي نتيجي کي ئي خدا مڃيو. موت، حياتي، ڏک سک سڀ جو ڪارڻ انسان جو عمل آهي ۽ وجود جي ساري ذميواري انسان تي آهي."

"ڪهڙن خيالن ۾ وينو آهين." هن جي وديارٿي ساٿي موهن هن جي پر ۾ ويهندي چيو.

"سوچيان ٿو تہ اسان فطرت جي عناصر کي ڇو ٿا پوڄيون."

"اهڙيءَ سوچ جي ڪري تہ سڀ توکي ناستڪ چوندا آهن."

"اڄ تہ پراڪرتي (فطرت) جي ۽ ديوتائن جي باري ۾ ڏاڍيان ڏاڍيان سوچيون."

واءُ جو جهوٽو لڳو ۽ پپل جا پن ڪڙڻ لڳا.

"پپل جا پن هوا ۾ ائين ٿا ڪڙڪن ڄڻ پاڻيڻ اشلوڪ ٿا اچارن. پر ان وقت تي محيط آهن. ٻيلي ۾ رام ۽ لڇمڻ جيءَ وچ ۾ سيتا ائين ٿي هلي جيئن انسان ۽ خدا جي وچ ۾ فريب نظر. ڪارو ڪارو جهنگ. لڇمڻ ۽ رام اڪيلا ٿا وڃن. ڪارن ڪڪرن ۾ وڄ چمڪي. رام لڇمڻ کي چيو تہ ڪارن ڪڪرن ۾ وڄ ائين ٿي چمڪي جيئن ڪنهن خراب ماڻهوءَ جي دل ۾ نيڪيءَ جو خيال. رشين ۽ اوتارن جا ٻول وقت تي محيط آهن."

"هي ساري ڪائنات ڪارڻ ۽ نتيجي جي بي رحم اصول تي ٻڌي هلي. ان کي هلائڻ وارو ڪو ڀڳوان ڪونهي."

"ڪو تہ ڪارڻن جو ڪارڻ بہ آهي. ايشور جيڪو برهمڻا جو مظهري روپ آهي."

"ڪارڻن جو ڪارڻ برهم جو مظهري روپ ايشور نہ آهي پر

پراڪرتي (فطرت) آهي. انڌي، اونداهي۽ بيٰ شعور پراڪرتي! ڪو به ڪارڻ پنهنجي نتيجي کان جدا نه آهي پر پنهنجي نتيجي ۾ سمايل آهي. ڪارڻ ۽ انهن جا نتيجا اڻ ڳڻيا آهن. جيئن ڪارڻن ۽ انهن جي نتيجن جو سلسلو ختم ٿو ٿئي اتي سيني ڪارڻن جو ڪارڻ شڪلٰ ۽ صورت مان نڪري رڳي قوت ٿو بڻجي."

"ان کي اسين ايشور سڏي سگهون ٿا جيڪو برهم جو مظهري روپ آهي."

"اها قوت ايشور نه آهي پر پراڪرتي آهي جنهن جو تعلق مادي جهانِ سان آهي. پراڪرتي پاڻ تخليق ڪري نٿي سگهي. تخليق لاءِ هوءَ پُرش (روح) جي محتاج آهي. پرش (روح) نه ڪارڻ آهي نه نتيجو پر علم آهي. پرش جي ميلاپ سان پراڪرتيءَ ۾ چرپر ۽ حرڪت ٿي پيدا ٿئي ۽ ان چرپر سان شيون وجود ۾ ٿيون اچن. اهڙيءَ ريت دنيا بدلجي ٿي ته عناصر پيدا ٿا ٿين. عناصر جوهر ۾ جوهر قوت ۾ ۽ قوت پراڪرتيءَ ۾ ٿي بدلجي ۽ اهو سلسلو ائين جاري ٿو رهي. پرش پاڻ چرپر ۽ تبديليءَ جو سبب نٿو بڻجي. پرش چرپرٰ ۽ تبديليءَ کان متاثون آهي. هو نه فاعل آهي نه مفعول، نهٰ ڪارڻ ۽ نه نتيجو، سيني شين تي محيط پر سيني کان لاتعلق. پرش اڻ ڳڻيا آهن. ڪائنات جي تخليق جو ڪارڻ پراڪرتي آهي. پرش ۽ پراڪرتي جدا جدا آهن پر پرش پراڪرتيءَ جي آئيني ۾ پنهنجو حسن ڏسي حيران ٿي ويو ۽ هن جي اها حيرت زندگيءَ جي صورت ۾ ظاهر ٿي."

"ڪرشن ڀڳوان چيو: پراڪرتي ۽ پرش کان سواءِ هڪ ٽين قوت به آهي جيڪا پرش ۽ پراڪرتيءَ کي ملائي ۽ جدا ٿي ڪري. اها قوت دانا ۽ بينا آهي. سالڪ کي گهرجي ته ان کان مدد گهري ۽ انٰ ۾ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري."

"پراڪرتيءَ جا ٽي جوهر آهنٰ" مانڪ موهن جي ڳالهه ٻڌي اڻ ٻڌي ڪندي چيو "ستوه، تمس ۽ رجس. اهي ٽيئي جوهر هر شيءِ ۾ موجود آهن. انهن کي رنگن جي مثال سان سمجهائي سگهجي ٿو. ستوه جو رنگ اڇو آهي. انسان تي ستوه جو غلبو هوندو ته هو نيڪ ۽ داناءُ هوندو.

تمس جو رنگ ڳاڙهو آهي. تمس جو غلبو هوندو تہ ماڻهو بهادر هوندو.

رجس جو رنگ ڪارو آهي. رجس جو غلبو هوندو تہ ماڻهو جاهل ۽ سست هوندو.

اهي ٽي جوهر سڀني موجودات ۾ موجود آهن. ماڻهوءَ تي ڪڏهن هڪڙي جو غلبو ٿو ٿئي ۽ ٻيا بہ جوهر لڪي ٿا وڃن. ڪڏهن ٻئي جو ۽ ڪڏهن ٽئين جو غلبو ٿو ٿئي. درياهہ جي ويرن وانگر ڪا وير چڙهي ٿي تہ ڪا لهي ٿي دنيا جي چرپر، حرڪت ۽ تبديلي، شين جو وجود ۽ فنا، بلندي ۽ پستي، سڀ انهن سان آهي.

پراڪرتي ناهڪاري آهي ۽ پرش هاڪاري. ناهڪار ۽ هاڪار جي ميلاپ سان اعتدال جي هڪ نئين صورت تي پئدا ٿئي ۽ پراڪرتيءَ جا ٽيئي جوهر عمل ۾ ٿا اچن. سڀ کان پهرين رجس عمل ۾ ايندو آهي ۽ ان جي نتيجي ۾ ٻيا بہ جوهر عمل ۾ ايندا آهن. ٽنهي جي عمل ۾ اچڻ سان سخت بيچيني پئدا ٿيندي آهي ٽيئي هڪ ٻئي تي غلبو حاصل ڪرڻ جي ڪندا آهن. ڪڏهن هڪ کي غلبو ٿيندو آهي ۽ ڪڏهن ٻئي کي تہ ڪڏهن ٽئين کي. شري موهن داس ويندانتي! اهي ٽيئي هن سرشتيءَ جي نهڻ ۽ ڊهڻ جا سبب ۽ ڪارڻ ۽ نتيجي جو سلسلو. ان سلسلي ۾ منهنجو ڀڳوان تہ ڪٿي بہ نظر نٿو اچي."

ڪرشن ڀڳوان چيو تہ جيڪڏهن سالڪ پنهنجي نفس کي ماري تہ اهي ٽيئي جوهر هن جا تابع ٿي ويندا. شنڪر چيو تہ برهم ڪائنات آهي ۽ ڪائنات برهم آهي. دنيا جي ڪثرت ڪوڙ ۽ اکين جو فريب آهي. مايا ۽ اوديا (جهل) هڪ آهي. جيئن برهم ۽ جيو آتما (شخصي روح) هڪ آهي تيئن آيا ۽ اوديا بہ هڪ آهي. برهم جو شعور مايا سان ڳنڍجي وڃي تہ ان کي اسين ايشور سڏيندا آهيون ۽ جي اوديا سان ڳنڍجي وڃي تہ ان کي اسين جيو آتما سڏيندا آهيون. مايا ايشور جي شڪتي آهي جنهن سان هو مادي عالم کي تخليق ڪندو آهي. مايا ايشور ۾ ائين لڪل آهي جيئن باهہ ۾ گرمي لڪل هوندي آهي."

"جي دنيا ڪوڙ ۽ فريب آهي تہ ظلم، ڏاڍ، انياءُ بہ ڪوڙ ۽ نظر جو ڌوڪو آهي ان ڪري دنيا مان ظلم ۽ انياءُ کي مٽائي دنيا کي جنت

بنائڻ جي ڪوشش اجائي آهي، ڇاڪاڻ تہ اها جنت بہ ڪوڙ آهي. جيئڻ جو مقصد رڳو هڪڙو آهي تہ هن ڪوڙي جهان مان نجات حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙجي. ڪيڏي نہ ناهڪاري سوچ آهي!

”آستڪ (خدا پرست) ۽ ناستڪ (خدا کان منڪر) ماڻهوءَ جي رويي جا نانوَ آهن. تنهنجو رويو ناستڪ وارو آهي ان ڪري توکي ڏاهي ڪپل جا دليل وڌيڪ وزني تا لڳن ۽ منهنجو رويو آستڪ وارو آهي ان ڪري ٿي مون کي ڪرشن ڀڳوان ۽ شنڪر جا دليل وڌيڪ وزني تا لڳن. هاڻي سوال تو پيدا ٿئي تہ سچ ڇا آهي.“

سچ رڳو گوتم ٻڌائي لڌو هو جنهن چيو تہ تبديلي ۽ ڦيرگهير جو قانون سچ آهي. تبديلي ٿي زمان ۽ مڪان آهي. ڪا شيءِ هڪ ٿي حالت ۾ هڪ هنڌ بيٺل ڪانهي هر شيءِ بدلجندي ٿي رهي. مذهب، سوچون ۽ سچ، سڀ ڪجهہ بدلجندا تا رهن. ويدن ۾ برهم جو لفظ شرڌا، دعا يا عقيدت جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو آهي ۽ آتما ساهہ جي معنيٰ ۾. پر اپنشدن تائين پهچندي پهچندي ٻنهي جون معنائون بدلجي ويون. برهم آفاقي قوت يا آفاقي روح ۽ آتما شخصي روح ٿي وئي. ويدن ۾ آواگان جو تصور ڪونهي پر پوءِ جي رشين آواگان ۽ سنسار چڪر جو تصور آندو جنهن مان ويدانت ڦٽي نڪتي. سوال آهي تہ هن دنيا کي ڪنهن تخليق ڪيو. تون ۽ مان ڪيئن وجود ۾ آياسين. جيئڻ جو مقصد ڇا آهي. گوتم چيو تہ هي جهان جيڪو اسان کي نظر تو اچي اهو پنهنجي تشريح لاءِ ڪنهن بہ ديوتا، ڀڳوان يا ايشور جو محتاج نہ آهي. گوتم پهريون انسان آهي جنهن اخلاق کي مذهب ۽ ڀڳوان کان آزاد ڪرائي نئين سر مرتب ڪيو. پر هن جو اخلاق شخصي ۽ ناهڪاري آهي جنهن ۾ سماج جي سڌاري جي ڪا ڳالهہ ڪانهي. جيئڻ جو مقصد اهو آهي تہ هن جهان مان ڏاڍ، انياءَ کي ختم ڪري زندگيءَ کي سندر کان سندر بنائجي. زندگيءَ جي مقصد جي ڄاڻ رام کي هئي جنهن وقت جي راوڻ سان جنگ ڪري زندگيءَ جي سيتا کي آزاد ڪرايو، ڪرشن کي هئي جيڪو ڪورو ۽ پانڊن جي جنگ ۾ ارجن جو رٿ بان ٿيو، محمد صلي الله عليہ و صلعم کي هئي جنهن جهل ۽ انياءَ سان پنهنجي سر جنگ ڪئي. مسلمان صوفين جو هڪڙو طبقو هو

جنهن کي اخوان الصفا چوندا هئا، اهي باطني هئا. تن چيو ته جيڪو ماڻهو صداقت تائين پهچڻ چاهي ان کي سقراط جي بي نيازي، ابن مريم جي ايثار ۽ علي بن ابي طالب جي جوانمرديءَ جا نمونا پنهنجي آڏو رکڻ گهرجن.

اوچتو پريان ڪان سنڪن جو آواز آيو.

”شايد جوڳين جو ٽولو ٿو اچي.“ موهن چيو.

”جوڳي به عجيب مخلوق آهن. وڏا گهراڻا، پڙهيل لکيل ماڻهو دنيا تياڳي، انگ ڀڀوت ڪري، جهنگن برن ۾ ڀٽڪي پنهنجو پاڻ کي ايذاءُ تا ڏين.“

”هو ڀڳوان کي ڳولهڻ لاءِ دنيا تياڳيندا آهن.“

”چئبو ته جوڳين جو ڀڳوان ايذاءُ پسند آهي ۽ پنهنجي سالڪن کي ايذاءُ ڏيئي پوءِ ٿو ڪين مليّ. بي ڳالهه ته ڀڳوان کي شهرن ۽ وسندين کان ايڏي نفرت چو آهي جو شهر ۽ وسنديون ڇڏي جهنگن برن ۾ ٿو رهي ۽ سڀ سالڪ ڪيس جهنگن برن ۾ تا ڳولهين.“

”هاڻي تون هتي ماٺ ڪري ويهه ته مان وديالي مان ڪاغذ ۽ ڪلڪ کڻي اچان.“

”وري ڪو ويدانت تي پستڪ لکڻو اٿيئي ڇا؟“

”هڪڙو مسلمان صوفي ويراڳي آهي. ڏاڍيون عجب ڪوتائون ٿو چئي. جوڳين جي سنگ ۾ گهمندو ٿو وتي. جوڳين جا ٽولا هن جا بيت ۽ وايون جهونگاريندا تا وتن. مان جوڳين ڪان سندس بيت ۽ وايون ٻڌي لکي ڇڏيندو آهيان. جوڳين جو ٽولو پيو اچي. هن کي صوفي سائينءَ جا بيت ضرور ياد هوندا.“

موهن وديالي ڏانهن ويو ۽ ماڻڪ اڪيلو ويٺو رهيو. هن جا وديارٿي ساٿي وڃي چڪا هئا ۽ هر طرف چپ چپات هئي جنهن ۾ درياهه جي ڇولين جو هلڪو هلڪو آواز ۽ پکين جي لات ٿي گونجي. ايتري ۾ سامهون درياهه مان شاهي ٻيڙا هاڪاريندا لنگهيا. ٻيڙن جون قطارون هيون. شايد شاهي فوج ڪيڏانهن ڪوچ ڪيو هو يا شايد وري ڪنهن باغي قبيلي تي حملو ڪرڻ لاءِ ٿي ويون. وري خونريزي، قتلام ۽ ماڻهن جو ڪوس! سنڌ ۾ هرطرف بغاوتون ۽ ماڻهن جو ڪوس هو.

ڳاتي پڳا مُحصول، ظُلم، ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ. ماڻهو يا تہ ظلم خلاف بغاوتون پيا ڪن يا جوڳي ويراڳي ٿي، دنيا تياڳي، جهنگن برن ۾ پيا ڀٽڪن. وري ڪرم ۽ عمل جو مسئلو سامهون ٿو اچي. جيئن ۽ ٻوڌن سچ چيو هو تہ انسان پنهنجي عمل جو پاڻ ذميوار آهي. ڏک سک، موت حياتي بلندي پستيءَ جو ڪارڻ هن جو پنهنجو عمل آهي پر ڇا ماڻهو پنهنجي عمل ۾ آزاد آهي ڇا حالتن جو جبر ماڻهوءَ جي عمل جو تعين نٿو ڪري. ماڻهو ويچارو تہ لڳاتار خارجي حالتن جي جبر ۾ آهي ۽ خارجي حالتون ٿي هن کان عمل ڪرائن ٿيون. پوءِ ماڻهوءَ کي پنهنجي عمل جو پاڻ ذميوار ڪيئن چئي سگهجي ٿو.

اوچتو ئي اوچتو ماڻڪ جي دل پڙهائيءَ مان کٽي ٿي پئي. جنهن اُتساهہ سان سبق پڙهندو هو. گيانن ۽ آچارين کان سوال پڇندو هو. پنهنجي وديارٿي ساٿين سان بحث ڪندو هو. آهستي آهستي هن جو اهو اتساهہ ختم ٿيڻ لڳو.علم ۽ وديالي کان هن جي دل کٽي ٿي پئي. هن کي لڳو تہ جتان هن پنهنجو ذهني سفر شروع ڪيو هو، اڄ بہ هو اتي ئي بيٺو هو. اکرن، خيالن ۽ سوچن جو گهاٽو جهنگ هو. هڪ اکر ٻئي اکر کي رد ٿي ڪيو، هڪ رستي ٻئي رستي کي ٿي ڪٽيو جنهن رستي تي وڃ اهو رستو ڪنهن منزل تي پهچائڻ جي بدران، سوالي نشان بڻجي، اڳيان اُڀو ٿي بيٺو. ڪنهن مهل هن کي ائين لڳندو هو ڄڻ هي وديالو وڏو شمشان آهي جنهن ۾ صديون اڳ جي ڏاهپ ۽ ڏاهن جي سڙيل چتائن جي رک ڪتابن ۾ محفوظ رکي آهي. سڀ گياني، اچاريہ ۽ پنڊت ان رک تي ابتا سبتا ۽ ٻيا معنيٰ ليکا تا ڪدن. اهي گياني ۽ اچاريہ ڄڻ قبرستان مان اُٿي آيل مڙدا آهن جيڪي چتائن جي رک مان چپٽيون ڀري ماڻهن ۾ ورهائيندا ٿا وتن. هر شيءِ چرپر، تبديلي ۽ ڦيرگهير ۾ هئي. ڪائنات ۾ پيچ ڊاهہ جو ڪهرام متل هو. هر پراڻي شيءِ ڊهندي ٿي وئي ۽ نئين شيءِ جنم ٿي ورتو پر هي گياني، اچاريہ ۽ پنڊت، وقت جي حرڪت، تبديلي ۽ تبديليءَ سان ٿيندڙ پيچ ۽ ڊاهہ کان بيخبر، صدين کي اُبتو اورانگهي، کنڊرن ۾ گونجندڙ ماضيءَ جا پڙاڏا تا

ٻڌن ۽ انهن پڙاڏن کي ازلي ۽ ابدي سچ ۽ ڏاهپ تا سمجهن. ماضيءَ جي ڏاهن پنهنجي پنهنجي دور جي سوالن جا جواب ڏنا هئا. هر دور جا پنهنجا سوال آهن. منهنجي دور جا ڪهڙا سوال آهن ۽ انهن جا ڪهڙا جواب آهن. *

ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو هو ته هاڻي وديالي کي ڇڏي پيءُ جو، ڪاروبار ۽ ليکي چوکي جي بندي سنڀاليان. اکرن سان زندگيءَ جي سچاين کي ماپي ڏٺم هاڻي انگن سان ماپي ڏسان.

هڪڙي چانڊوڪيءَ رات جو هو پنهنجي حجري ۾ ليٽيو پيو هو ته جوڳين جي سنک جو آواز هن جي ڪن تي پيو. هن سوچيو. اڄ جوڳين سان ريهاڻ ڪري ڏسان ڪهڙي خبر انهن وٽان ڪا مٺيان ملي وڃي، موهن ڪاغذ ۽ ڪلڪ کنئين. هو ٻئي درياهه ڏانهن روانا ٿيا. درياهه جي ڪپ تي پپل جي وڻ هيٺان جوڳين ياهڙي ٻاري هئي ۽ سڀ دونهينءَ جي چوڌاري ويٺا هئا. چانڊوڪيءَ ۾ هنن جا ڀيوت لڳ، گيڙو ڪپڙا، ۽ ڪنن ۾ لڙڪندڙ والا ڪيڏا پراسرار ٿي لڳا. انهن جوڳين ۾ اهو سيد زادو صوفي به هو جنهن جون ڪوتائون جوڳي ويراڳي ڳائيندا هئا ۽ موهن لکندو رهندو هو. عشق جي چوٽ کائي دنيا تياڳي هٿائين. ڀالو هيس شاهه عبداللطيف. سهڻو شهزادو. شڪل مان وڏ گهراڻو ٿي لڳو. منهن تي عجب نوراني سانت. اکيون وڏيون سهڻيون ۽ ڄڻ ازل جا اسرار پيون ڳولهن. هن جون اکيون چنڊ ۾ کتل هيون. هن چنڊ تان نظرون هٽايون ۽ ڪنڌ جهڪائي مونن ۾ منهن وڌائين. اوچتو هڪڙي جوڳي صدا هنئين الک نرنجن! ٻئي جوڳيءَ چيو الله... هو... ٽئين جوڳيءَ سر کنيون. الو.... ميان ۽ چوٿون ڳائڻ لڳو.

جتي عرش نه آپ ڪو، زمين ناه ذرو،
نکو چاڙهو چنڊ جو، نکو سج سرو
اُتي آديسين جو، لڳو دنگ درو
پيري پين پرو، ناٿ ڏنائون نانهن ۾.

هن جي منطقي ذهن قلابازي کاڌي ۽ هن جو ذهن تصوف ۽

ويدانت جي ڪاڪ محل ۾ پتڪڻ لڳو. جوڳيءَ پيو بيت ڏنو.

رهيا اتيئي رات، صبح ويندءِ صابري
لڻءَ لڻءَ منجهه لطيف چئي، ڪر تنين جي تات
سندي جوڳيان ذات، پئي پيري مس مڙي.

جوڳين جو آواز هن جي هانوَ ۾ سيرون وجهڻ لڳو. هن جي ساري وجود ۾ ڪو آسماني غم گونجڻ لڳو. هن کي پڪ ٿي ته هزارين سال اڳ سنڌوءَ جي ڪپ تي رگ ويد جون رچائون رچڻ وارن رشين ۽ ڪوين جي اندر ۾ به آڪاش وانگي ائين ئي غم ٻڏجي گونجي هوندي. آسمان ۾ چنڊ تي چمڪيو ۽ چوڏهينءَ جي اداس چانڊاڻ هر طرف پکڙيل هئي. هوا ۾ پپل جا پن تي کڙڪيا ۽ وديالي جي پويان ٻيلي ۾ وڻن.مان واءُ جو آواز ائين تي آيو ڄڻ ڪي پتڪيل روح تي رنا. هن جي پنيان وديالو هو. ڏاهپ جو مسانُ! ۽ هن جي سامهون جوڳي وينا هئا جن نانهن ۾ ناٿ ڏنو هو. وچ ۾ باهه ٿي پري ۽ باهه جي ألن جو عڪس جوڳين جي منهن تي تي پيو. هن لاهري بندر کان ڪشمور تائين يڪتاري، چيڙن ۽ جهانجهن جا آواز ٻڌا. نانڪ پنٿن جي واتان گرو نانڪ جا شبد ٻڌا، سنت پنٿي اسماعيلن جا گنان، بابا فريد، شاهه ڪريم ۽ قاضي قاضن جا دوها ۽ قلندر جي ڌمال ٻڌي. اها سنڌ هئي. صوفين سنتن، سک سانت جي سنڌ! پر سک ۽ سانت جي ان نگريءَ ۾ ڏاڍ جو ڪيڏو نه ڌهڪاءُ هو. هر طرف ڪوس ۽ قتلام. جوڳيءَ بيت ڏنو.

اڳڻ آهين اڄ. صبح ويندءِ صابري
ڪج ڪاپڙين سان، روح رچندو رچ
پير تنين جا پڄ، متان سڪين سنياسين کي.

هن فيصلو ڪيو ته هو اڄ ئي وديالو ڇڏي، هن سيدزادي صوفيءَ جو چيلو ٿيندو ۽ سندس سنگ مان دل جو دڳ ڳولهيندو. آڌيءَ رات جو هو موهن کي جوڳين وٽ ڇڏي، اُٿي آيو. حجري ۾ اچي، پنهنجي

سامان جي ڳنڌ ٻڌي، پڙڇ تي آهلي پيو. سوچيائين آسر جو جوڳين سان گڏ هليو ويندس. ٿوريءَ دير لاءِ هن جي اک لڳي وئي پر پوءِ هو ڇرڪ ڀري جاڳي پيو. ڳنڌ ڪلهي تي رکي وديالي مان نڪتو ۽ درياهہ جي ڪپر تي اچي ڏٺائين تہ اتي ڪو ڪونہ هو. رات جوڳين جنڪا ٻاهڙي ٻاري هئي تنهن جي رک تي اُڏاڻي ۽ جوڳيئڙا دلين جا سنک وڄائيندا واٽ وٺي ويا هئا. هن تہ سوچيو هو تہ هو ان سيد زادي صوفيءَ جو چيلو ٿيندو ۽ دل جي دڳ تان نانهن ۾ ناٿ ڏسندو پر سيد زادو صوفي بہ هن کي ڇڏي هليو ويو هو. هاڻي هو ڪيڏانهن وڃين، ڪهڙي واٽ وٺي. وديالي کي هو ڇڏي آيو هو جوڳي هن کي ڇڏي هليا ويا هئا. هاڻي ڪيڏانهن وڃين. نٽوا نٽي ۾ هن جو گهر هو ۽ نٽي هن کي سڏ ڪيا. نٽيَ جي منگهن هن کي صدائون ڏنيون ۽ نٽي جي هوا هن کي ڀاڪر ۾ ڀرڻ لاءِ هن ڏانهن ٻانهون ڊگهيريون ۽ هو نٽي ڏانهن روانو ٿيو.

پادري الفنسو باربوسا عبادت پوري ڪري گرجا مان ٻاهر نڪتو ته مينهن جي بوند هن جي منهن تي پئي. هن اکيون کڻي آسمان ڏانهن نهاريو. آسمان ۾ ڪارا ڪڪر مڙي آيا هئا ۽ اڇا اڇا ڪنگ تن تي اڏامي رهيا هئا، هوا ۾ چيڪي مٽيءَ جي خوشبوءِ رچيل هئي. پريان سمنڊ جي ڪاريءَ وٽان ٽيٽيهر جي "ٽين ٽين... ٽين ٽين" جو آواز آيو. سنتر ايلز چيو:

"منهنجي خيال ۾ مينهن پوڻ وارو آهي، اڄ نٿي نه وڃون."

"مينهن مون کي ڇا ڪندو. تنگ ڪيائين ته ڪنهن وسنديءَ ۾ پناهه وٺندس."

پادري گرجا جي اڱر مان نڪري وسنديءَ ڏانهن روانو ٿيو. سامهون قلعو هو جنهن جي ڇپني برجن تي توپون رکيون هيون. هن بندر مان ڏيساورن مان آيل مال نٿي ويندو هو ته رستي تي مڪراني ڌاڙيل قافلن کي ڦريندا هئا ۽ قافلن جي بچاءَ لاءِ مغلن جو ٻن سون جو فوجي دستو ان قلعي ۾ رهندو هو. قلعي کان اڳتي لاهري بندر جي وسندي هئي. مٽي ۽ ڪاٺ جا ٺهيل اٽڪل ٻه سؤ تي سؤ گهر هئا. شروع ۾ هو جڏهن هتي آيو هو ته ماڻهو هن کي ان وسنديءَ ۾ اچڻ نه ڏيندا هئا. پر پوءِ آهستي آهستي جڏهن ماڻهن کي خبر پئي ته هو ڊاڪٽر به آهي ته ماڻهو هن وٽ اچڻ وڃڻ ۽ کيس پنهنجي گهرن ۾ وٺي وڃڻ لڳا. هاڻي وسندي جا سڀ ماڻهو، هڪ هڪ ٻار، هڪ هڪ پوڙهو ۽ هڪ هڪ جوان هن جو چڱيءَ طرح واقف هو. هو وسنديءَ ڏانهن ويو رستي ۾ گهٽين مان لنگهڻ وارن هن جي ڪيڪر ڪئي ۽ وسنديءَ جا ڪنا، ڪوجها، ڪارا ۽ بچڙا ٻار "فادر اچي ويو... فادر اچي ويو." چوندا ڊوڙندا، هن جي چنگهن سان چنبڙيا. هن سڀني ٻارن کي پيار ڪيو ۽ کين تول ڏنا. هن وسنديءَ جي ٻن چئن مريضن کي ڏٺو. سڀني کي مليريا هئي. مليريا کي ماڻهن بيماري ئي نٿي سمجهيو. موسمي تپ چئي ٽاري ٿي ڇڏيائون. پر پوءِ جڏهن بخار سندن هڏن ۾ ويهي ٿي ويو تڏهن لاچار ٿي طبيب وٽ ٿي ويا جنهن کين گهوٽا ۽ ڪاڙها ٿي ڏنا. هن

پاڻ سان ڪونين آندي هئي ۽ ڪونين معجزو ڏيکاريندڙ دوا هئي. ان ڪونين جي مدد سان هو ماڻهن جي گهرن ۽ سندن دلين تائين پهچڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو.

وسنديءَ کان واپسيءَ تي هو ڪاريءَ واري پاسي کان آيو. ڪاريءَ ۾ ڏيساور جي ڪنهن جهاز لنگر هنيون هو ۽ مزدورن سامان لاٿو ۽ چاڙهيو ٿي. هو بہ اتين ئي پاٽيءَ جي جهاز ۾ گوا مان هت آيو هو. هن ديڪ تي بيهي ڪناري ڏانهن نهاريو هو ۽ آسمان مان مينهن جي بوند هن جي منهن تي پئي هئي. آسمان ۾ ڪارا ڪڪر هئا اچن ڪنگن جا ولر تي اڏاڻا ۽ پريان ٽيٽيهر جي "ٽين ٽين... ٽين ٽين" جا آواز ٿي آيا.

پادري الفنسو باربوسا اصل پورچوگيزي هو. تمام غريب گهراڻي ۾ پيدا ٿيو هو ۽ هن جا پيءُ ماءُ قسمت آزمائڻ لاءِ لزبن مان پورچوگيزي جهاز تي چڙهي هندستان روانا ٿيا هئا. رستي ۾ جهاز تي ڪا وچڙندڙ بيماري پئي هئي. اڌ کان وڌيڪ مسافر ان بيماريءَ ۾ مئا هئا. هن جا پيءُ ماءُ بہ ان بيماريءَ جو شڪار ٿيا هئا. جهاز ۾ هڪڙي پادريءَ سفر ٿي ڪيو. مرڻ وقت هن جي ماءُ هن کي پادريءَ جي هنج ۾ ڏنو هو ۽ گوا ۾ پادريءَ هن کي پالي نپائي وڏو ڪيو هو.

پادريءَ کي هو پاپا چوندو هو. پاپا ڏاڍو مانيٽو هو ۽ ڪم جي ڳالهہ کان سواءِ اجايو اکر بہ نہ ڳالهائيندو هو پر هن سان ننڍڙن ٻارن وانگر ڪچهريون ڪندو ۽ رانديون کيڏندو هو. پر پوءِ جڏهن هو وڏو ٿيو تہ پاپا هن سان بہ گهٽو ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو ۽ ٻنهي ۾ ويڇا اچي ويا. پاپا هن جو آدرش هو. سنهڙو، ڊگهو ۽ مانيٽو. سنهي ڏاڙهي جيڪا ڪاڏيءَ وٽ ٿوري ڊگهي ٿي ٿي وئي. ڊگهو اچو چوغو مٿي تي ننڍڙي ٽوپي ۽ ڳچيءَ ۾ صليب جي زنجيري. ڊگها سنهرا وار ۽ اداس اکيون، مات ڪيو پيو گرجا ۽ گرجا جي ساون ساون ٻارن ۾ گهمندو هو. آچر جي ڏينهن گرجا ۾ عبادت ڪرائيندي انجيل جون آيتون پڙهندو هو تہ ائين لڳندو هو ڄڻ يسوع مسيح صليب تان لهي، ماڻهن جي سامهون بيهي ماڻهن کي آسماني پيءُ جي محبت جون آيتون ٿو ٻڌائي. تنهن لاءِ پاپا کي گرجا ۾ عبادت ڪرائيندو ڏسي هن سوچيو تہ جيڪر يسوع مسيح جي بدران ماڻهو پاپا کي صليب تي چاڙهن ها تہ

پاپا جي ڪيڏي نہ مجتا ٿئي ها.

اسڪول جي تعليم پوري ڪري هو ڪاليج ۾ آيو تہ ڪاليجي دوستن سان اٿندي ويهندي هن کي پنهنجي شخصيت جي هڪ عجيب اوڻائيءَ جي خبر پئي. هن کي خبر پئي تہ هن جو سياءُ عام ڇوڪرن کان نرالو هو. هن جي ذهن ۾ ڪوهيڙو ڇانيل هو ۽ هو هر ماڻهو ۽ هر چهري کي ان ڪوهيڙي مان ڏسندو هو. هر چهرو، هر سياءُ ڏنڌ ۾ ويڙهيل، اڻ چٽو ۽ ڌنڌڙو هو. هو ڇڪجي ان چهري ان سياءَ جي ويجهو ويندو هو تہ اوچتو ئي اوچتو ذهن مان ڪوهيڙو ختم ٿي ويندو هو ۽ هر طرف تيز، تکي ۽ چڀندڙ اُس پکڙجي ويندي هئي جنهن ۾ هو ماڻهوءَ کي هن جي آرپار ڏسي سگهندو هو. هن جون سڀ خاميون، اوڻ ۽ عيب هن کي چٽا نظر ايندا هئا. پنهنجي اصل حالت کان ڏهوڻا وڏا، ڄڻ هن جي اکين تي خوردبيني چڙهيل هئي ۽ هر هڪ شيءِ پنهنجي اصلي حالت کان ڏهوڻي وڏي نظر ايندي هئي. ماڻهن جون شڪليون ۽ شخصيتون ڏنگيون، ڦڏيون ۽ اڻ ڌنڌڙ نظر ايندي هيون. انهن ڏينهن ۾ هن مصوري سکي. سندس تصويرن ۾ بہ انساني شڪليون عجيب نموني جون ڏنگيون ڦڏيون هونديون هيون. هن جون تصويرون ماڻهوءَ جي ظاهري صورت جي بدران هن جي اندر جو عڪس هيون.

ڇوڪرين جي معاملي ۾ هن جي ذهن مان ڪڏهن بہ ڪوهيڙو نہ لٿو. هر ڇوڪري ست رنگي اندلٺ ۾ ويڙهيل هئي. هر جسم ميگهہ ملهار هو جنهن جي وسڪار سان وجود ۾ ڪنڊهار ڪڙي پوندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن هن کي لڳندو هو ڄڻ هو پنهنجي ڇوڏاري پکڙيل چهرن جي جهنگ ۾ ڪنهن وڃايل چهري کي ڳولهيندو ٿو وتي. هن جي اندر جي اجنتا ۾ ڪا مورتي اُکريل هئي جنهن جا نقش، جنهن جي جسم جا انگ ۽ ونگ هو هر چهري ۾ هر جسم ۾ ڳولهيندو هو. ڪي اکيون اُن مورتيءَ جي اکين جهڙيون هيون تہ ٻيا نقش اوپرا ۽ اڻ سونهان هئا. جسم سڃاتل هو تہ چهرو اوپرو هو ۽ چهرو سڃاتل هو تہ جسم اوپرو هو! ڄڻ ڪنهن هن جي روح تي اُکريل مورتيءَ کي ڀڃي اُن جا ٽڪرا ماڻهن ۾ ورهائي ڇڏيا هئا. ڪنهن وٽ ان جون اکيون هيون، ڪنهن وٽ چهرو تہ ڪنهن وٽ جسم. انهن سيني ورهايل ٽڪرن کي پاڻ ۾

ملاڻي مڪمل مورتيءَ کي ھو ڳولھيندو رھيو ھو ۽ پوءِ ھڪڙي ڏينھن سڀ ورھايل ٽڪرا پاڻ ۾ ملي مڪمل صورت اختيار ڪري ويا. ھن اڪيون کڻي سامھون نھاريو ھو. سامھون مارگريٽ بيٺي ھئي. جنھن مشنري اسڪول ۾ ھو ماستر ھو ان اسڪول ۾ ھوءَ ماسترياڻي ٿي آئي ھئي. ڪارو ڪٽ بدن، ماسيرين ڇاتيون، ڪونج جھڙي ڳچي، وڏيون وڏيون اکيون، چمن جھڙا ڪارا ۽ رس سان ڀريل چپ. ڪارو رنگ ھن کي ڏاڍو پراسرار لڳندو ھو. شايد اھو ھندستان جي روح جو رنگ ھو. ڪرشن، رام ۽ مارگريٽ جو رنگ. شايد انسان جي جنسي خواھشن جو رنگ يا تہ ٽڪو ڳاڙھو آھي يا وري ڪارو ڪٽ.

مارگريٽ ۽ ھو ٻئي دوست ٿي ويا. ٻئي سمنڊ جي ڪناري، ناريل جي وڻن جي جھنڊ ۾ ڪچھريون ڪندا ھئا. الائجي سندن اندر ۾ ڪيترين ۽ ڪھڙين ڳالھين ھيون جيڪي ڪٽي نٽي ڪٽيون ۽ پل پھر ڪٽي ٿي ويا.

سج لڙيو ۽ گرجا جو صليبي نشان شفق جي رنگن ۾ جرڪڻ لڳو. ڪپر سان بيٺل ٻيڙين جا سڙھہ ڦڙڪڻ لڳا. ڪناري سان ڏور تائين پکڙيل ۽ جھنڊ ھٽي بيٺل ناريل جا وڻ جھولڻ لڳا. سائي سائي گاھہ تي اڇيون قميصيون ۽ نيريون ڇڊيون پاتل ٻارن رانديون ٿي ڪيڏيون. ڪير ڄاڻي أجرن وڳن ۾ ٻہ ڪاريون ڪاريون جوان جماڻ نرسون، الائجي ڪھڙيءَ ڳالھہ تي ٽھڪڙا ڏينديون ھن جي پر مان لنگھيون. يورپي طرز تي ٺھيل ڳاڙھي ڪپريل جي ڇتين وارن ننڍڙن بنگلن جي سائي سائي لان ۾ پورچوگيزي پوڙھا ۽ پوڙھيون آرام ڪرسين تي آھليل ھئا. ھڪڙو ٻاؤ "اوم پريو شانتي" چوندو ھن جي پر مان لنگھيو. گل فروش پوڙھي گوئين ھن کي گل آڇيا. سمنڊ جي ڪپر جي آلاڻ ھن جي وجود ۾ رچڻ لڳي. ھن ڪنڌ جھڪائي چپ مارگريٽ جي چپن تي رکيا. لھرون ڪلڪار ڪنديون ڪپر ڏانھن وڌيون ۽ ھن جي وجودن تي وري ويون.

ھن پنھنجي شخصيت جي اظھار لاءِ مصوريءَ جو سھارو ورتو ھو. پر ھن جي تصويرن ۾ انساني صورتون ڏنگيون ڦڏيون ھونديون ھيون. ھاڻي ھن حواسن مان حاصل ٿيل لذتن کي روحاني رنگ ڏنو ۽ يسوع مسيح جي ننڍپڻ جي تصوير ٺاھي. يسوع مسيح ننڍڙي ٻار جي روپ ۾

بيبي مريم جي هنج ۾ هو. بيبي مريم جي نيڻن مان تقدس پري مامتا ٽِڙي ڇلڪي ۽ هن جي پرسان حضرت يحيٰ بيٺو هو. هن تصوير مڪمل ڪري تصوير کي غور سان ڏٺو ۽ هن کي اهو ڏسي تعجّب ٿيو ته حضرت يحيٰ جي شڪل پاپا جهڙي هئي. بيبي مريم جي شبيه مارگريٽ جهڙي ۽ ٻار جي روپ ۾ يسوع مسيح هو پاڻ هو.

هو مذهبي ماحول ۾ پليو ۽ نپنيو هو. گهر جي ڪٽر مذهبي ماحول هن جي اندر ۾ مذهب کان بيزاري پيدا ڪئي. ڪتابن هن جي اندر ۾ عقل ۽ عقيدي جي ڇڪتاڻ شروع ڪئي ۽ هو مذهب کان پري ٿيندو ويو. مذهبي رسمن ۽ عبادتن ۾ شامل ٿيڻ ۽ گرجا ۾ وڃڻ به ڇڏي ڏنائين. ماڻهو هن جي عقيدن جي باري ۾ عجيب عجيب ڳالهيون ڪرڻ لڳا. هو ماڻهن جون ڳالهيون ٻڌندو رهيو ۽ موٽ ۾ ڪجهه نه چيائين. هن کي رڳو هڪڙي ڳالهه جي حيرت هئي ته ماڻهن ته هن جي عقيدن جي باري ۾ هيڏيون ڳالهيون ٿي ڪيون پر پاپا ماٺ هو. ان باري ۾ پاپا هن سان اک ٻه نه ڳالهايو هو. پاپا جي ماٺ هن کي بي چين ڪري ڇڏيو. هن چاهيو ٿي ته پاپا هن سان هن جي عقيدن جي باري ۾ ڳالهائي. هن کي سڌي راهه تي آڻڻ جي ڪوشش ڪري. هن تي ڪاوڙجي. پر پاپا ماٺ هو. آخر هن کان پاپا جي ماٺ برداشت نه ٿي ۽ هڪ رات ڊائننگ ٽيبل تي هن پاڻ پاپا سان ڳالهه ڪئي.

”پاپا، اوهان کي خبر آهي ته مان عقيدو وڃائي ويٺو آهيان.“

”ها، مون کي خبر آهي.“ پاپا ڏاڍي ڌيرج سان وراڻيو. پاپا جي آواز ۾ نه ڪاوڙ هئي ۽ نه ڏک.

”اوهان مون کي عقيدي تي آڻڻ جي ڪوشش ڇو نه ڪئي؟“

هن جو سوال ٻڌي پاپا هلڪي کنگهڪار ڪري نڙي صاف ڪئي. اها هن جي خاص اسٽائيل هئي.

”عقل جي آڌار تي جيئڻ وارا جڏهن عقيدي جو سفر شروع ڪندا آهن تڏهن رستي تي ٻي عقيدي جو رڻ پٽ به ايندو آهي ۽ اهو رڻ ماڻهوءَ کي اڪيلي سر پار ڪرڻو پوندو آهي.“

”پر پاپا. منهنجي ذهن ۾ ڪي سوال آهن جن جا جواب اوهان کي ڏيڻا آهن. منهنجو سڀ کان پهريون سوال اوهان جي باري ۾ آهي. مون

کي ٻڌايو تہ اوهان زندگيءَ جي خوشين ۽ خواهشن کي پاڻ ٿُي حرام ڪري راهب ڇو ٿيا؟"

"ان لاءِ تہ يسوع مسيح جي محبت جو پيغام ماڻهن تائين پهچايان."

"۽ ماڻهن جو اڳيون جهان سنواريان. ائين ٿي. پر مان اوهان کان پڇان ٿو تہ اوهان مذهبي ماڻهن کي انسان جي هن جهان سنوارڻ جي بدران اڳين جهان سنوارڻ جو اونو ڇو هوندو آهي. اوهان کي خبر آهي تہ ڪيترن ماڻهن لاءِ هيءَ زندگي ۽ هي جهان جهنم آهي پر اوهان مان ڪو بہ ماڻهوءَ کي زندگيءَ جي جهنم مان بچائڻ لاءِ راهب نٿو ٿئي پر موت کان پوءِ جو جهان سنوارڻ لاءِ راهب ٿو ٿئي. اوهان کي ڪنهن حق ڏنو آهي تہ اوهان ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي سندس مذهب ڇڏي، ٻيو مذهب اختيار ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو. ماڻهوءَ کي ڇڏيو تہ هو پنهنجي رنگ ۽ ڍنگ سان جيئي. اوهين رڳو ماڻهوءَ جون مجبوريون، بي وسيون، ڏک ڏولاوا ڏور ڪيو، ڪيس علم جو نور عطا ڪيو ۽ زندگيءَ جون سچايون هو پاڻيهي ڳولهي لهندو. گرجائن ٺاهڻ جي بدران اسڪول ۽ اسپتالون تعمير ڪيو ۽ ماڻهوءَ کي زندگيءَ جي جهنم کان بچايو. مان مڃان ٿو تہ اوهان گوا ۾ اسڪول ۽ اسپتالون ٺهرايون آهن پر ان ڪري نہ تہ ماڻهوءَ سان ماڻهپي جي ناتي سان سندس اهنج ۽ ايذاءَ ۽ جهالت کي ختم ڪيو پر ان لاءِ تہ جيئن هو زندگيءَ جون سهولتون حاصل ڪري عيسائي ٿئي. اها خود غرضي آهي ۽ ان خود غرضيءَ کي خدا ۽ يسوع مسيح بہ پسند نٿو ڪري. اوهان کي مڃڻو پوندو تہ مذهب ماڻهوءَ کي سڌارڻ ۾ ناڪام ٿيو آهي. مذهب جي نالي تي ڪيڏو نہ انساني ڪوس ٿيو آهي ۽ "هڪ ڳل تي ڪو چماٽ هڻيوَ تہ ٻيو ڳل سندس اڳيان جهليو" جهڙي تعليم ڏيڻ واري يسوع مسيح جا پوئلڳ هٿن ۾ بائيبل، بادفرنگ ۽ بارود کڻي آفريقا ۽ ايشيا کي لٽڻ لاءِ ڪاهي پيا آهن اچو تہ مذهب کي رد ڪرڻ کان سواءِ ماڻهوءَ کي سڌارڻ ۽ زندگيءَ کي جنت بڻائڻ لاءِ ڪا ٻي واٽ ڳولهي ڪڍون."

هو ماٺ ٿي ويو هن کي لڳو تہ پاپا جي اڳيان ايڏي جوشيلي تقرير ڪري هن پنهنجي اندر جي بار کي اوڳاڇي ڪڍيو هو. پاپا هن کي ماٺ ڏسي کنگهڪار ڪري نڙي صاف ڪئي ۽ ٻهريون کان بہ وڌيڪ تحمل

سان چيائين.

”گوتم پنهنجي پڪشن ڪي چيو هو تہ ڪڏهن بہ ڪنهن سان بحث نہ ڪجو ڇاڪاڻ جو سچائيءَ کي رد ڪرڻ لاءِ بہ ايڏائي وزني دليل موجود آهن جيترا سچائيءَ کي ثابت ڪرڻ لاءِ. سرمد کي چيائون تہ ڪلمون پڙهہ هو لاالاالله.چئي ماٺ ٿي ويو. قاضين چيس تہ اهو تہ انڪاري فقرو آهي اڳتي اقراري فقرو چو نہ ٿو پڙهين سرمد جواب ڏنو تہ مان اڃان انڪار جي منزل تي ئي چڱيءَ طرح نہ پڳو آهيان ۽ اوهين اقرار جي منزل جون ڳالهيون ٿا ڪيو ۽ قاضين هن کي اقرار جي منزل تي پڄڻ کان اڳ ئي شهيد ڪري ڇڏيو. تون بہ اڃان انڪار جي منزل تي آهين ۽ مان بحث ۽ دليلن سان توکي ان منزل تي شهيد ڪرڻ نٿو چاهيان... پاڻ اقرار جي منزل تي ملنداسين.-شب بخير!“

چاندوڪي رات. چوڏهينءَ جو چنڊ گرجا جي صليب ۾ اٽڪي پيئو آهي. ناريل جا وڻ جهنڊ هٽي نِنڊ ۾ آهن. چوڏهينءَ جي چانڊاڻ ۾ سمنڊ جو سينو ساهہ کڻڻ سان هيٺ مٿي ٿو ٿئي ۽ ويرون ڪلنديون، کڏنديون، ڪناري تي اچي وٺڙي ٽيون وجن. زندگيءَ جي ساري سونهن، خوشبويون. مارگريٽ جو موهہ، سندس ڇهاءُ جسم ۾ جاڳندڙ، ڳائيندڙ، جهومندڙ جذبا. منهنجي هجڻ، منهنجي هستي ۽ منهنجي وجود جا شاهد آهن. وجود جي هر متاچري تي حواسن سان مان زندگيءَ کي محسوس ٿو ڪيان ۽ منهنجا حواس، منهنجا احساس ان ڳالهہ جا شاهد آهن تہ مان آهيان. مارگريٽ ۽ سندس موهہ آهي، زندگي آهي. ڪو ازلي ۽ ابدي پيار آهي جنهن جو هڪ ٽيپو منهنجي ۽ مارگريٽ جو موهہ آهي. ڪا ازلي ۽ ابدي سونهن آهي جنهن جي هڪ ڪرڻي ڪائنات کي هيڏي سونهن ۽ هيڪار بخشي آهي. ڪا ازلي ۽ ابدي نيڪي آهي جيڪا انساني جسم جي صورت ۾ هن دنيا ۾ اچي ٿي ۽ بڇڙائي ۽ شر کي ختم ڪرڻ لاءِ صليب تي چڙهي ٿي وڃي. گرجائن جا گهنڊ، پرهہ ڦٽيءَ جو بانگ جا آواز، مندرن جا جهانجهہ ۽ جوڳين جا سنک ان نيڪي، ان سونهن ۽ ان پيار جا پڙلاءَ آهن.

”مارگريت، مان لامذهب آهيان پر دهريو نہ آهيان. مون رڳو پادرين جي مذهب ۽ سندن مدي خارج رسمن کي رد ڪيو آهي. منهنجا ٻہ وجود آهن. هڪڙو عقلي ۽ ٻيو احساساتي. عقلي وجود مذهب کي رد ٿو ڪري ۽ احساساتي وجود هر شيءِ ۾ ڪنهن ازلي ۽ ابدي حسن، پيار ۽ نيڪي کي محسوس ٿو ڪري. تنهنجي قرب ۽ تنهنجي ڇهاءَ سان مان ڪنهن ازلي سچ کي پنهنجي وجود ۾ ڌڙڪندو ٿو محسوس ڪيان.“

اسڪول مان موڪل جو گهنڊ وڳو. ٻارڙا ڊوڙندا ڪلاسن مان نڪتا. هو مارگريٽ سان گڏ اسڪول مان نڪري رستي تي آيو. اڄ مارگريٽ ڪوماڻيل ٿي لڳي. هن کيس ڇهي ڏٺو. مارگريٽ جو بت باهہ وانگر تي ٻريو. هو مارگريٽ کي سندس گهر ۾ ڇڏي، ڊوڙ پائي ڊاڪٽر وٺي آيو. ڊاڪٽر مارگريٽ جو علاج ڪيو پر سندس بخار نہ ٽٽو. پوءِ مهينو هن کي بخار رهيو. ڪڏهن هن تي غشي تي طاري ٿي تہ ڪڏهن هوش ۾ تي آئي. هوش ۾ اچڻ سان مارگريٽ زور سان هن جو هٿ تي جهليو جيئن ڪو ٻڏندڙ ٻاهر نڪرڻ لاءِ ڪناري تي بيٺل ماڻهوءَ جو هٿ زور سان جهليندو آهي. بخار ۾ مارگريٽ ڳري ڪنڊا تي وئي هن جو ماسيرو بدن سڪي هڏاون پڃرو ٿي ويو، پريل پريل ڇاتيون ڪومائجي ويون. ڳلن ۾ کڏون ۽ اکيون ڏار ڏيئي ويون. ان حالت ۾ هوءَ ڀهرين ڪان وڌيڪ سهڻي تي لڳي. هن مارگريٽ جي ان بيمار سونهن کي ڏسي سوچيو. سونهن ڇا آهي. مارگريٽ جي ظاهري سونهن ختم تي وئي آهي پوءِ بہ هوءَ مون کي ايڏي سهڻي ڇو تي لڳي. شايد اها منهنجي جذبي جي سونهن آهي جنهن بيمار مارگريٽ کي ايڏو سهڻو بڻائي ڇڏيو آهي. شايد جذبي جي سونهن ئي سچي سونهن آهي.

مهيني کان پوءِ هڪڙي ڏينهن اوچتو مارگريٽ جو بخار ٽٽو. ان ڏينهن هو ڏاڍو خوش هو. مارگريٽ بہ خوش هئي. ٻئي ڏينهن مارگريٽ صحت جو غسل ڪيو، بهترين وڳو پاتو، وهنجي سهنجي پاڻ سينگاريو چوٽيءَ ۾ رابيل جو گل سجائي هن کي چيائين ”مون کي سمنڊ جي

ڪناري تي وٺي هل."

"تون هيڏي ڪمزور آهين، سمنڊ جي ڪناري تائين ڪيئن هلي سگهندينءَ."

"تنهنجي سهاري سان مان دنيا جي هن ڪناري تائين بہ هلي سگهان ٿي. هي تہ سمنڊ جو ڪنارو آهي."

هن ڪيس سهارو ڏنو ۽ ٻئي سمنڊ جي ڪناري ڏانهن روانا ٿيا. اڄ بہ سج لڙيو ۽ شفق جي رنگ ۾ گرجا جي صليب جرڪڻ لڳي. اڄ بہ دخاني جهاز جا سڙهہ ڦڙڪڻ ۽ جهنڊ هٽي بيٺل ناريل جا وڻ جهولڻ لڳا. اڄ بہ هڪڙو ٻاڦ "اوم پريو شانتي" چونيدو هنن جي ڀر مان لنگهيو ۽ پوڙهي گل فروش گوين هنن کي گل آڇيا. هو سمنڊ جي ڪناري تي اچي ويٺا ۽ واريءَ جي آلاڻ ۽ نرمي هنن جي جسمن ۾ لهڻ لڳي. وري چنڊ نڪتو ۽ صليب ۾ اٽڪي بيٺو. سمنڊ ساهہ کنيان ۽ سمنڊ جو سينو هيٺ مٿي ٿيڻ لڳو. ويرون ٽڄنديون ٽپنديون، کلڪار ڪنديون هنن ڏانهن وڌيون ۽ سندن وجودن تان وري ويون.

"ائين ٿو لڳيم ڄڻ هي گهڙيون منهنجي تڪميل جون گهڙيون آهن. دل ۾ ڪا حسرت ڪانهي، اکين ۾ ڪو اڻ پورو خواب ڪونهي. ڄڻ سڀ خوشيون ماڻي چڪيم. سڀ خواب پورا ٿي ويا. دل ٿي چئي تہ هن ساري منظر کي، تڪميل جي هنن سمورين گهڙين کي اکين ۾ سانڍي سمهي پوان ۽ اکيون وري نہ کوليان. منهنجي هڪڙي ڳالهہ مڃ، مان مري وڃان تہ تون يسوع مسيح ڏانهن موٽي وڃجانءِ."

"گهڙيون ڳالهيون ٿي ڪرين. اڃان تہ اسان کي جيئڻو آهي. تڪميل جون اڃان کي ٻيون گهڙيون ماڻيون آهن. اڃان ڪيتريون خوشيون آهن جيڪي ماڻي نہ سگهيا آهيون، ڪيترا خواب آهن جيڪي جاڳندڙ اکين ۾ ستل آهن. اڃان اسان کي ننڍڙو گهر ٺاهڻو آهي. گهر جي اڱڻ ۾ اسان جا ٻار رانديون ڪيڏندا ۽ اسين لان ۾ آرام ڪرسين تي آهلي پنهنجي ٻارن کي کلندو ٽڙندو ڏسي خوش ٿينداسين."

"مون کي پيار ڪر."

هن مارگريٽ کي سيني سان لاتو. مارگريٽ هن کي اٿين ٻانهن ۾ ڀيڪوڙيو ڄڻ ڪو هن کي ڪانئس کسي وٺندو. اڄ تائين ڪڏهن بہ

مارگريٽ هن کي ايڏي پيار ۽ زور سان نہ پيڪوڙيو هو جڻ هن وجودن جي سيني ويڇن کي ختم ڪرڻ تي چاهيو. هن مارگريٽ جون اکيون چميون، پيشانيءَ تي چپ رکيا تہ اوچتو مارگريٽ جون پيڪوڙيل ٻانهون ڍليون ٿي ويون ۽ ڪنڌ هڪ پاسي لڙي آيو. هن ڇرڪي مارگريٽ کي سيني کان ڌار ڪري هن کي غور سان ڏٺو. مارگريٽ جو بي جان جسم هن جي ٻانهن ۾ هو. سمنڊ گجگوڙ ڪندي هن ڏانهن وڌيو ۽ سڀ ڪجهہ ان ۾ غرق ٿي ويو... ان کان پوءِ ڇا ٿيو تنهن جي هن کي ڪا يادگيري ڪا نہ هئي ڪيئن مارگريٽ جو لاش گهر پهتو، ڪيئن گرجا جا گهنڊ وڳا، ڪيئن ڪفن ۽ دفن جون رسمون ادا ٿيون. هن کي رڳو ايترو ياد هو تہ چنڊ گرجا جي صليب تي لڙڪيل هو ۽ هو مرمر جي بت وانگر مارگريٽ جي قبر وٽ بيٺو هو ۽ الائجي گهڻا ڏينهن گذري ويا هئا. پوءِ پاپا هن جي ڪلهي تي هٿ رکيو هو ۽ کيس سهارو ڏيئي گرجا ۾ وٺي آيو هو. هن اکيون کڻي سامهون نهاريو هو. سامهون وڏي صليب تي يسوع مسيح لڙڪيل هو. هن کي ائين لڳو جڻ صليب تي يسوع مسيح جي هٿن ۽ پيرن ۾ ڪتل ڪليون ڪنهن هن جي هانوَ ۾ ٺوڪيون ۽ پهريون دفعو هن يسوع مسيح جي صليب تي چڙهڻ جي ايذاءَ کي محسوس ڪيو ۽ اندر جي ايذاءَ مان هن جي اکين مان لڙڪ وهڻ لڳا ۽ هو اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳو. پاپا هن کي سيني سان لاتو ۽ هو پاپا جي سيني ۾ سڏڪندو رهيو. نيٺ جڏهن هو روئي روئي ساٽو ٿي پيو تڏهن هن پاپا جي سيني تان ڪنڌ کڻي، اکيون اُگهي يسوع مسيح جي مورتي ڏانهن نهاريو ۽ مورتيءَ تان نظرون هٽائڻ کان سواءِ هن پاپا کي چيو.

”پاپا، مان پادري ٿيندس.“

پوءِ هن طب ۽ جدا جدا مذهبن جي تعليم ورتي ۽ باقائدي پادري ٿيو ۽ پاپا کيس تبليغ لاءِ لاهري بندر موڪليو. گوا جي ڀيٽ ۾ لاهري بندر ڊاڍو ويران ۽ اداس هو. اڳوڻي مشهور بندر ديبل کان پنجن ميلن، ٺٽي کان چاليهن ميلن، سمنڊ کان ويهہ ميل اندرئين پاسي، مهراڻ جي هڪ شاخ جي الهندي ڪناري تي اهو بندر هو. پڪو قلعو ڪاني ۽ مٽيءَ جا گهر. لاهري بندر ۾ هن کي عجيب اداسيءَ جو احساس ٿيو.

اداس گهر، گهرن تي اُداس منگهہ، هوائن ۾ بہ عجيب بي نانءِ اِداسي رچيل هئي. ماڻهن جي چهرن، سنڌن مرڪن ۽ ٽهڪن مان بہ اداس ٽي بڪي. لاهري بندر جون چانڊوڪي راتيون هن کي ڏاڍيون وڻيون. اداس چانڊوڪين ۽ هن جي پنهنجي روح جي ويرانين ۾ عجيب هڪجهڙائي هئي.

ٽيڻيهر "ٽين ٽين... ٽين ٽين" ڪندو آسمان ۾ اڏاڻو. پادري خيالن مان جاڳي آسمان ڏانهن نهاريو ۽ مينهن جي بوند هن جي منهن تي پئي. ڪنگن جي قطار اُڏامندي لنگهي. پادري گرجا ڏانهن روانو ٿيو. گرجا جي احاطي کان ٻاهر وڻ جي هيٺان نوڪر گهوڙو جهلي بيٺو هو ۽ سسٽر ايلس هن سان گڏ بيٺي هئي. هن سسٽر ايلس کان مُرڪي موڪلائي گهوڙي تي لانگ وراڻي ۽ نڪتي روانو ٿيو.

سارنگ جي دل تي ٺٽي جي حشمت ۽ هيبت ويٺل هئي. ٺٽي جا محل ۽ ماڙيون، مسجدون ۽ مندر، بندر ۽ بازاريون. ماضيءَ جي عظمت جا داستان سيني ۾ لڪائي، وقت جي وهڪري سان ڳاٽ اوچو ڪري بيٺل مڪليءَ جا مقبرا ۽ ڪنبر. عالمَ، اديب، شاعر، صوفي ۽ سنت. گهوڙن ڪي سنجن سان سجائي. غرور سان رستن تي گهمندڙ شاهي ڪامورا ۽ جهولندڙ هاٿي. قلعه حاڪم نشين مان نوبت جو آواز ٻڌي هن جي دل دهلجي ويندي هئي. ٺٽي جي عظمت آڏو هو پاڻ کي ڪيڏو نه ننڍو ۽ ڪين جهڙو محسوس ڪندو هو پر هاڻي هن جو ڳاٽ ٺٽي کان به اوچو هو.

هن حاڪم جي دربار ۾ عالمن سان علمي بحث ڪيا، درباري شاعرن جي شاعريءَ تي تنقيد ڪري سندن بخيا اُڌيڙيا. سيني جي وات تي واهه واهه هئي. هاڻ هن کي پنهنجي بهادري ۽ شهزوريءَ جا جوهر ڏيکارڻا هئا ۽ ڪيس موقعي جي تلاش هئي. علي هن جو پرجهلو هو. عليءَ سان گڏ هن مغل ۽ ترڪ ڳائڻين جا راڳ ٻڌا. شراب، شاعري ۽ شطرنج جي محفلن ۾ پاڻ ميرايو. چانڊوڪي راتين ۾ مڪليءَ تي ڪيرسر ۽ ڪنڀسر تلائن جي ڪپر تي انگوري ۽ مشڪين شراب جا پيالا پيتا.

علي هن کي ڪينجهر ڍنڍ گهمائڻ وٺي ويو. چانڊوڪي رات جو هنن ڪينجهر جي ڪپ تي خيمان کوڙيا ۽ رات جو ٻيڙيءَ تي چڙهي وچ ڍنڍ ۾ مَڌُ پيئڻ لڳا. آسمان ۾ چوڏهينءَ جو چنڊ ٽڪ ٻڌي بيٺو هو ۽ ڍنڍ ۾ ترندڙ چنڊ جي اولڙي سان لهرن راند ٿي ڪيڏي. هوا ۾ عجيب بي نانءُ هٻڪار هئي. ڪنڌيءَ سان ڪنول ۽ وڻراها! پريان ڪينجهر جي ڪنڌيءَ سان ڪنهن مهاڻي بيت ڏنو. مهاڻي جو آواز لهرن ۾ لڙهندو، چنڊ کي ڇهندو هنن جي ڪنن سان ٽڪرايو

هيٺ جرُ، مٿي مجر، پاسي ڪانِ وڻراه
اچي وجي وچ ۾، تماچي جي ساءِ
لڳي اتر واءُ، ڪينجهر هندوزو ٿئي.

مهاڻي جو آواز ٻڌي ٻنهي کي پنهنجا پنهنجا ڏک سور ياد پيا. سارنگ پاڻ کي سنڌ جي سلطان ڄام تماچي جي روپ ۾ ڏٺو. ساري ڏيه ۾ سندس ڏهڪاءُ هو سندس گهوڙي جي سنبن سان ڌرتي ٿي ڪنبي پر هن چارڻ جي ڌيءَ کان مات کاڌي. سنڌو هن سان ٻيڙيءَ ۾ ساڻ هئي. واهوندا وريا ۽ ڪينجهر ڪٽوڙي ٿي.

عليءَ پنهنجو پاڻ کي ڄام تماچيءَ جي روپ ۾ ڏٺو. پر هن جي ڪا نوري ڪانه هئي. هن هر جوان ۽ سهڻي عورت کي نوري سمجهي ساڻس عشق ڪيو هو پر هر نوريءَ کان هن جي دل ڪٽي ٿي پئي هئي. ڪا ته اهڙي نوري به هجي جنهن لاءِ هو پنهنجي خودپرستي ۽ لذت پرستيءَ جي تخت تان لهي، ڪارو ڪلهي ڪري، مهاڻو ٿي، مڇي ماري.

"ڪنهن جو ڪلام آهي" سارنگ پڇيو.

"سيد زادي صوفي، شاهہ لطيف جو."

شاهہ لطيف، شاهہ لطيف. ساريءَ سنڌ ۾ شاهہ لطيف جو نالو ٿي گونجيو. اديون شاهہ لطيف چئي. لعلڻ لال لطيف چئي. هر دل ۾ شاهہ لطيف جي نانوَ جي نوبت ٿي وڳي.

"سائينءَ جو ڪلامِ ٻڌي ائين ٿو لڳي جڻ سائينءَ سنڌ جي ڏتڙيل ماروئڙن جي سورن کي زبان ڏني آهي." عليءَ جي دل ۾ اڃان مهاڻي جي آواز جا پڙلاءَ هئا. عليءَ جي ڳالهہ ٻڌي سارنگ مرڪيو ۽ چيائين:

"مڃان ٿو ته لطيف سائينءَ سنڌ جي ماروئڙن جي سورن کي زبان ڏني آهي. پر ڇا شاهہ جي شاعري سان ڏتڙيل ماروئڙن جا سور ختم ٿي ويندا يا ڪين وڌيڪ ڪونہ ڏتڙيندو. ڏتڙيل ائين ئي ڏتڙيا رهندا ۽ ڏتڙيندڙ ڪين ڏتڙيندا رهندا. هن دنيا ۾ رڳا ٻن قسمن جا ماڻهو آهن. هيٺا ۽ ڏاڍا. اهو قدرت جو قانون آهي تہ هيٺو ڏاڍي جو ڪاج ٿئي."

"قدرت جا قانون بي رحم آهن." عليءَ چيو "اهو به قدرت جو بي رحم قانون آهي تہ هيٺو ڏاڍي جو ڪاج ٿئي. سيءَ ۾ بيمار ٿيڻ به قدرت

جو بي رحم قانون آهي پر انسان قدرت جي ان بي رحم قانون کان بچاءَ جي واٽ ڳولهي لڌي آهي ۽ ڪجهه ۽ اُن مان ڪيڙا اُٿي، سيءَ کان پاڻ کي بچايو آهي. اسان کي قدرت جي ان بي رحم قانون کان تہ هيٺو ڏاڍي جو ڪاڄ ٿئي، پاڻ کي بچائڻو آهي."

"نبي ۽ اولياءَ قدرت جي ان قانون خلاف بچاءَ ڳولهيندا آيا آهن پر ماڻهن نبين ۽ ولين جي بچاءَ واري اُپاءَ کي هٿيار بڻائي هيٺن جي خلاف استعمال ڪيو آهي. منهنجي خيال ۾ قدرت جي ان قانون کان بچاءَ جي ڪا صورت ڪانهي. هيٺي جو فنا ٿيڻ قدرت جي عين قانون مطابق آهي. هن وقت، هن گهڙيءَ، ڪائنات ۾ فنا ۽ بقا جي جنگ جاري آهي. الائجي ڪيترين هيٺين شين هن گهڙيءَ تباهہ پيون ٿين ۽ الائجي ڪيترين توانا ۽ طاقتور شين وجود ۾ پيون اچن. هيٺي جي فنا ۽ طاقتور جي بقا جي بي رحم اصول تي تاريخ پٽي هلي. سومرا ڪمزور ٿيا تہ سمن ڪاٺئن حڪومت کسي اُن ڪري جو سومرن جي پيٽ ۾ سما وڌيڪ توانا قوم هئي. سما ڪمزور ٿيا تہ انهن کان وڌيڪ توانا قوم ارغونن ۽ ترخانن هنن کان حڪومت کسي، ارغون ۽ ترخان ڪمزور ٿيا تہ مغل آيا. مغل ڪمزور ٿيا آهن ۽ تاريخ هاڻي ڪنهن ٻي توانا قوم جي تلاش ۾ آهي."

"سنڌ سان هيڏو ظلم پيو ٿئي ۽ تون ۽ مان مغلن جي نوڪري پيا ڪيون. ان باري ۾ تنهنجو ڇا خيال آهي."

"سنڌ فنا ٿيندڙ قوت آهي ۽ مغل بقا جي قوت آهن. انسان کي بقا جي قوتن جو ساٿ ڏيڻو آهي نہ تہ هو پاڻ فنا ٿي ويندو. هن کي فيصلو ڪرڻو آهي تہ هو ڏتڙيل رهي يا ڏتڙيندڙ. هيڻو ٿئي يا ڏاڍو ۽ اسان ڏتڙيل ٿيڻ جي بدران ڏتڙيندڙن جي گروهہ ۾ شامل ٿيا آهيون. رڳو نبي ۽ اولياءَ، صوفي ۽ درويش فنا ٿيندڙ هيٺن جو ساٿ ڏيئي ڏاڍن سان ٽڪرائيندا ۽ يا پاڻ فنا ٿيندا آهن يا ڏاڍ جي معاشري کي فنا ڪندا آهن."

عليءَ کي خبر هئي تہ سارنگ اقتدار پرست آهي ۽ هو هر شيءِ کي انهيءَ نگاهہ سان ڏسندو ۽ پرکندو آهي هن کي اها بہ خبر هئي تہ سارنگ ذاتي اقتدار لاءِ سيئي رشتا ۽ ناتا بہ لتاڙي سگهي ٿو. هو عليءَ جي لاش کي لتاڙي بہ اڳتي وڃي سگهي ٿو پر تہ بہ سارنگ هن کي

پيارو هو. ڪن ماڻهن ۾ قدرتي طور اهڙي ڪشش ٿيندي آهي جو سندن اوڻاين جي باوجود ماڻهو هنن ڏانهن ڇڪجي ويندا آهن، اهو ڄاڻندي به ته هي مون کي تباهه ڪندو، ڄاڻي واڻي هن جي هٿان تباهه ٿيندا آهن ۽ ڪن ماڻهن ۾ لک چڱايون هونديون آهن پوءِ به هنن ڏانهن دل نه ورندي آهي.

"سارنگ! سنڌو ياد پوندي اٿيئي؟"

"ياد ته اهي پوندا آهن جيڪي وسري ويا هجن. سنڌو ته هر وقت ساهن ۾ آهي."

اهو سارنگ جي شخصيت جو ٻيو رخ هو. هن سنڌوءَ سان اندر جي سچاين سان پيار ڪيو هو. ساري ڳوٺ کي سنڌو ۽ سارنگ جي پيار جي خبر هئي پر ڪنهن به هنن جي پيار کي ميريءَ اک سان نه ڏٺو هو. سارنگ سنڌوءَ کان سواءِ ڪڏهن به ڪنهن ٻي عورت ڏانهن اک کڻي نه نهاريو هو. مڙد ڪيترو به شريف ڇو نه هجي، عورت جي بدن جي اُس سان اکيون ضرور سيڪيندو آهي. پر سارنگ ڪنهن ڏانهن ڪو نه نهاريندو هو. هن کي سارنگ جي شخصيت جي ان رخ سان ريس ٿيڻ لڳي جيڪر هو به سارنگ وانگر ڪنهن سنڌوءَ سان پيار ڪري سگهي ها. هن کي زندگيءَ ۾ گهڻيون ئي نوريون مليون هيون پر هو ڪنهن لاءِ به ڄام تماچي ٿي نه سگهيو هو. ڪيتريون سهڻيون ڪچي گهڙي تي هن لاءِ درياهه ۾ ٽپيون هيون پر هو ڪنهن سان به سير ۾ ساڻ نه هليو هو. هن کي پنهنجي زال سڪينه ياد پئي.

سڪينه هن جي ماسيءَ جي ڌيءَ هئي. ڪڏهن ڪڏهن اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. سڪينه ڪڏهن به هن جي سامهون نه آئي. اچي چادر ۾ ڪو پاڇو هوندو هو جيڪو هيڏانهن هوڏانهن پيو گهمندو هو. هڪڙي ڏينهن هو ماسيءَ جي گهر جي اڱڻ ۾ ويٺو هو. سرءُ جي مند هئي، اس مان تيک ختم ٿي وئي هئي ۽ اس جو رنگ پيلو ٿي ويو هو. سڪينه وهنجي غسل خاني مان نڪتي، هن کي خبر ڪانه هئي ته ڪو علي اڱڻ ۾ ويٺو آهي، هوءَ اُس ۾ وار ڇنڊڻ لڳي. هن هيترن سالن کان پوءِ پهريون دفعو سڪينه کي ڏٺو هو. وار ڇنڊڻ سان جسم ۾ لهريون اڀريون ۽ چڙهيون. انگن جي ونگن تي چڙهيل جوڀن جي ول جا ڇڳا ڇڻ طوفان

آيو هو ۽ ڇڳا ٿي ڇڳا. اوچتو سڪينہ جي هن تي نظر پئي ۽ عليءَ کي پاڻ ڏانهن تهاريندو ڏسي هن کان دانهن نڪري وئي. "آئي گهوڙا!"

ان ڏينهن کان پوءِ هو جڏهن بہ سڪينہ کي ڏسندو هو هن جون اکيون سڪينہ ۾ کپي وينديون هيون. سڪينہ جو سارو بت ٽڙڪڻ لڳندو هو. هوءَ بہ ڊنل ۽ هيسيل اکيون کڻي هن ڏانهن تهاريندي هئي ان شڪار وانگر جيڪو شڪاريءَ کان ڊڄندو بہ آهي تہ ساڳئي وقت شڪار بہ ٿيڻ چاهيندو آهي. هڪ ڏينهن سڪينہ کان پاڻيءَ جو گلاس وٺندي سڪينہ جو هٿ هن جي هٿ کي ڇهي ويو. سڪينہ کي ڄڻ ٽانڊڻ ڇهي ڇڏيو. ڇرڪي هٿ ڇڪي ورتائين ۽ پاڻيءَ جو گلاس عليءَ جي لٽن تي هارجي پيو.

"امڙ ڇا ٿي ڪرين. پاڻ جا لٽا آلا ڪري ڇڏيئہ." ماسيءَ جو آواز آيو.

اڄ بہ سڪينہ جي آڱرين جو ڇهاءُ هن جي رڳ رڳ ۾ رچيل هو.

هن جي سڪينہ سان شادي ٿي. پهريان ڏينهن تہ ڏاڍي خوشيءَ ۾ گذريا. هن کي لڳو ٿي ڄڻ هو ڪنهن ٻئي جهان ۾ هو. سارو ڏينهن گهر ۾ ويٺو هوندو هو. گهر کان ٻاهر نڪرڻ، ڪنهن دوست يا مائٽ سان ملڻ تي دل ئي ڪا نہ چوندي هيس. جيڪڏهن دوستن وٽ دير ٿي ويندي هيس تہ سڪينہ اڌ اڌ رات تائين ٻک ۾ اُڃ ۾ اکيون چائنٺ ۾ کپائي هن جو انتظار ڪندي هئي. پر پوءِ آهستي آهستي انتظار ختم ٿيڻ لڳا. هو رات جو دير تائين گهر کان ٻاهر رهڻ لڳو ۽ جڏهن موٽي ايندو هو تہ سڪينہ هن جي وجود کي وساري بيخبر ستي پئي هوندي هئي. محبت جون سڀ کان حسين گهڙيون شروعاتي گهڙيون هونديون آهن جڏهن آڱرين جو هلڪو ڇهاءُ منتڙي ڄر ٻڌجي رڳ رڳ کي ڇرڪائيندو آهي. جڏهن وار ڇنڊڻ سان وجود جا ونگ ۽ انگ، ونگن تي وريل جوين ول ۾ انگور جا ڇڳا اڪڙين ۾ اڻ ڏٺل جهان اڏي ڇڏيندا آهن. جسمن جون دوريون ۽ مجبوريون دل کي وڏيڪ ڏتاريندون آهن پر پوءِ جڏهن دوريون ۽ مجبوريون ختم ٿينديون آهن تہ سڀ ڪجهہ ختم ٿي ويندو آهي ميلاپ محبت جو موت آهي.

عليءَ گيت ڏيئي مڌ جو پيالو خالي ڪيو. سارنگ مان ڪري چنڊ ڏانهن تي نهاريو. چنڊ جي ڊونڊي آسمان جي ڪينجهر ۾ آهستي

آهستي ٿي تري ۽ هوا ۾ خنڪي رچجڻ لڳي.

"سارنگ، ڇا شاديءَ کان پوءِ محبت مري ويندي آهي."

"محبت ڪڏهن نہ مرندي آهي."

"شاديءَ کان اڳ محبت ۾ ڪيڏو نہ جوش هوندو آهي پر شاديءَ کان پوءِ سارو جوش ۽ ساري تڙپ ختم ٿي ويندي آهي. ڇا اهو محبت جو موت نہ آهي."

"تون جوش، تڙپ ۽ بي تابيءَ کي محبت ڇو ٿو سمجهين. محبت ۾ وڌيڪ گهرائي ۽ وڌيڪ وسعت اچي وڃي تہ اها ڪينجهر وانگر ٿي ويندي آهي. سانتيڪي ۽ ماٺيڻي! درياهہ جڏهن پهاڙن جي وچ ۾ ڪنهن سوڙهي لنگهہ مان لنگهندو آهي تہ ان ۾ ڪيڏي نہ بيچيني، بيتابي ۽ شور هوندو آهي. لهرون پٿرائين ڪنارن سان متو ٽڪرائينديون آهن پر جڏهن اهو ساڳيو درياهہ ميدانن ۾ ايندو آهي تہ ميدانن جي وسعتن ۾ پکڙجي، اجايل ڌرتيءَ کي سيراب ڪري، ڪيڏي آرام ۽ ڌيرج سان وهندو آهي. ميلاپ کان اڳ محبت پٿرائين سوڙهي لنگهہ مان وهندڙ درياهہ وانگر آهي جنهن ۾ جذبا اُيري ۽ الري پٿرائين ڪنارن سان متو ٽڪرائيندا آهن پر ميلاپ کان پُوءِ محبت اجايل جسمن کي سيراب ڪري، وسعتن ۾ پکڙيل درياهہ وانگر ٿي ويندي آهي. سانتيڪي ۽ ماٺيڻي. شاديءَ کان پوءِ محبت مرندي نہ آهي پر وڌيڪ گهري ۽ وسيع ٿي ويندي آهي ۽ جن ماڻهن لاءِ اندر جي لوڇ، بيتابي، جذبن جون اُلرون ئي محبت آهي اهي محبت جي وسعت، گهرائي ۽ ڌيرج کي محبت جو موت سمجهندا آهن."

سارنگ سچ ٿي چيو تہ محبت مرندي نہ آهي پر وڌيڪ گهري ٿي ويندي آهي. عليءَ کي سڪينہ ۽ سندس ماٺيڻي محبت ياد پئي. اڄ سارنگ جي ڳالهہ ٻڌي هن سڪينہ جي محبت کي هڪ نئين انداز سان پنهنجو پاڻ ۾ محسوس ڪيو. پر هن کي خبر هئي تہ جڏهن هو سڪينہ سان ملندو تہ ٻن ٽن ڏينهن ۾ هن جو اهو نئون احساس ختم ٿي ويندو ۽ هر شيءِ پاروٿي لڳڻ شروع ٿيندي.

ٺٽو ماڻڪ جو اباڻو وطن هو. ٺٽي ۾ ئي ڄائو، نپنو، پليو ۽ پڙهيو هو. ٺٽي جو هڪ هڪ ذرو هن جي هستيءَ جو حصو هو. پر هن دفعي هن کي ائين لڳو ڄڻ هو پهريون دفعو ٺٽي کي ٿو ڏسي. ٺٽي جا منگهه، محلات، ماڙيون، مسيتون ۽ مندر، باغ بوستان. بندر بازاريون. باغن ۾ ڪيڏي نه رونق هئي. نصريون بکر، پاٽ، چانڊڪا، ملتان ۽ دهليءَ کان قافلا ايندا هئا. لاهري ۽ ٺٽي بندر تي دخاني جهاز لنگر هڻندا هئا ۽ ڏيساورزن مان آيل واپاري قسمين قسمين لباس پائي، شهر ۾ خريداريون ڪندا ۽ مال وڪڻندا هئا. بازارن ۾ سجايل دڪان، بڪالي، بجاج، پلاوٺا، مٺائي، شربت ۽ پان جا دڪان. هن صندل جي شربت جو گلاس پيتو ته رڳ رڳ ٺري پيس. گل فروشن ۽ عطر فروشن جي دڪانن تي هبڪارون. هارون رشيد جي بغداد وانگر رستن تي اڇيون اڇي منهن تي ڪارا ڪارا نقاب پائي گهمندڙ مغل ۽ ترڪ عورتون، هار سينگار ڪري، هٿن تي مينديءَ جون ڏياٽيون ٻاري ۽ چوٽن ۾ چنبيلي، چمپا ۽ رابيل جا گل سجائي گهمندڙ نچڻيون ۽ وڻشايون، پتل جي ٿالن ۾ آٽي جا ڏيئا ٻاري، مندر ڏانهن ويندڙ پوڄڻ جهڙيون پڄارڻيون. شام جو مڪليءَ جو سير، مڪليءَ تي واءُ جا جهوٽا ڄڻ مَڌ جا ڍُڪ!

هن جو پيءُ وڏو سيٺ هو. هو پيءُ سان پيرين پئي مليو ته پٽس ڏاڍي پيار سان کيس ڇڪي ڇاتيءَ سان لاتو. زندگيءَ ۾ شايد پهريون دفعو پٽس کيس ڀاڪر پاتو هو. هو پيءُ ماءُ جو سڀڪيلڊو پٽ هو پر پٽس هن سان تمام گهٽ ڳالهائيندو هو. ڪابه ڳالهه ڪرڻي هوندي هيس ته سندس ماءُ سان ڪندو هو ۽ ماڻس اها ڳالهه هن سان ڪندي هئي. پٽس جيترو پيار جو گهٽ اظهار ڪندو هو ماڻس اوتروئي وڌيڪ پيار جو اظهار ڪندي هئي. ڪڏهين ڪڏهين ته هو ماءُ جي پيار کان بيزار ٿي پوندو هو. ماڻهو به عجيب آهي. پيار جو بکيو پر جيڪڏهن کو اڻ ميو پيار ڏيس ته ان کي نه ليکيندو، ۽ جيڪو نه لکيس ان جي پيار لاءِ پيو واجهائيندو. هن جڏهن ودياليءِ ۾ پڙهڻ جو ارادو ڏيکاريو ته

پٹس ڪيس ماٹس جيٰ معرفت روڪيو، پر هن ضد ڪيو تہ راضي ٿي ويو. هاٹي هو وديالي مان موٽي آيو هو تہ پٹس ڏاڍو خوش هو ماٹس تہ ڪپڙن ۾ ڪانہ ٿي ماپي. هر وقت پٹ جي ٽهل ٽڪور ۽ نوان نوان طعامہ. زوري پئي کيس کارائيندي. پاڙي يا برادريءَ جون مايون اڱڻ ۾ گڏ ٿينديون تہ رڳو پئي پٹ جون تعريفون ڪندي ۽ هو پنهنجون تعريفون ٻڌي دل ئي دل ۾ شڪي پيو ٿيندو هو.

ہ ٽي ڏينهن تہ هن جا هڪ نئين اُتساهہ ۾ گذري ويا پر پوءِ نئو ۽ نئي جي سونهن، ماٹهن جا منهن ۽ ڳالهيون هن کي پاروٿيون لڳڻ لڳيون ۽ آهستي آهستي هن جيٰ چوڌاري اڪيلائيءَ جو رڻ پکڙجي ويو. هاٹي صبح جو اسر سان هو جاڳندو هو ۽ سير ڪرڻ لاءِ جهنگ ڏانهن هليو ويندو هو. اڄ بہ هو ننڊ مان اُٿيو، منهن تي پاٹيءَ جي لپ هٹي ڏنڊڻ ڪندو ٻاهر نڪتو. شهر اڃان ننڊ ۾ هو، منگهن چڻ ساهہ ٿي کنيان، رستا ويڪرا ۽ واٽڪا ٿي لڳا. رستن جي ڪنارن ۽ گهرن جي اڳيان فانوس ٿي ٻريا، هو رستن کيٰ اورانگهيندو جهنگ ڏانهن هليو ويو. جهنگ جا وڻ چڻ تپسيا ۾ هڪ ئي پير تي بيٺل جوڳي، رکي رکي واءُ کين اٿين ٿي ڏونڌاڙيو جيئن ڪنهن ويراڳيءَ کي ڪڏهن ڪڏهن خواهشون ڏونڌاڙينديون آهن. وڻن سان ٽڪرائيندڙ واءُ سان خوفناڪ آواز ٿي اُبريا. اڄ هن کي الائجي ڇو خوف محسوس ٿيو. مانٰ ڪنهن ڪان ٿو ڊڄان، پنهنجو پاڻ کان، پنهنجي اندر جي خال کان. صوفيءَ چيو تہ پهرين رڳو خال هو نانهن جو خال. نانهن جي انٰ خال ۾ "ڪن" جو آواز گونجيو. پهرين چرپر... حرڪت... تخليق... زمان ۽ مڪان. "لفظ خدا آهي" ويدانتيءَ چيو. هو جهنگ کان ٻاهر نڪتو. هاٹي هو درياهہ جي ڪپ تي بيٺو هو. درياهہ ۾ ٻيڙيون ٿي تريون، سڙهہ ٿي ڦڙڪيا هڪڙي مهاٹي ڳائڻ شروع ڪيو.

اڪڙيون ميگهہ ملهار، صورت تنهنجي سپ جڳ موهيو.

مهاٹي جي آواز هن جي اندر ۾ سُتل ٻي نانءُ سورن کي جاڳائي ڇڏيو. واٽيءَ جا ٻول ٻڌي هو سمجهي ويو تہ اهو هن جي ويراڳي گرو

سيد زادي صوفيءَ جو ڪلام هوندو. ڪلام جي هڪ هڪ اکر سان هن ڪي چنڊ ڏانهن نهاريندڙ ۽ پوءِ مونن ۾ منهن وجهي ڇڏيندڙ سيد زادي صوفيءَ جي صورت نظر آئي ۽ هو درياهہ جي ڪپ تي ويهي ماٺ ڪري مهاڻي جو راڳ ٻڌندو رهيو. مهاڻي جو آواز آهستي آهستي ڏور ٿيندو ويو. هاڻي رڳو درياهہ جو آواز ٿي آيو. درياهہ ڄڻ وقت جو وهڪرو جنهن ۾ هر شيءِ لڙهندي ٿي وئي. وقت ڇا آهي....؟ حرڪت، چرپر ۽ تبديلي، حرڪت نہ هجي تہ ڪا تبديلي نہ هجي، زمان ۽ مڪان نہ هجي. جيني چئي ٿو تہ وقت آهي، تبديلي آهي، پر رڳو مادو تبديل ٿو ٿئي، جان تبديليءَ کان متاهين آهي ان ڪري غير فاني آهي. ٻوڌي چئي ٿو: هر شيءِ ڦيرگهير ۽ تبديليءَ ۾ آهي. ساري ڪائنات ۾ ڪهرام متل آهي، ڪنهن بہ شيءِ جو ساڳي حالت ۾ رهڻ ناممڪن آهي. ويدانتي چئي ٿو تہ حقيقت ۾ ڪا ڦيرگهير اچي نٿي سگهي. جنهن ڪي اسين تبديلي ٿا چئون اهو رڳو اسان جو خيال آهي، حقيقت نہ آهي. ڇا وقت جو وهڪرو بہ ائين ڪنهن ازلي ۽ ابدي ۽ بي انت ساگر ۾ ڇوڙ ٿو ڪري جيئن هي سامهون وهندڙ درياهہ سمنڊ ۾ ڇوڙ ٿو ڪري. وري اهي ڇا ۽ ڇو جا ازلي ۽ ابدي سوال. هو ڪپر تان اُٿيو ۽ گهر ڏانهن روانو ٿيو.

اڻ ڏٺل ۽ اوپرن پيچرن تان ٿيندو هو گهر جي ويجهو پهتو. سامهون تلاءُ هو. تلاءَ جي ڪپ تي ٻڙ جو وڻ هو جنهن مان پاڙون ڦٽي زمين کي ڇهڻ لاءِ هيٺ تي لڙڪيون. پاسي کان شوالو هو. شوالي ۾ عورتن ۽ ٻارن ڀڄن ٿي ڳايا. هو شوالي جي در تي اچي بيٺو. عورتون شايد نانڪ پنٿي هيون جو بابا فريد جا اشلوڪ ٿي ڳايائون:

> ڪاگا! ڪرنگهہ ڍونڍليا، سگلا کايا ماس
> اِءِ دو نين نہ ڇوهيو، پر ڏيکڻ دي آس.

> ڪاگا! کاءِ نہ پيجرا، بسي تہ اُڏر جاءِ
> جس تن ميرا شوه بسي، ماس نہ تدو کاءِ.

هڻ چاڪڙيون لاتيون ۽ شوالي ۾ اندر گهڙيو. شوالي ۾ ٽڊ ۽ ڌوپ ۽ اگر جي اڻ وٽندڙ بوءِ پکڙيل هئي. سامهون ڪرشن ڀڳوان ۽ راڌا جون مورتيون رکيون هيون. مورتين جي سامهون پوڙهن، جوان ۽ ٻارڙن، هٿ ٻڌي پرارٿنا تي ڪئي. هو مورتين جي پير ۾ پيت کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو. هن ڪنڌ پيت سان ٽيڪيو ۽ اکيون ٻوٽي ڇڏيون هن جي آڏو اوندهه ڇانئجي وئي. ڪرشن ۽ راڌا جون مورتيون، عورتن ۽ ٻارن جا آواز ۽ بابا فريد جي ٻائيءَ جا ٻول گهٽو پنڻي رهجي ويا. هرطرف اونداهو خال هو جنهن ۾ سانت زوزات تي ڪيا.

”مائڪ! ڪيئن آهين؟“

عورت جو آواز ٻڌي هن اکيون کوليون. هن جي سامهون هڪڙي جواڻ جماڻ عورت بيٺي هئي. هن کي ڪير جهڙي اڇي ساڙهي پاتل هئي. سندس منهن مان پوترتا ٿي بکي جنهن سندس آتما جي شانتيءَ جو ڏس ٿي ڏنو. سندس اکيون وڏيون، ڪاريون، وٽندڙ ۽ ڏاڍيون اُداس هيون جڻ اهي اداس ۽ اشانت اکيون ڪنهن ٻئي جون هيون جن کي ڪنهن شانت ۽ پرسڪون منهن تي جڙي ڇڏيو هو.

”بہ ٺي ڏينهن ٿيا آهن.“

”پر توکي تہ اجا وڏيڪ پڙهڻو هو. تعليم اڌ ۾ ڇڏي آئين ڇا؟“

”ها....“

”ڇو...؟“

”لفظ جڏهن بي معنيٰ ٿي وڃن تہ پوءِ انهن کي پڙهي ڇا ڪبو.“

”پراڻن ۾ آيو آهي تہ لفظ خدا آهي. اوم بہ تہ لفظ ٿي آهي ۽ ڪرشن ڀڳوان چيو هو تہ مان ويدن ۾ آيل اوم آهيان.“

”پَر قاضي قاضن چيو تہ اکر اڳيان اُبري واڳون تي وريام.“

”درويشن جو دڳ وٺ. اهو دل جو دڳ آهي. پوءِ اکر ڏاڍا روشن نظر ايندءِ.“

”عقل جو دڳ ڪٺي تہ دل جو دڳ وٺان.“

”گيتا پڙهندو ڪر. ڪرشن ڀڳوان دل جو دڳ ڏيکاريندءِ.“

”گيتا ۾ بہ تہ اکر آهن. اکرن کان ڏاڍو تنگ ٿيو آهيان. ودياليءَ ۾ هڪڙي ڏينهن مون هڪڙو سيد زادو صوفي ڏٺو. هو هندو جوڳين جي

سنگ ۾ هنگلاج کان آيو هو. اهڙو شانت ۽ اُجرو مک مون اڄ تائين نہ ڏٺو آهي. شاعر هو. سندس ڪلام جوڳين ڳايو تہ ائين لڳو ڄڻ ڌرتيءَ جا ڏک ٽيپو ٽيپو ٿي هڪ هڪ اکر مان لڙڪن وانگر ٽا ٽمن. چون ٿا تہ عشق جي چوٽ ڪائي ويراڳي ٿيو هو. پرينءَ جي چيچ اشهد جي آڱر بڻجي هن کي دل جو دڳ ڏيکاريو هو. دل جا دڳ اکر پڙهڻ سان نہ ملندا آهن."

"روز هتي ايندو ڪر. ڪنهن نہ ڪنهن ڏينهن ڪرشن مهاراج تنهنجي دل جو در ضرور کڙڪائيندو" هن کيس نمسڪار ڪيو ۽ هلي وئي. هاڻي شوالي ۾ سانت ڇانئجي وئي. هن ڪنڌ پٺ سان ٽيڪيو ۽ اکيون پوري ڇڏيون. شوالي ۾ ڇانيل خاموشي هن جي وجود ۾ گونجڻ لڳي. لفظ... لفظ... لفظ... هو لفظن کان بيزار هو پر سانت بہ تہ موت آهي. هن اکيون کوليون ۽ ڪرشن جي مورتيءَ ڏانهن نهاريو. هن کي گيتا جا لفظ ياد پيا.

"مان ئي انت وقت آهيان، تباهہ ڪندڙ موت آهيان. مان رازن جي سانت آهيان.

جهانن جي ابتدا ۽ انتها آهيان، ويدن ۾ لکيل اوم آهيان."

"انسان ۾ پنهنجو پاڻ پوڄائڻ جي ڪيڏي نہ خواهش آهي. ڪيئن نہ ڀڳوان بڻجي پنهنجي پوڄا ٿو ڪرائي. ڀڳوان بڻجي نٿو سگهي تہ ڀڳوان جو اوتار ٿو ٿئي. رشي ٿو ٿئي، ڪجهہ نہ ڪجهہ ٿي پاڻ ٿو پوڄائي. لفظن جون ڪوڙڪيون ۽ اکرن جو ڄار اُڻي ماڻهن جي ذهن کي قيد ٿو ڪري، پنهنجي سوچ جا زنجير ٿو پارائي ۽ هزارين سال گذري ٿا وڃن ۽ ويچارا ماڻهو انهن زنجيرن ۾ جڪڙيل ٿا رهن. موت کي مات ڪرڻ لاءِ، پنهنجو پاڻ کي فريب ڏيڻ لاءِ موت کان پوءِ وري جيئڻ جو تصور آواگان ۽ ان تصور کي اخلاقي بنائڻ لاءِ لاءِ ٻئي جنم ۾ ڪرم جو ڦل!"

شو يڪدم اُٿيو ۽ شوالي کان ٻاهر نڪري آيو. ٻاهر هن کي روشني ۽ واٽک محسوس ٿي. تلاءَ ۾ مينهَن اوڳر ٿي ڪيو ۽ ڏاڍي آرام سان ڪن لوڏي، ڪن تان مکيون ٿي هڪليون، ٻڙ ٿي ڪانگن ڪان ڪان ٿي ڪئي. پر ۾ ڪتو ويٺو هو هن کي ڏسي ڪتي ڪن اُڀا ڪيا،

گُرڪيو ۽ پوءِ پڇ لوڏيندو هليو ويو.

گهر اچي هن ماءُ کان پڇيو.

”امان اڄ شوالي ۾ هڪ عورت ڏٺم. سچاتل ٿي لڳي پر مون ڪيس نہ سڃاتو، مون سان ائين ٿي ڳالهايائين ڄڻ منهنجي ڪا پنهنجي هجي.“

ماڻس هن جا پار پتا پڇيا ۽ پوءِ چيائين.

”اڙي گوپيءَ کي نہ سڃاتئہ. دولت رام شرما جي ڌيءَ ننڍي لاءِ توسان رانديون ڪيڏندي هئي. وڏي ڳڻواڻ عورت آهي. ننڍي لاءِ ويچاريءَ جي شادي ٿي ۽ جوانيءَ ۾ ودوا ٿي. مڙسهنس تمام گهٽي دولت ڇڏي ويو پٽس بہ ترت ئي مري ويو. پيءُ ۽ مڙس جي دولت سان ودوائن، يتيمن ۽ لاچارن لاءِ شوالو ٺهرايو اٿئين. وڏا وڏا دان پڃ ڪندي آهي. وڏن وڏن آچارين کان پراڻ پڙهيا اٿئين.“

مانڪ کي آهستي آهستي گوپيءَ جي شڪل ياد اچڻ لڳي. هو ٻئي باغن مان رابيل جا گل پٽي ڪرشن ڀڳوان جي مورتيءَ تي چاڙهيندا هئا، رنگ برنگي پرڙن وارن پوپٽن جي پٺيان ڊوڙندا هئا.

”امان. هوءَ ودوا آهي تہ پوءِ ٻي شادي ڇو نہ ٿي ڪري؟“

”هائي هائي، ڪهڙيون ڳالهيون ٿو ڪرين. ودوا وري ڪيئن ٻيو وهانءُ ڪندي. اڳ تہ ودوائون مڙس سان گڏ چتا ۾ سڙي رک ٿينديون هيون.“

ٻئي ڏينهن گوبي پٽل جي ٿال ۾ مصري، کير ۽ گل کڻي مانڪ جي ماءُ سان ملڻ آئي.

مانڪ جوگهر پڪ سرو هو. اڱڻ ۾ هڪ پاسي ڳئون ٻڌل هئي ۽ مندر، جنگهن ۾ پٽل جي چوُنري قاسائي ڳئون ٿي ڏڏي. ڳئون جي ٿڻن مان اڇا اڇا گوها نڪري هڪڙي خاص تار سان چوُنريءَ ۾ ٿي پيا. پٽ جي پرسان گهڙاونجيءَ تي دلا رکيا هئا ۽ دلن تي موتئي جي گلن جون ڪنڌيون. ڪنڌ ۾ ننڍڙو مندر هو جنهن ۾ ڪرشن ڀڳوان ۽ راڌا جون مورتيون رکيون هيون. مورتين جي آڏو گينبدي جا گل پيا هئا ۽

اگر تي پريو. بورچي خاني ۾ ڳئون جي چيٽي جو تازو ليپ ڏنل هو ۽ پتل جا ڏوتل پوتل ٿانوَ چم چم ٿي چمڪيا. نوڪرياڻيءَ چلهہ تي تئي چاڙهي هئي ۽ پوريون ٿي ترياڻين. گرم گرم پورين ۽ گيهہ جي خوشبوءِ ساري اڱڻ ۾ پکڙيل هئي. سامهون ڪنڌ وٽ کهي هئي ۽ نوڪرياڻي کهيءَ مان پاڻي پري، لٽا ٿي ڌوتا. آڳر ۾ هالن جو پينگهو رکيو هو ۽ ماڻڪ ماءُ هندوري ۾ لڏندي، تکي ۽ کهري آواز ۾ نوڪرياڻين کي جلدي جلدي ڪم اڪلائڻ جون هدايتون ٿي ڪيون. گوپي چاڻٺ ٽپي اڱڻ ۾ پير پاتو ۽ جهٽ پلڪ لاءِ ماٺ ڪري بيهي رهي. گهر...! گهر جو اڱڻ!! گهرن جي اڱڻ ۾ ڪيڏي نہ عجيب خوشبوءِ ۽ آواز هوندا آهن. چؤنريءَ ۾ پوندڙ کير جي گوهن، تئيءَ ۾ ترجندڙ پورين جي شون شون، سوٽيءَ سان ڪپڙن سٽڻ جا آواز، ماڻڪ ماءُ جو تکو ۽ کهرو آواز. هرطرف زندگي ۽ زندگيءَ جا وٽندڙ، اڻ وٽندڙ، ڪومل ۽ تکا آواز هئا. گوپيءَ کي ڏسي ماڻڪ ماءُ ٽپ ڏيئي اٿي ۽ گوپيءَ کي ياڪر پائي کيس پينگهي سان لڳ موڙي تي ويهارياڻين.

"نچ آئينءَ، جيءُ آئينءَ. مس مس منهن ڏيکاريو اٿيئي." "ماڻڪ موٽي آيو آهي، سوچيم تہ ماسيءَ کي واڌائي ڏيئي اچان."

"توکي بہ واڌايون هجن. ماڻڪ تنهنجو بہ تہ پاءُ آهي."

"ماڻڪ ڪٿي آهي."

"پاهر گهمڻ ويو آهي." ماسيءَ جو آواز يڪدم کهرو ۽ تکو ٿي ويو. نوڪرياڻيءَ کي سڏ ڪندي چوڻ لڳي "اڙي چوري لڇمي وارو ڪر، سيرو پوريون ڪٽي آءُ، چوري ڏسين نٿي تہ ڪير آئي آهي." هاڻي هن جو آواز يڪدم نرم ٿي ويو ۽ آواز ۾ ميٺاج پرڻي هوءَ گوپيءَ کي چوڻ لڳي "گوپي، ماڻڪ تنهنجي لاءِ پڇيو پئي تہ ڪير آهي. ڪالهہ توکي شوالي ۾ ڏٺو هئائين. چوڻ لڳو: امي شوالي ۾ هڪڙي عورت ڏٺم، صفا ديوي ٿي لڳي، مون سان ائين ڳالهائڻ لڳي جڻ منهنجي پنهنجي هجي. مون پار پٽا پڇي چيومانس تہ اڙي گوپيءَ کي نٿو سڃاڻين، پنهنجي دولت رام شرما جي ڌيءُ، تنهن لاءِ توسان رانديون ڪيڏندي هئي... اڙي لڇمي! چوري جوَ ايڏي دير لاٽي اٿيئي. جلدي ڪر. چوڻ لڳو: گوپي تہ هيترڙي هئي، هاڻي هيڏي وڏي ٿي وئي آهي.

چيومانس تون بہ تہ هيترو هئين، هاڻي ڏٺيءَ جي ڪرپا سان ڪيڏو وڏو ٿي ويو آهين. اڙي لڇمي!" لڇميءَ يڪدم سيرو ۽ پوريون آڻي هن جي اڳيان رکيون.

"چوري. ايڏي دير لائبي آهي. هاڻي ڀوڙ پائي کير جو گلاس ڪٽي آءُ. مصري وجهڻ نہ وسارجانءِ سمجهيہ. گوپي، اچي سيرو کاءُ. هڪڙي ڳالهہ تہ ٻڌاءِ. ماڻڪ شوالي ۾ مٿو بہ ٽيڪيو يا نہ؟"

"نہ ماسي. مٿو نہ ٽيڪيائين. پٽ کي ٽيڪ ڏيئي وينو رهيو."

"مان پانيان تي ڌرم مان نڪري ويو آهي. مان پاٺ ڪندي آهيان تہ مون کي ڏسي مشڪندو آهي. تون ڳڻوان آهين. وڏن وڏن گيانن کان گيان ورتو اٿيئي، تون ڪو ماڻڪ کي ڌرم تي آڻ."

"ماسي مون وٽ موڪليندي ڪرينس. ڪيس.گيتا جو پاٺ ڪري ٻڌائيندس تہ پاڻيهي ڌرم تي اچي ويندو. ڀڳوان جا ٻول تہ پٿر کي بہ پاڻي ڪيو ڇڏين، ماڻڪ تہ ماڻهو آهي."

"مان تنهنجي ڏادي ٿورائتي ٿينديس. ماڻڪ هيرو تي هيرو. پر الائجي ڪهڙا پستڪ پڙهيا اٿئين جو ڌرم مان نڪري ويو آهي."

"ماسي، تون خيال نہ ڪر. پاڻيهي سڌي واٽ تي اچي ويندو."

"خبر ٿي تہ ڪالهہ چا ٿي چياٿين. چياٿين تي تہ گوپي جوان جماڻ آهي، سهڻي آهي. پوءِ بہ شادي چو نہ ٿي ڪري. هاڻي تون ئي ٻڌاءِ تہ جيڪو ماڻهو ڌرم تي هوندو سو اهڙيون ڳالهيون پڇندو. اڙي لڇمي. مندر کان کير وٺي چلهہ تي چاڙهہ ماڻڪ جو ميرو وڳو آڻي مولي ماءُ کي ڏي. مون چيومانس تہ چريو تہ ڪو نہ ٿيو آهين جو اهڙيون ڳالهيون پيو ڪرين. ودوا پيو وهاڻءُ ڪيئن ڪندي. ست جڳ ۾ تہ ودوائون پتيءَ سان گڏ چتا ۾ سڙنديون هيون ۽ تون ودوا جي وهاڻءُ جون ڳالهيون ٿو ڪرين."

"پوءِ چا چياٿين؟" گوپيءَ مشڪندي پڇيو.

"چوندو وري چا. مشڪڻ لڳو. ڌرم جي ڳالهہ ڪرينس تہ مرڪي ٿو. اڙي لڇمي...."

"چڱو ماسي. مان هلان ٿي."

"ڪيڏانهن ٿي وڃين. ويهہ، چاڻ ماڻڪ آيو."

”آشرم جا ڪم ڪاريون بہ آهن. ٻئي پيري وري ايندس. چڱو.“
”چڱو. مائڪ اڄي تہ مان اڄ ئي تي توڏانهن موڪليانس.“

مائڪ سير تان موٽيو تہ سڌو آشرم ڏانهن ويو. آشرم جي عمارت پڪ رسي هئي. ٻاهران پيت سان جانورن جي پاڻي پيئڻ لاءِ بہ هودا نهيل هئا. دروازي وٽ بہ ڏاڪا هئا. ڏاڪا چڙهي چائنٽ ٽپ تہ دروازي سان لڳ ڪُهي ۽ پپل جو وڻ هو. ڪاٻي ۽ ساڄي طرف ودوائن، يتيمن ۽ لاچارن لاءِ ننڍيون ننڍيون ڪوٺيون ٺهيل هيون. سامهون چپرو هو. چپري جي پيت ۾ دروازو هو. اها ڳوپيءَ جي ڪوٺي هئي. اڱڻ ۾ پاڙن ۾ پکين لاءِ داڻو پاڻي پيو هو ۽ پکين جا ولر داڻو تي چڳيا. هڪڙي ڪونڙيءَ ۾ هڪڙو بيمار پوڙهو کٽ تي ليٽيو پيو هو، صفا هڏائون پيجرو. کٽ جي پاٽيءَ سان لڳ سندس پوڙهي زال انگوڇي سان هن جي منهن تان مکيون تي هڪليون. اڱڻ ۾ پارن راند تي ڪيڏي. ڪنهن عورت جنڊ تي پينو تہ ڪنهن چرخو تي ڪتيو. ڳوپي سامهون آڳر ۾ پڙچ تي ويٺي هئي ۽ چرخو تي ڪتيائين. اوپري ماڻهوءَ کي ڏسي، داڻو چڳيندڙ پکي ولر ڪري اڏاڻا. ڳوپيءَ چرخي تان ڪنڌ کڻي ڏٺو. مائڪ هن جي سامهون بيٺو هو. مائڪ کي ڏسي هن کي اڄرج بہ ٿيو ۽ خوشي بہ. هوءَ کيس پنهنجي ڪمري ۾ وٺي آئي. ڪمري ۾ عجيب اداسي ڇانيل هئي. سامهون واري دريءَ جي ٻاهران انب جو وڻ هو. ڪاٻي پاسي پيت سان کٽ پئي هئي ۽ ساڄي طرف ننڍڙو مندر رکيل هو. ساڳيا گينديءَ جا گل ۽ اگربتريون. در سان لڳ پاسي ڪاٺ پڙچ وڇايل هو. پڙچ تي طويل ويهاڻو ۽ ويٺا رکي هئي. هن پڙچ تي ويهندي ڳوپيءَ کي چيو:

”ڳوپي معاف ڪجانءِ جو ڪالهہ مون توکي ڪونہ سڃاتو. مون کي خبر ئي ڪانہ هئي تہ تون اها ڳاڙهي ڳنولي ڳوپي آهين جنهن سان گڏ مان باغن ۾ پوپٽ ڦاسائيندو هيس. مون سمجهيو تي تہ تون اڃان اوتري ئي هوندينءَ پر تون وڏي ٿئينءَ، وهانءُ ڪيئہ ۽ ودوا بہ ٿي وئينءَ وقت ڪيئن نہ اک ڇنڀ ۾ گذري ٿو وڃي.“

”تون پاڻ ڏاڻهن بہ تہ تهار، ڪيڏو وڏو ٿي ويو آهين. يقين ٿي نٿو اچي تہ توسان ڳڏ ينيوريون جهليندي هيس.“

”تون راڳ ڳائيندي آهين.“

”ڀڄن ڳائيندي آهيان.“

”مون بہ راڳ جي باقاعدي سکيا ورتي آهي.“

”اڄ تہ ڪو ڀڄن ٻڌاءِ.“

”ڪنهن ڏينهن اندر اٿل ڪاڏي تہ پنهنجي گروءَ جي وائي ڳائي ٻڌائيندوسانءِ.“

”تنهنجو گرو ڪير آهي؟“

”شاهہ عبداللطيف“

”گيتا ٻڌندين....“

”تنهنجي واتان چو نہ ٻڌندس.“

گوپي گيتا کڻي آئي ۽ پڙهڻ تي ويهي، گيتا کي هنج ۾ رکي پاٺ ڪرڻ لڳي.

”عمل نہ ڪرڻ سان انسان کي ڪرم مان نجات ملي نٿي سگهي ۽ نہ ڪرم کان ٻي نياز ٿي هو مڪمل ٿي سگهي ٿو ڇاڪاڻ جو پراڪرتيءَ مان پئدا ٿيل ڳڻن جي اثر هيٺ انسان لڳاتار عمل ۾ آهي. او ارجن! تون ۽ مان گهڻيئي ڀيرا پئدا ٿيا آهيون.

جيتوڻيڪ مان خدا آهيان پر پنهنجي پراڪرتيءَ تي اختيار حاصل هجڻ جي ڪري مان پنهنجي مايا جي ذريعي پاڻ وجود ۾ ايندو آهيان.

او ڀرت! جڏهن دنيا ۾ نيڪيءَ جو زوال ٿيندو آهي تڏهن مان پنهنجو پاڻ کي سرير ۾ آڻيندو آهيان ۽ جيڪو منهنجي الاهي پيدائش کي سڃاڻندو آهي اهو پنهنجو سرير ڇڏي وري پيهر پئدا ٿيڻ جي بدران مون سان اچي ملندو آهي.

وڏا وڏا ڳڻوان سمجهي نہ سگهندا آهن تہ ڪرم ڇا آهي ۽ نہ ڪرم ڇا آهي

جيڪو نہ ڪرم ۾ ڪرم ۽ ڪرم ۾ نہ ڪرم ڏسندو آهي اهو ئي اصل ۾ ڳڻوان آهي

او ارجن! عقل جي باهہ ڪرمن کي ساڙي رک ڪري ڇڏيندي آهي.

او جنار ڏن! منهنجي پراڪرتي مٽي، پاڻي، هوا، آسمان، دماغ، ذهن ۽ انانيت ۾ ورهايل آهي اها ادنيٰ درجي جي پراڪرتي آهي

او مضبوط ٻانهن وارا راجڪمار! منهنجي اعليٰ درجي واري پراڪرتي وجود ۽ حياتيءَ جي احساس ۽ شعور ۾ موجود آهي جنهن جي آڌار تي هيءَ ساري سرشتي قائم آهي

مان ئي جهان جي شروعات ۽ مان ئي جهان جو انت اهيان.

او ڪنتيءَ جا پٽ! مان ئي پاڻيءَ جو ذائقو ۽ سج ۽ چنڊ جي روشني آهيان

مان سيني ويدن ۾ لکيل اوم آهيان

مان آسمان جو آواز آهيان

مان انسان جو اجتماعي پاڻ سڃاڻ آهيان

مان زمين جي آتم سڳند آهيان

مان سيني ساهه وارن جو ساهه آهيان

مان رستو آهيان ۽ شاهدي ڏيڻ وارو، آخري پناهه گاهه، ابتدا، انتها، آرام گاهه، گنج ۽ ازلي ٻج

او ارجن! مان تپش پيدا ڪندو آهيان، مينهن وسائيندو آهيان

مان ابديت آهيان

مان موت آهيان

مان هجڻ نه هجڻ آهيان

مان وشنو آهيان

ويدن ۾ مان سام آهيان، ديوتائن ۾ اندر، حواسن ۾ ذهن ۽ خود ساڃه، درون ۾ شڪر آهيان."

"پهاڙن ۾ مير ويهاڙ. مان بزرگ ترين ڪاهن برهسپتي آهيان.
سپه سالارن ۾ سڪندر، پاڻين ۾ مها ساگر، اکرن ۾ اوم، عبادت ۾ جپ، نه چرڻ وارن شين ۾ هماليه، رشين ۾ نارد، مان ڏاهو ڪپل آهيان.

گهوڙن، هاٿين ۽ انسانن ۾ منهنجو الڳ الڳ بادشاهي رتبو آهي.

نانگن ۾ اننت، پاڻيءَ جي رهواسين ۾ ورون، فرمان روائن ۾ يم، پيدائش ۾ وقت، جهنگلي جانورن ۾ ببر شينهن، پکين ۾ گرڙ، جنگجو جوڌن ۾ رام، درياهن ۾ مان گنگا آهيان.

مان بي انت وقت آهيان
مان تباهه ڪندڙ موت آهيان
مان عورت جي گفتار، ذهانت ۽ رحمدلي آهيان
مان گايتري منتر آهيان
مان ڪٹ آهيان
مان صوفين ۾ دياس، رتن ۾ سنت، اناجن ۾ جَوَ، مان سنسار جي ابتدا، وچ ۽ انت آهيان
مان رازن جي سانت آهيان
منهنجي الاهيات جا مظاهر بي انت آهن."

"بس... بس" ماڻڪ يڪدم چيو
گوبيءَ ڪنڌ ڪٽي ماڻڪ ڏانهن نهاريو. ماڻڪ مشڪيو ۽ چيائين:
"دنيا جون سڀ چڱايون تہ ڪرشن ڀڳوان پنهنجي ڪاتي تي چاڙهي ڇڏيون اسان پنهنجي ڪاتيَ تي ڪهڙي چڱائي چاڙهيون."
"اسان لاءِ چڱائي اها آهي تہ اسان ڪرشن ڀڳوان جي الاهي پيدائش ۽ عمل کي سڃاڻون ۽ پنهنجو جسم ڇڏي ٻيهر پيدا ٿيڻ جي بدران هن سان ملي وڃون."
"گوبي مان ڪو سرهو ۽ سکي رهڻ وارو ماڻهو نہ آهيان. مون کي زندگيءَ مان مزو وٺڻ نٿو اچي. شايد منهنجي آتما بيمار آهي جو مون کي ڪنهن بہ شيءِ مان مزو ماڻڻ نٿو اچي. تنهن هوندي بہ جي جنم جنم جو ڦيرو آهي تہ مان پيدائش کي ڇڏي ڪرشن ڀڳوان سان ملي وڃڻ جي بدران واري واري سان هن دنيا ۾ اچي زندگي ماڻڻ ٿو گهران. زندگيءَ جي اشانتي ۽ ڏک ڪرشن ڀڳوان ۾ جذب ٿي حاصل ڪيل شانتي ۽ سک کان اُتم آهي. هڪڙي ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي تہ ڪرشن ڀڳوان دنيا جون سڀ چڱايون ۽ چڱيون شيون تہ پنهنجي نالي منسوب ڪري ڇڏيون پر برائي ۽ شر کي پنهنجي نالي منسوب نہ ڪيائين. ڪو ڀڳوان تہ اهڙو بہ پيدا ٿئي جيڪو براين جي تخليق جو ذمو پاڻ تي کڻي ۽ هڪڙي گيتا لکي ۽ چوي.
مان وڻشيا آهيان

مان وياڄ ۽ ويساهہ گهاتي آهيان
مان اهو روهہ جو ٽيپو آهيان جيڪو نيل ڪنٺ جي چپن تان ترڪي هن ڌرتيءَ تي ڪريو ۽ ڪيڪٽيءَ جي من ۾ ساڙ ٿي پئدا ٿيو.
مان پسمر ڪندڙ نفرت آهيان
مان مذهبي تعصب آهيان
مان ڪروڌ ۽ ڪميٽپڻو آهيان
مان ظالم جي تلوار ۽ انساني لاشن تي رکيل بادشاهي تخت ۽ تاج آهيان
او سندر ناري! مان زر، زمين ۽ زن لاءِ قتل ڪندڙ ڪارو اونداهو جذبو آهيان
مان رشين، اوتارن ۽ مذهبي اڳوائن جا اچاريل اهي اکر آهيان جيڪي هن يگ ۾ پنهنجي معنيٰ وڃائي ويٺا آهن پر جيڪي چچين وانگر انسانن جي ذهنن ۽ روحن ۾ چنبا کوڙي ويٺا آهن ۽ انسان کي اڳتي وڌڻ ۽ هڪ ٻئي جي ويجهو اچڻ نٿا ڏين.
مان اهو پنڊت آهيان جيڪو ڌرم جي ٻڌايل چڱاين کي ٿوڙي موڙي ان مان پنهنجي مطلب جون معنائون ڪڍي، انسانن جي خلاف استعمال ٿو ڪري.
مان مدي خارج رسمون آهيان
او برهمڻ سندري! مان پتيءَ جي لاش سان گڏ چتا ۾ جلندڙ ودوا جي جيئري جاڳندي جلندڙ ماس جي ڏپ آهيان.
مان جوان جماڻ بيوه جي اَڄايل تن جون سڪايل ڪامنائون آهيان.
مان...."
"بس ڪر." گوپيءَ هن جي وات تي هٿ رکيو، "تون ڌرم تي ٺٺوليون ٿو ڪرين."
"ٺٺوليون نٿو ڪيان." ماڻڪ ٻڳل ٽٽل آواز ۾ چيو "پر سوچيان ٿو تہ اهي سڀ مان کهڙي ڀڳوان ۽ کهڙي خدا جي ڪاتي چاڙهيان. تون چوندينءَ تہ مارو يا شيطان انهن برائين جُو ڪارڻ آهي پر شيطان جي تخليق جو ڪارڻ ڪير آهي. جيڪڏهن برهم يا پرم آتما اديوتيا (جيڪو ٻہ نہ آهي) آهي ۽ هيءَ سرشتي ان جو مظهر آهي تہ پوءِ چا شيطان، انسان جي اندر جو زهر، برائي ۽ شر بہ ان برهم جو ئي مظهر

آهي يا آتش پرستن جي عقيدن وانگر بہ خدا آهن. هڪ تاريڪي ۽ شر جو خدا جنهن کي هو اهريمن سڏيندا آهن ۽ ٻيو روشني ۽ نيڪيءَ جو خدا جنهن کي هو يزدان سڏيندا آهن. روشني ۽ تاريڪي، خير ۽ شر جي ميلاپ سان هن ڪائنات ۾ حرڪت، چرپر ۽ ڦيرگهير پيدا ٿي. اُن ميلاپ لاءِ شر اڳرائي ڪئي. يعني تہ شر فاعل ۽ نيڪي مفعول آهي. وري بہ شر ئي زورآور ۽ اُتم آهي."

ماڻڪ ڳالهہ پوري ڪئي تہ ڄڻ ٿڪجي پيو. هن مٿي تي هٿ رکيو ۽ مٿو پٺ سان ٽيڪي اکيون ٻوٽي ڇڏيائين. گوبيءَ کي هو ان ٻار وانگر لڳو جيڪو پريل ميلي ۽ ماڻهن جي گوڙ ۾ پيءُ ماءُ کان وڇڙي ويو هجي ۽ هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙي پيءُ ماءُ کي ڳولهيندو ڳولهيندو ٿڪجي پيو هجي. گوبيءَ جي دل چيو تہ ماڻڪ کي پنهنجي هنج ۾ ليٽايان هن کي اهو ننڍپڻ وارو ماڻڪ ياد آيو جيڪو ننڍڻ اُس ۾ رنگ برنگي پرڻن وارن پوپٽن جي پٺيان ڊوڙندو هو. هو اڄ بہ رنگ برنگي پرڻن وارن پوپٽن جي پٺيان ٿي ڊوڙيو ۽ ننڍڻ اُس ۾ ڊوڙي ڊوڙي ٿڪجي پيو هو. هن جي اندر ۾ نفرت جي بجاءِ اَيذاءُ هو ۽ ان ايذاءُ تي گوبيءَ کي کل اچي وئي

"گوبي." ماڻڪ جو آواز ڄڻ ڪنهن ڏورانهين هنڌ تان آيو.

"جيءُ"

"توکي منهنجي گرو سائينءَ جي ڪا وائي ياد آهي."

"مان تہ لطيف سائينءَ جي وائيءَ کي ڪرشن ڀڳوان جي اڳيان ڀڄن ڪري ڳائيندي آهيان."

"مون کي سائينءَ جي ڪا وائي ٻڌاءِ."

"گوبيءَ گيتا پاسيري ڪري رکي ۽ ويٺا ڪٽي وڄائڻ لڳي ۽ ڀڄن جي انداز ۾ وائي ڳائڻ شروع ڪيائين:

وسائيندي مينهن، مان ملان سڄڻين
آءُ ملنديس پرينءَ کي، راتيون ڏوري ڏينهن
مون پرين ميڙيين، رو جهڙيون ميڙين جيئن
اکين آگم لائيا، ڪر مُندائتا مينهن
اديون عبداللطيف چئي، ويندِيس ساجن سيئن.

مائڪ اڪيون ٻوٽي ماٺ ڪري وائي ٻڌندو رهيو. گوپيءَ وائي پوري ڪئي. هن اڪيون کوليون ۽ ماٺ ڪري اٿيو ۽ گوپيءَ کان موڪلائڻ کان سواءِ ٻاهر هليو ويو.

گوپيءَ جي آواز ۽ هن جي گروءَ جي وائيءَ درد جو هڪڙو جهان خلقي ڇڏيو هو. هو پورا ٽي ڏينهن درد جي ان جهان ۾ رهيو. هر شيءِ تي درد جو ڪوهيڙو هو. هن کي ڪا خبر ڪانہ پئي تہ هن جي چوڌاري ڇا ٿو وهي واپري. اهي ٽي ڏينهن هو گوپيءَ سان بہ نہ مليو. چوٿين ڏينهن مس مس هن جي دل تان درد جو ڪوهيڙو لٿو ۽ هو گوپيءَ سان ملڻ ويو. هاڻي هن کي گوپيءَ جي سنگ مان عجيب مزو اچڻ لڳو. گوپيءَ جي سات ۾ عجيب تذڪار هئي جڻ نٿهڻ اُس ۾ هلندي هلندي اوچتو بادل برسڻ لڳي. هاڻي هن گوپيءَ سان بحث ڪرڻ ڇڏي ڏنو گوپي ڳالهائيندي هئي ۽ هو ماٺ ڪري هن جي اداس اکين ۾ نهاريندو هو... اڪڙيون ميگهہ ملهار، تنهنجي صورت سڀ جڳ موهيو. هن جي اڇي ساڙهيءَ کي ڏسي هن کي درياهہ ۾ ترندڙ پيڙين جا اڇا اڇا سڙهہ ۽ سڙهن جي مٿان نيري آسمان ۾ اڏامندڙ اڇا ڪنگ ياد پوندا هئا.

ڪڏهن ڪڏهن گوپي پڙڇ تي ويهي گيتا يا رامائڻ هنج ۾ رکي هن کي پڙهي ٻڌائيندي هئي. هڪڙي ڏينهن گوپيءَ گيتا ٿي پڙهي. هو گوپيءَ سان گڏ پڙڇ تي اکيون ٻوٽي، پٺ کي ٽيڪ ڏيئي ويٺو هو. ڪمري ۾ سانت ڇانيل هئي ۽ ان سانت ۾ گوپيءَ جو آواز ڪرشن جي بانسريءَ جي سرن وانگر ٿي تريو.

"مون سان پيار ڪيو. مون سان محبت ڪيو. مان اوهان جو سکو آهيان.

ساٿي آهيان، اوهان جو پرين آهيان. مان محبت جو سمنڊ آهيان. - اننگ رنگ ساگرم."

مائڪ اڪيون کوليون ۽ هن کي ائين لڳو جڻ ڪرشن ڀڳوان جا سر، گيتا جا لفظ انساني سرير ۾ پئجي گوپيءَ جي صورت اختيار ڪري ويا آهن. گوپيءَ جو منهن جڻ گيتا هو. مان عورت جي گفتار،

ذهانت، وفاداري ۽ رحمدلي آهيان. مان گايتري منتر آهيان... سنسار جي ابتدا، وچ ۽ انتها آهيان... اننگ رنگ ساگرم! هن بي ارادي هٿ وڌايو ۽ گوپيءَ جي هٿ تي هٿ رکيو.

"گوپي!"

گوپيءَ گيتا تان اکيون کڻي هن ڏانهن نهاريو. گوپيءَ جي اکين ۾ ڪيڏو نہ غم ۽ ڪيڏيون نہ حسرتون هيون.

"گوپي. تون ئي سام ويد آهين، ويدن ۾ آيل اکر اوم آهين. سنسار جي ابتدا، وچ ۽ انتها آهين. تون ئي 'اننگ رنگ ساگرم' آهين."

گوپيءَ جي منهن تي اداس مرڪ تري آئي.

"مان تہ اهڙي ڌرتي آهيان جنهن تي ڪڏهن ميگهہ ملهار نہ ٿيا. ڪڏهن بوند نہ برسي ۽ ڪڏهن ڪو سلو نہ اُسريو."

"مان پراڪرتي آهيان ۽ تون پرش آهين. پراڪرتيءَ جي آرسيءَ ۾ پرش پنهنجي صورت ڏسي حيران ٿي ويو. پرش جي اها حيرت شين جي تخليق جو سبب ٿي. منهنجي اکين جي آرسيءَ ۾ نهار."

گوپيءَ هن جي اکين ۾ نهاريو. ڪيڏو نہ موهہ هو هن جي اکين ۾.

"گوپي. چا شانتي ممڪن آهي. سرير ۽ آتما جي ازلي گهرجن ڪان مڪتي ممڪن آهي. تو جو هيڏا سال ڪرشن ڀڳوان سان پيار ڪيو تہ چا تنهنجي آتما کي شانتي ملي، توکي پنهنجي جواڻ جماڻ جسم جي ڪامنائن مان مڪتي ملي، شانتي ۽ اشانتيءَ ۾ ڪو ويڇو ڪونهي. جتي شانتي آهي اتي اشانتي آهي. اسين ڦيرگهير، چرپر ۽ تبديلي، جيڪو وقت آهي، تنهن جي سير ۾ آهيون. هر شيءِ بدلجي ٿي، هر شيءِ ۾ ان جي ابتڙ شيءِ لڪل آهي. ڌرم ۾ ئي ادرم آهي، وجود ۾ نه وجود، ڪرم ۾ نہ ڪرم، هستيءَ ۾ نيستي، خوشيءَ ۾ غم ۽ شانتيءَ ۾ اشانتي آهي مڪمل خوشي، مڪمل شانتي ناممڪن آهي. توکي خبر آهي تہ موهہ چا آهي، آتما جي آتما لاءِ ڪشش، ڪامنائن سان چلندڙ سرير جي سرير لاءِ ڪشش، پراڪرتيءَ جي پرش لاءِ ڪشش. اها ڪشش ئي برهم آهي. اننگ رنگ ساگر آهي."

گوپيءَ اکيون ٻوٽي ڇڏيون ۽ سندس اکين مان لڙڪ وهڻ لڳا.

"مان ودوا آهيان" هن جو لڙڪن ڀنل آواز آيو

”مان جيڪو مان آهيان، مڪمل مان، جسم جي خواهش، ڳڻن اوڳڻن وارو مان، اهو ”مان“ برهم آهي ۽ تون منڪمل تون. ڳڻن اوڳڻن واري ”تون“ برهم آهين. پراڻن ۾ چيل آهي تہ برهم پاڻ کي ٻن حصن ۾ ورهايو ۽ تخليق ڪيائين. تون ۽ مان برهم جا ورهايل ٻہ حصا آهيون. اسان جو ميلاپ تخليق آهي. ٻن محبت ڪندڙ جسمن جو ميلاپ آتما ۽ پرماتما جو ميلاپ آهي ۽ اهو ميلاپ ئي ازلي ۽ ابدي مڪتي آهي.“

هن گوپيءَ کي آهستي چڪي ڇاتيءَ سان لاتو. گوپي هن جي سيني ۾ منهن لڪائي روئڻ لڳي. سندس آتما ۽ سرير جي اُڃ لڙڪن جي صورت ۾ سندس اکين مان وهڻ لڳي. جيئن تي ماڻڪ ڪيس پيار ڪيو تيئن تي رتي. ماڻڪ اڄ تائين رڳو ماڻهوءَ جي اکين کي روئندو ڏٺو هو اڄ هن گوپيءَ جي پوري جسم، هڪ هڪ سنڌ ۽ هڪ هڪ لونءَ کي سڏڪندو ڏٺو. هوءَ ماڻڪ جي سيني سان لڳي رهي. الائجي ڪيترا جڳ گذري ويا ۽ الائي ڪيتريون جوڳيون منجي ويون. گوپيءَ ساڙهيءَ جي پلوَ سان اکيون اگهيون، روئڻ سان هن جو جسم خوشبوءِ وانگر هلڪو ٿي پيو هو.

”گوپي.“

”جيءُ“

”ڇا توکي افسوس آهي جو مون توکي سيني سان لاتو“

”مون کي ائين لڳو تہ ڪرشن ڀڳوان، گيتا مان نڪري، مون کي سيني سان لاتو. ميرا ٻائيءَ کي جي ڪنهن ماڻڪ جو موهہ مليو ها تہ هوءَ ڪڏهن بہ پنهنجو موهہ ڀڳوان کي نہ ارپي ها.“

ماڻڪ وري هن کي سيني سان لاتو.

”ماڻڪ“

”جيءُ“

”هڪڙي ڳالهہ چوانءِ مڃيندين؟“

”ضرور مڃيندس.“

”واعدو“

”ها واعدو.“

”پهرين مون کي پيار ڪر.“

ماٹک هن جي اکين کي چميو. هن جي سنڌ سنڌ کي چميو.
ماٹک جي چپن جي ڇهاءَ سان گوپيءَ جو سنڌ سنڌ ٿڙي پيو.

"ماٹک"

"جي."

"اڄ کان پوءِ پاڻ نہ ملنداسين."

"اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو."

"مان ودوا آهيان."

"پوءِ ڇا آهي."

"بن باس ۾ رام سيتا جي چوڌاري ليڪو ڪڍي ڇڏيو هو تہ ان ليڪي کان ٻاهر نہ نڪرجانءِ."

"اهو بن باس هو، اسين شهر واسي آهيون."

"شهر بہ ماڻهن ۽ ريتن جو بن آهي. هر عورت جي چوڌاري ليڪو نڪتل آهي ۽ ان ليڪي کان ٻاهر سماج جو راوڻ آهي. مون سان واعدو ڪر تہ تون پنهنجو ليڪو نہ ٽپنديئن ۽ مان پنهنجو ليڪو نہ ٽپيندس."

"پر گوپي..."

"توکي منهنجو قسم."

هو ماٺ ٿي ويو. گوپيءَ پڙڇ تان گيتا کنئين.

"مون کي ڇهہ"

ماٹک وري هن جي سنڌ سنڌ کي ڇهيو.

"توکي منهنجي آتما ۽ هن سرير جو قسم تہ اڄ کان پوءِ مون سان نہ ملجانءِ."

ماٹک ماٺ ڪري هن کي ڏسندو رهيو. گوپي ڏاڍيءَ ڌيرج سان اٿي، گيتا ويهاڻي جي پر ۾ رکيائين ۽ دريءَ وٽ بيهي دريءَ کان ٻاهر نهارڻ لڳي. ٻاهر انبن ۾ ٻور لڳو هو. ڪوئل ڪوڪي ۽ طوطا ٽيون ٽيون ڪرڻ لڳا.

"ڇا اهو تنهنجو آخري فيصلو آهي."

"منهنجو فيصلو نہ آهي، پر سماج جو فيصلو آهي."

ماٹک پڙڇ تان اٿيو ۽ ڪنڌ جهڪائي ٻاهر وڃڻ لڳو. در جي چائنٺ وٽ بيهي هن ڪنڌ ورائي گوپيءَ ڏانهن نهاريو. گوپيءَ هن کي

پنهنجي ڏيئي دريءَ کان ٻاهر تي نهاريو. هن ڪجهہ چوڻ چاهيو پر هاڻي سڀ لفظ بي معنيٰ ٿي ويا هئا. هن وڪ وڌائي گوپيءَ جي ڪمري جي چائنٽ اوڙانگهي ۽ ٻاهر نڪري آيو. آشرم جي اڱڻ ۾ ٻارن راند ٿي ڪئي. عورتن جنڊ تي پيهو ۽ چرخو تي ڪتيو. هڪڙي حجري مان ٻار جي روئڻ جو آواز آيو. اڱڻ ۾ داڻو چڳندڙ ڪبوترن جا ولر ڀڙڪو ڏيئي اڏاڻا ۽ آسمان ۾ پکڙجي ويا. اوچتو ڪوئل ڪوڪ ڪئي ۽ مينهن جي بوند هن جي منهن تي پئي. هوا جو جهلڪو لڳو ۽ هوا ۾ رچيل انبن جي ٻور جي ڪنڙي خوشبوءِ هن جي حواسن کي ڇهيو. هوا ۾ اڄ گوپيءَ جي بدن واري خوشبوءِ هئي.

گهوڙي هڻڪار ڪئي تہ پادري الفنسو باربوسا اکيون کڻي سامهون نهاريو. سامهون ٺٽي جو شهر هو. شهر جي چوڌاري شهر پناهہ هئي ۽ محلن، ماڙين، منگهن، مسيتن جي گنبذن ۽ منارن، مندرن جي ڪلسن شهر پناهہ کان ڪر کڻي ٻاهر ليئا ٿي پاتا. هن گهوڙي جو لغام موڙيو ۽ مڪليءَ ڏانهن روانو ٿيو. مڪليءَ ۾ پوري تاريخ دفن هئي. هر مقبرو تاريخ جو باب هو. هن هڪ هڪ مقبرو ڏٺو. ڄام نندي ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جا مقبرا. سنڌي، گجراتي ۽ ايراني عمارت سازيءَ جا حسين شاهڪار. مڪليءَ جي پيرن ۾ ڍنڍ هئي، جنهن ۾ ڪنول جا ڪير جهڙا گل ٿي ٽڙيا. پاسي کان ڪالڪان جو مندر هو جتي جٽاڌاري جوڳي، مٿي ڪوڙيل ۽ ٻگهي چوٽيءَ وارا ٻي ٻولا ٻاوا. پڄاري، پڙا، ڪنجريون ۽ ٻولا پائي ٽلندڙ پڄارڻيون. جتي ڍنڍ ختم ٿي ٿِي اتي ڪجن جا جهنڊ ۽ سروچي وڻن جون قطارون هيون. شهر پناهہ مان نظر ايندڙ عمارتون ۽ منگهہ. شام جو هو شهر ۾ داخل ٿيو. هي ڪاسائين جو پاڙو هو. ياٺي خان جي پاڙي ۾ شاهجهان مسجد هئي. شاهجهان مسجد جي اڏاوت ۽ گلڪاري ڏسي هو حيران ٿي ويو. گنبذن ۽ منارن مان عجيب روحاني عظمت ٿي ٽمين. مسجد سان گڏ مغل نواب جو قلعہ حاڪم نشين هو جنهن ۾ مغل حاڪم ۽ سندس عملي جي ماڻهن جا محل ۽ محلاتون هيون. هي مغل واڙو هو. ڄام فيروز نورگاهي ۽ دولت شاهي مغلن کي سڏائي هتي رهايو هو جن شاهہ بيگ ارغون کي اندرخاني مدد ڪري، سمن جي راڄ جو انت آندو هو. هيءَ امير بيگ بازار هئي. پهرين هن بازار جو نالو ڪنهن مقامي ماڻهوءَ جي نالي تي هوندو پر هاڻي مرزا جاني بيگ ترخان جي بخشي ميرزا امير بيگ جي نالي سان مشهور هئي. هيءَ مسجد جامع فرخ هئي. هي آڳرين جو پاڙو هو. هيءَ اناج بازار هئي. هي علي جان جو واهہ هو جيڪو شهر جي وچ مان ٿي لنگهيو. واهہ جي ڪپ تي شهر جي عورتن ڪپڙا ٿي ڌوتا. ٻار پاڻيءَ ۾ ٿي وهنا ۽ پخالن پخالون ٿي ڀريون. پهرين ان واهہ جو نالو خان واهہ

هو. دولهہ درياهہ خان شهر کي سائو رکڻ لاءِ اهو واهہ کوٽايو هو ۽ ان واهہ جي ڪپ تي ٺٽي شاهہ بيگ ارغون سان وڙهندي شهيد ٿيو هو. واهہ جي ڪپ سان لنگهڻ وارن کي خبر ٿي ڪا نہ هئي تہ اهو واهہ ڪنهن کوٽايو هو ۽ ڪير ڪنهن جي لاءِ هن واهہ جي ڪپ تي شهيد ٿيو هو. وقت ڪيڏو نہ ويري آهي ڪيئن نہ شهيدن جا نانوَ بہ لٽي ٿو ڇڏي. هي مولي جو پاڙو هو. هن پاڙي ۾ شراب جون بٺيون هيون. انگور، ڪارڪن، وڏف، زعفران ۽ گلاب جي شراب جا مٽ ڇڪندا هئا. شهر ۾ وک وک تي ميخانا هئا، باغ بوستان هئا، سرو جي وڻن جون قطارون، انگور جون ڇڳا ڇڳا وليون. گلاب، رابيل، موتئي ۽ ميوي جا باغ. خواجہ مير ابو تراب جو باغ. مير سيد علي ثاني شيرازيءَ جو باغ. خورشيد باغ، مشڪين باغ، بي نانءَ باغ! هوائن ۾ سرهن جي عطر، موتئي رابيل، گلاب ۽ بنين ۾ ڇڪندڙ شراب جون هبڪارون! پادري ٻاربوسا وک وک تي گنج شهيدان ڏٺا. اهي انهن بي گناهہ سنڌين جا اجتماعي قبرستان هئا جيڪي هن جي قوم جي هٿان شهيد ٿيا هئا. ميرزا عيسيٰ خان ترخان پورچوگيزن کان مدد گهري هئي ۽ هو گجرات جي بندرگاهہ ديو کان فوجي ٻيڙا ڪاهي ٺٽي پهتا هئا ۽ ميرزا عيسيٰ جي غير موجودگيءَ ۾ ٺٽي کي لٽيو ۽ ماڻهن کي ماريو هئائون. هن جي هڪڙي همہ وطن تاريخ نويس لکيو هو تہ پورچوگيزن کي ٺٽي مان ايتري دولت هٿ آئي هئي جيڪا هنن کي پوري ايشيا جي ڦرلٽ مان هٿ نہ آئي هئي ۽ اها دولت حاصل ڪرڻ لاءِ هنن جمعي جي ڏينهن مسجدن ۽ بازارن ۾ ماڻهن جو ڪوس ڪيو هو ۽ هر بازار پاڙي ۽ مسجد جي پر ۾ شهيدن جون اجتماعي قبرون هيون. پادريءَ تصور ۾ واسڪوڊي گاما جي ٻيڙن جي سڙهن کي ڦڙڪندو ڏٺو. اهي اڇا اڇا سڙهہ رت ۾ رڱجي ڳاڙها ٿي ويا. جنهن بہ بندرگاهہ تي انهن ٻيڙن لنگر هنيو اتي ڦرلٽ ۽ انساني ڪوس ڪيائون. ماڻهن کي تلوار سان زوري عيسائي بڻايائون ۽ جيڪي عيسائي نہ ٿيا تن کي پين بندرگاهن ۾ غلام ڪري وڪيائون. حج تي ويندڙ جهاز، مسافر بردار جهاز جن ۾ عورتون ۽ ٻار بہ سوار هوندا هئا تن کي گولہ باري ڪري ٻوڙيائون. گوا ۽ گجرات جي بندرگاهہ ديو تي جنگيون، ڀاهيون، ڦرلٽ، انساني ڪوس–

اهي سڀ عيسائي هئا. يسوع مسيح جا پوئلڳ جنهن چيو هو تہ جيڪڏهن ڪو اوهان جي هڪ ڳل تي چماٽ هڻي تہ اوهين ٻيو ڳل سندس اڳيان جهليو ۽ ان يسوع مسيح جي پوئلڳن ڪيڏو نہ ڪوس لاٿي ڏنو آهي. ڇا واقعي مذهب انسان کي سڌارڻ ۾ ڪامياب نہ ٿيو آهي. دنيا جي هر نبي، اوتار ۽ رشيءَ امن، شانتي ۽ ڀائپي ۽ نيڪيءَ جو پيغام ڏنو آهي پر انهن ساڳين نبين، رشين ۽ اوتارن جي نالي تي ڪيڏو نہ انساني خون وُهيو آهي. يهودين، عيسائن جون جنگيون، يهودين ۽ عيسائين جون مسلمانن سان جنگيون. فرقيوارانہ جنگيون، صليبي جنگيون، مسلمانن جون مسلمانن سان جنگيون. مذهبي پيشوائن جا مذهب جي نالي تي ماڻهن سان ظلم، پاپائي روم، قاضي القضات، مفتي اعظم، هي سڀ ڇا آهي. مان جو هيڏا ڪوهہ لتاڙي، سمنڊ جهاڳي هتي يسوع مسيح جو پيغام پهچائڻ آيو آهيان تہ ڇا مون کي پڪ آهي تہ عيسائي ٿيڻ کان پوءِ هندوستاني، انگريز، پورچوگيزي، ڊچ، اسپيني ۽ فرانسيسين جهڙا ظلم نہ ڪندا. ڪرشن يا محمد صہ ڪهڙي اهڙي ڳالهہ ڪئي آهي جيڪا انسانيت لاءِ هاڃيڪار هجي ۽ مان ان کي رد ڪرڻ لاءِ يسوع مسيح جو پيغام کڻي آيو آهيان. ڇا يسوع مسيح کي مڃيندڙ ۽ انساني ڪوس ڪندڙ عيسائيءَ کان نيڪي ڪندڙ، ماڻهن جو ڀلو گهرندڙ هندو، ٻڌ، آتش پرست ۽ مسلمان، چڱو نہ آهي. چڱائي ڇا آهي. ڇا ڪنهن خاص نبي يا اوتار کي محبت سان الله تي اجاره داري قائم ٿي وڃي ٿي. پادري الفنسو باربوسا! ياد اٿيئي، تو هڪ دفعي پاپا کي چيو هو تہ پاپا مڃڻو پوندو تہ مذهب انسان کي سڌارڻ ۾ ڪامياب نہ ٿيو آهي. ماڻهوءَ کي سڌارڻ لاءِ اسان کي مذهب کي رد ڪرڻ کان سواءِ ڪا ٻي واٽ ڳولهڻي پوندي. اها ٻي واٽ ڪهڙي آهي. ڇا انسان ڪڏهن اها واٽ ڳولهي لهڻ ۾ ڪامياب ٿيندو. اسلام امن جو مذهب آهي. رنگ، نسل ۽ سماجي رتبي کان اعليٰ، عالمي ڀائپي ۽ امن جو مذهب. ڇا مغل اسلام جا پوئلڳ آهن جو سنڌ جي مسلمانن تي ڏاڍ ڏهڪاءُ ۽ ڦرلٽ سان حڪومت پيا ڪن. مخدوم بلاول وڏو اولياءُ هو ۽ شاهہ بيگ ارغون مسلمان هو. شاهہ بيگ مخدوم بلاول کي گهاڻي ۾ پيهائي ڇڏيو. صليب تي لٽڪڻ وڏو ايذاءُ آهي پر جيئرو جاڳندو گهاڻي

۾ پيسجڻ بہ تہ ڪو گهٽ ايذاءُ ڪونهي. پادري الفنسو باربوسا! توکي مِٺو پوندو تہ انسانن جي ڀلائيءَ لاءِ رڳو يسوع مسيح ئي صليب تي نہ لٽڪيو. پر ڪروڙين گمنام انسان صليب تي لٽڪيا آهن. گهاڻن ۾ پيڙا آهن ۽ قتل ٿيا اهن جن لاءِ نہ گرجائون ٺهيون، نہ گهنڊ وڳا ۽ نہ سندن ڪي راهب يا رهبائون ٿيون. هن دنيا ۾ جيڪو ٿورو گهڻو سوجهرو نظر اچي ٿو سو انهن گمنام شهيدن جي رت جي روشني آهي. اجان ماڻهو قتل ٿيندا، هيٺو ڏاڍي جا ظلم سهندو، ماڻهن جي لاشن تي بادشاهن جا تخت سجائيا پر ڪو وقت ضرور ايندو جڏهن مذهبي تعصب قبائلي نفرت، دولت جي هوس ختم ٿي ويندي، ماڻهو رنگ، نسل ۽ مذهب جي ناتي سان نہ پر ماڻهپي جي ناتي سان سڃاتو ويندو. ڪو ڪنهن کي نہ ڌڪاريندو، سڀ پنهنجي رنگ ۽ ڍنگ سان جيئندا ۽ پنهنجي پنهنجي نموني سان خدا جي اڳيان جهڪندا. جڏهن لئبررين، ليبارٽريون ۽ مدرسا گرجائون هونديون، سائنسدان ماستر ۽ طبيب راهب هوندا. دليون ديوليون هونديون، تن ڪعبا هوندا ۽ ڪو بہ دلين جي ديولين ۽ تن جي ڪعبن جي تقدس کي پامال نہ ڪندو.

پادريءَ جهڪي گنج شهيدان جي مٽي کنئين ۽ ان کي پنهنجي گلي ۾ لٽڪندڙ صليب تي مليو ۽ اڳتي وڌي مسافر سراءِ جي اڳيان گهوڙو جهليائين.

پادري باربوسا ٺٽي ۾ گيتا نالي وٺشيا جو نالو ٻڌو هو. گيتا ڏاڍي سهڻي هئي. سندس توبه شڪن حسن، جواني، ماڻن ۽ مرڪ کان وڏا وڏا عابد ۽ زاهد بہ بچي نہ سگهندا هئا. گيتا جو نالو ٻڌي الائجي ڇو هن کي پنهنجي آنٽي صوفيہ ياد پئي هئي. آنٽي صوفيہ بہ ڏاڍي سهڻي ۽ جوان هئي. لزبن ۾ هڪڙي ملاح سان پرڻي هئي. پادريءَ جو ٻيءُ اجان ننڍو هو ۽ آنٽي صوفيہ هن کي پالينڊي هئي. تن ڏينهن ۾ پورچوگيز ملاح نون بندرگاهن جي ڳولها ۾ ٻيڙا ڪاهي نڪرندا هئا ۽ يا تہ ٻيڙا دولت سان ڀري موٽي ايندا هئا يا وري ڪڏهن بہ کين پنهنجي ملڪ جو بندرگاهہ ڏسڻ نصيب نہ ٿيندو هو. پهرين پادرين سمجهيو ٿي تہ صحرائي اعظم کي اڳتي دوزخ هو. پر جڏهن پورچوگيزي ملاحن صحرائي اعظم کان اڳتي آفريقي بندرگاهن تي قرلت ڪئي، ماڻهن کي قيد ڪري سون

حاصل ڪيو تڏهن ڪين خبر پئي تہ صحرائي اعظم کان اڳتي تہ ”سون جو دوزخ“ هو. آنٽي صوفيہ جو مڙس بہ ٻيڙا ڪاهي ويندو هو ۽ دولت ميڙي موٽي ايندو هو. ڏينهن رات شراب پيئندو هو ۽ شراب جي نشي ۾ اندو تي آنٽي صوفيہ کي ماريندو هو. هيڏي دولت هوندي بہ هو آنٽي صوفيہ کي پائيءَ پائيءَ لاءِ سڪائيندو هو. هڪڙي ڏينهن هو ٻيڙا ڪاهي ويو تہ وري نہ موٽيو. هن جيڪا بہ دولت ڪمائي هئي سان الائجي ڪيڏانهن ڪئي هئائين جو هن جي مرڻ کان پوءِ آنٽي ويلي ويلي جي محتاج ٿي پئي. آخر آنٽي دولت ڪمائي ايندڙ ملاحن وٽ اچڻ وڃڻ شروع ڪيو ۽ جسم ۽ جوانيءَ جي عيوضي ۾ زندگيءَ جون ضرورتون پوريون ڪرڻ شروع ڪيون. هڪڙي ڏينهن اوچتو هن کي ڏن جي هيئان ڦرڙي نڪري آئي. آهستي آهستي ڦرڙيون وڌنديون ويون. هن کي باد فرنگ ٿي پيو هو ۽ هوءَ ان بيماريءَ ۾ ئي مري وئي. هن پنهنجي ياءُ لاءِ ٿوري گهڻي موڙي بچائي رکي هئي. سندس ياءُ وڏو ٿيو. ان موڙيءَ مان ڏنڌو ڌاڙي ڪيائين پر ڪامياب نہ ٿيو. آخر هن قسمت آزمائڻ لاءِ هندوستان جو رخ ڪيو. رستي تي جهاز ۾ ڪا وبائي بيماري پکڙي ۽ هو ۽ سندس زال بہ ان بيماريءَ ۾ مري ويا.

صبح جو ننڊ مان اٿي هن هٿ منهن ڌوتو ۽ گيتا جي گهر جي پڇا ڪندو، گيتا جي گهر تي اچي پهتو. گيتا جو گهر پڪ سرو هو. هن کڙو کڙڪايو. اندران نوڪرياڻي نڪري آئي. نوڪرياڻي اندر وئي ۽ ٿوريءَ دير کان پوءِ هن کي وني آئي هڪڙي ڪمري ۾ ويهاريائين. ڪمري ۾ قالين وڇايل هو ۽ قالين تي پتين سان لڳ طول ويهاڻا پيا هئا. سامهون ڇپر کٽ رکي هئي جنهن جي ريشمي بستري تي گلاب ۽ رابيل جون ڪومائيل پنکڙيون پيون هيون. ساري ڪمري ۾ تکل تکل خوشبوءِ پکڙيل هئي. ڪمري جي هر شيءِ تکل ۽ ڪومائيل تي لڳي. هو قالين تي طول ويهاڻي کي ٽيڪ ڏيئي وينو تہ نوڪرياڻي پتل جي ٿال ۾ شربت جو پيالو، مٺائي، پان ۽ گل آڻي هن جي اڳيان رکيا. هن ڪنڌ جهڪائي گل سنگهيا تہ ڪيس تازگيءَ جو احساس ٿيو. شربت پيئائين تہ سندس اندر ٺري پيو ٿوري دير گذري تہ ٻاهر پازيب جو ڇمڪو ٿيو ۽ گيتا پازيب ڇمڪائيندي اندر آئي. گيتا جا پير ڪنول جي گلن جهڙا

هئا. سندس هيٺيون ڏڙ ماسيرو هو ۽ چيلهہ وٽ سندس ماسَ جا وِنگ اندر وري ۽ پوءِ ٻاهر تي نڪرندا ڪلهن وٽ ويڪرا ٿي ويا هئا. سندس ويڪرن ڪلهن تي ڪونج جهڙي ڳچيءَ مٿان جڻ تہ ڪنهن چنڊ کي مڙهي ڇڏيو هو. هن جي سنهي چيلهہ ۽ ماسيرن ڇاتين کي ڏسي ائين ٿي لڳو جڻ ڪنهن سنگ تراش سندس چيلهہ مان ماس ڪڍي سندس ڇاتين ۾ هٿي ڇڏيو هو. هن کي پڙو ۽ ڪنجري پاتل هئي. ڪنجريءَ مان هن جو پيٽ اگهاڙو ٿي ٿيو ۽ سنهي پيٽ کان مٿان اپريل ڇاتيون جڻ ڪنجريءَ جا بخيا اُڌيڙي ٻاهر اچڻ لاءِ بيتاب هيون.

"ڀلي ڪري آيا" گيتا هٿ ٻڌي هن کي ڪيڪاريو ۽ هن جي پير ۾ ٿي ويٺي. هن جي بدن مان اهڙي خوشبوءِ ٿي آئي جڻ گلاب، رابيل، موتيئي ۽ رات جي رائيءَ جا گل هن جي تن ۾ ڪڙيَ پيا هئا ۽ سيني گلن جي خوشبوئن پاڻ ۾ ملي عجب بهار ٿي ڏني. پادريءَ ٿال ۾ رکيل گلن ڏانهن نهاريو: گيتا جي اڳيان ٿال ۾ رکيل سمورا گل پاروتا ٿي لڳا.

"ڇا پيئنديءَ...؟" گيتا جو آواز آيو ۽ پادريءَ کي ائين لڳو جڻ توري دير اڳ هن جيڪو شربت پيتو هو ان شربت جو ميٺاج ڪنهن هن جي ڪنن ۾ اوتيو.

"مون اڄان هاڻي شربت پيتو آهي."

"شربت جي ڳالهہ نٿي ڪيان، مشڪين، انگوري، زعفراني يا...."

"مان شراب نہ پيئندو آهيان."

"شراب نہ پيئندا آهيو؟" گيتا جي آواز ۾ ٻاراڻي حيرت هئي. پادريءَ سوچيو تہ هيڏي معصوم حيرت واري عورت وٺشيا ڪيئن ٿي سگهي ٿي.

"ڪمال آهي، فرنگي تہ شراب جا شوقين ٿيندا آهن."

"مان اهو فرنگي نہ آهيان."

"ڀلا ڪا ٻي خدمت ڏسيو."

"تو مون کي غلط سمجهيو آهي. مان ڏيساورن مان آيل فرنگي نہ آهيان جيڪو قرلٽ جو مال تو وٽ لٽائڻ آيو هجي. مان پادري آهيان. خبر ٿي تہ پادري ڪير هوندو آهي. ائين سمجهہ تہ مان پنڊت آهيان. يسوع مسيح جو پنڊت. توکي خبر آهي تہ يسوع مسيح ڪير هو. يسوع

مسيح اوتار هو. ڪرشن ڀڳوان وانگر. ڪرشن ڀڳوان گيتا ۾ چيو آهي ته جڏهن دنيا ۾ نيڪيءَ جو زوال ٿيندو آهي تڏهن مان پنهنجو پاڻ ڪي سرير ۾ آڻيندو آهيان ۽ جيڪو منهنجي الاهي پيدائش ڪي سڃاڻندو آهي اهو پنهنجو سرير ڇڏي، وري ٻيهر پيدائش جي بدران مون سان اچي ملندو آهي. يسوع مسيح بہ ڪرشن ڀڳوان وانگر اوتار هو. هن جي پيدائش معجزو هئي. هو ڪنواري مريم جي ڪک مان پئدا ٿيو ۽ تنهنجي منهنجي گناهن جي ڪفاري لاءِ صليب تي چڙهي ويو. توکي خبر آهي ته صليب ڇا ٿيندي آهي. هي منهنجي ڳلي ۾ لڙڪيل واڌوءَ جو نشان ڏسين ٿي اڳئين زماني ۾ اٺين ڪاٺيءَ جي صليب ٺاهيندا هئا ۽ ان تي ڏوهارين کي لڙڪائيندا هئا. هن جي هٿن ۽ پيرن ۾ ڪليون ٺوڪيندا هئا ۽ هو صليب تي سور سهي سهي مري ويندو هو. يسوع مسيح کي بہ ماٺهن صليب تي چاڙهيو. هن جو ڏوهہ رڳو اهو هو جو هو ڪوڙهين کي ڪوڙهہ مان ڇٽائيندو هو ۽ مُڙدن کي جيئرو ڪندو هو. مان ان يسوع مسيح جو پنڊت آهيان."

"پنڊت آهين ته پوءِ ڪنهن مندر ۾ وڃ. هتي ڇا لاءِ آيو آهين."

"خداوند ۽ خداوند يسوع مسيح جو مندر ماڻهوءَ جو من آهي. دل ديول آهي ۽ تن ڪاشي. دل جي ديولين ۽ تن جي ڪاشيءَ ۾ تنهنجو ڪرشن ڀڳوان ۽ منهنجو يسوع مسيح رهندا آهن پر اسين پنهنجي ڪرم سان، عمل سان ۽ گناهن سان ڪرشن ڀڳوان ۽ يسوع مسيح کي دل جي ديول مان نيڪالي ڏيئي ڇڏيندا آهيون. مان يسوع مسيح جو پنڊت آهيان ۽ تنهنجي دل جي ديول جي بند دروازي جو ڪڙو ڪڙڪائڻ آيو آهيان ته جيئن يسوع مسيح ۽ ڪرشن ڀڳوان کي تنهنجي دل جي ديول ۾ ويهاريان."

"پنڊت صاحب! جي اوهان وٽ پئسا ڪونهن ته سڌي ڳالهہ ڪيو. اجاين ڳالهين ۾ وقت نہ وڃايو."

"مان توکي پئسن سان مالا مال ڪري ڇڏيندس پر توکي منهنجون ڳالهيون ٻڌڻيون پونديون."

"مان اوهان وانگر ڳالهين جو ڪتيو نہ ڪائيندي آهيان. اڄ ٿوريءَ دير ۾ مون وٽ مهمان اچڻا آهن. ڪنهن وانڌي وقت تي اچجو تہ

ڳالهيون ڪنداسين."

"جڏهن تون واندي ٿيندين، تڏهن ايندس."

"چڱو."

پادري ٻاهر نڪري آيو. ٻئي ڏينهن هو گيتا وٽ ويو پر گيتا کيس اندر نہ سڏايو. شام جو وري ويو پر گيتا وري بہ کيس اندر نہ سڏايو. پورو هفتو صبح شام ۽ منجهند جو هن گيتا جو در کڙڪايو پر گيتا ساڻس نہ ملي. آخر اٺين ڏينهن گيتا هن کي اندر سڏايو.

گيتا سمجهيو هو تہ پادري ڪو وڏو فرنگي واپاري آهي جيڪو هڪ رات رهي هن جي جهول اشرفين سان ڀري ڇڏيندو پر هو تہ پنڊت نڪتو جيڪو کيس عيسائي بڻائڻ آيو هو. پهرين ڏينهن ئي پادريءَ جون ڳالهيون ٻڌي هوءَ بيزار ٿي پئي هئي ۽ ارادو ڪيو هئائين تہ وري کيس گهر جي چائنٺ ٽپڻ نہ ڏيندي. پر پادري ڏاڍو ڪو ڏٺو هو جو پورو هفتو صبح شام ۽ منجهند جو سندس در کڙڪائيندو رهيو. گيتا سوچيو تہ هو ائين نہ مڙندو. هن سان اهڙي تعدي ڪيائين جو وري منهنجي در جو منهن نہ ڏسي. هن کي پنهنجي طاقت جي خبر هئي ۽ مڙد جي سياءَ جي چڱيءَ طرح ڄاڻ هئي. هن کي خبر هئي تہ ڪهڙو مڙد هن جي گهور سان گهائبو ۽ ڪهڙو هن جي مرڪ سان مات ٿيندو ۽ ڪهڙو هن جي ڇهاءَ سان ميڻ وانگر پگهري ويندو. جيڪي مڙد گل گل جو واس وٺي اندران ڊاپيل هوندا آهن انهن کي جهڪائڻ ڪنهن حد تائين ڏکيو هوندو آهي پر پنڊت، پادري ۽ ملان جن جي اندر جا اجايل جذبا اندر ئي اندر پيا اُبرندا آهن انهن کي مات ڪرڻ تہ سولو آهي. هن سوچيو تہ اڄ پادريءَ جي ان ڍگهي قبا ۽ عبا ۾ لڪل اگهاڙي مڙد کي جاڳائيندس ۽ جڏهن هن جي اندر جو ننگو مڙد پالو اُيو ڪري شڪار تي وار ڪرڻ گهرندو تنهن وقت مان شڪار ٿيڻ کان انڪار ڪندس. پوءِ هو ڦٿڪندو، لڇندو، منٿون ڪندو، پيرين پوندو پر مان هن کي هٿ لائڻ نہ ڏيندس. ان وقت کيس ٻڌائيندس تہ هو ڇا آهي؛ ۽ پنهنجي چوڌاري پوترتا جا ڪيڏا نہ ڪوڙا ڪوٽ اڏيا اٿئن. پوءِ مان هن کي ڌڪا ڏيئي گهر مان ڪيندس ۽ هو وري هيڏانهن نہ ايندو.

هن ڇپر ڪٽ تي گلن جون پنکڙيون پکيڙيون، عطر ۽ عنبير سان

تن کي تازو ڪري، پنهنجا ڏگها ڏگها وار چند جهڙي منهن تي وکيري هو ليٽي پئي. پادري اندر آيو تہ هن منهن تي وکريل وارن مان خماريل نيڻ کڻي هن ڏانهن نهاريو ۽ نندراڪڙي آواز ۾ چيو.

”پلي ڪري آئـہ. معاف ڪجو بہ تي ڏينهن مان مصروف هيس ۽ اوهان سان ملڻ جي واندڪائي نہ ملي.“

”ڪا ڳالهہ ڪانهي.“ پادري قالين تي ويهڻ لڳو.“

”اچو اچو. هيڏانهن منهنجي پر ۾ اچي ويهو.“

پادري هن جي پر ۾ اچي ويٺو.

”رات مان دير سان ستس. مهمان ترسيل هو. دير تائين مَدُ پيئندي رهيس. اوهان کي تہ خبر آهي تہ مڙد ڪيڏو نہ بکيو تو تئي. ڏاپجي ئي نتو. ڏاپجي تو تہ بہ سندس هوس پوري نتي تئي. پاتئين تہ پوٺي بوٺي پٽي ڇڏي ڏاڍو ٿڪائي تا ڇڏن. پادري صاحب. اسان جي ڪمائي بہ سنڌ سنڌ چيچلائيندڙ پورهئي جي ڪمائي آهي. ڳالهين جو ڪتيو نہ آهي.“ گيتا ڳالهہ پوري ڪري ڪر موڙيا تہ سندس چوين قاٻ ڪاٽڻ لڳو. هن سمجهيو تہ پادريءَ لاءِ اهو وارُ ڪافي هو. پر پادريءَ تي ڪو اثر نہ ٿيو. گيتا سڀ حيلا هلايا، سڀ وار آزمايا پر پادري تي ڪو وار ڪارگر نہ ٿيو. پادريءَ جي بي حسي گيتا جي حسن ۽ جوانيءَ جي توهين هئي. گيتا سوچيو تہ يا تہ پادري نامڙد آهي يا وري اهڙو مڙد جنهن جهڙو نہ مون اڄ تائين ڏٺو ۽ نہ ڏسندس. هن قتيل نانگڻ جيان اندرُئي اندر وٽ کاڌو ۽ پادريءَ کي چيائين.

”پادري صاحب. اوهان جون ڳالهيون ٻڌڻ ۽ اوتارن جون ڳالهيون آهن. بيهو تہ مان پاڪ ٿي اچان پوءِ اوهان جون پوتر ڳالهيون ٻڌندس.“

گيتا ڪمري کان نڪري ٻاهر وئي ۽ پادري اڪيلو رهجي ويو. پادريءَ کي پڪ ٿي تہ اڄ گيتا هن جون ڳالهيون دل سان ٻڌندي ۽ هن تي منهنجون ڳالهيون ضرور اثر ڪنديون. هر انسان بنيادي طرح عيسيٰ آهي. پر وقت ۽ حالتون هن کي الائجي ڇا مان ڇا بڻائي ڇڏين. گيتا ڪيڏي نہ سهڻي آهي ۽ سونهن نيڪي آهي ۽ گيتا هيڏي سهڻي هوندي بہ وٺشيا آهي. جيڪڏ ڪو مون جهڙو ماڻهو بہ اُنتي صوفيہ سان ملي ها تہ شايد هوءَ بادفرنگ ۾ نہ مري ها. پر پادري ٻاربوسا، هڪڙي ڳالهہ تہ ٻڌاءِ، تون جو گيتا کي چڱائيءَ جي وات ڏيکارڻ آيو آهين تہ ڇا گيتا جي چڱي ٿيڻ سان معاشرو چڱو ٿي ويندو ۽ ڪا بي گيتا هن جي

جاءِ نہ والاريندي، اهو ڪو حل ڪونهي. ڪو اجتماعي حل ڳولهہ. ڪا اهڙي وات ڳولهہ جنهن سان سارو معاشرو ڏوبجي وڃي.

پادريءَ اهي ڳالهيون ويني سوچيون تہ گيتا اندر آئي. گيتا وهنجي آئي هئي. هن پڙو پاتو هو ۽ هن جي مٿئين ڌڙ تي سنهي ململ جو رؤ ويڙهيل هو. هن جو بت آلو هو ۽ سنهو رؤ هن جي بت کي چهنٽي پيو هو ۽ هن جون ڇاتيون، پيٽ، هڪ هڪ انگ صاف نظر تي آيو. گيتا هن جي پير ۾ ويهي واڻ ڇنڊڻ لڳي. وار ڇنڊڻ سان سندس ڇاتيون چلڻ لڳيون.

”پادڙي صاحب. اتي ويهاٽي جي هيٺان منهنجي ڪنجري رکي آهي اها تہ ڪٽي ڏيجو.

پادري هن کي ڪنجري ڪٽي ڏني. ڪنجري وٺندي هن جي بت تان رؤ کسڪي ويو ۽ هن جي مٿئين ڌڙ جو اڌ حصو اگهاڙو ٿي پيو. پادري آهستي ڪٽ تان اٿيو ۽ هن جي بت تان رؤ لاٿائين هاٽي هن جو مٿيون ڌڙ سارو اگهاڙو هو. پادريءَ پنهنجن هٿن سان هن کي ڪنجري پارائي ۽ پوءِ رؤ سندس بت تي ويڙهي سندس مٿو ڍڪيائين. هن کي ٻنهي ٻانهن کان جهلي، هن جو منهن پاڻ ڏانهن ڪري، ٻنهي هٿن سان سندس منهن جهلي هن پنهنجا چپ هن جي پيشانيءَ تي رکيا.

پادريءَ جي ڇهاءَ سان گيتا جو سارو بدن ۽ روح ڏڪڻ لڳو. هن کي ائين لڳو ڄڻ پادريءَ جا چپ هن جي سنڌ سنڌ مان گناهن کي ائين ٽا چوسڻ جيئن جوڳي نانگ جي ڏنگيل جو زهر چوسيندا آهن. هن اڄ تائين ڇپن مان لذت کي تمندو ڏٺو هو. تاندن وانگر ٻرندڙ چپ جيڪي سندس سنڌ سنڌ کي لذت جا ڏنب ڏيندا هئا. ٻوٽي ٻوٽيءَ مان لذت کي چوسيندا ۽ ڇٽيندا هئا پر هي چپ ڄڻ هن جي روح جي ڦٽن تي ڦها هئا.

”ڏيءَ شل ڪرشن ڀڳوان ۽ يسوع مسيح توکي سڌي وات ڏيکاري.“ پادريءَ جو آواز آيو.

اڄ تائين ڪنهن ٻوڙهي ٻہ هن کي ڏيءَ نہ سڏيو هو. ٻوڙهن جون اکيون ٻہ ڇيلاٽن وانگر هن جي بت کي ڇهنڊيون هيون ۽ اڄ پادريءَ جي واتان ڏيءَ اکر ٻڌي هن جي روح کي ايتري تہ راحت ملي جو هن جي اکين ۾ لڙڪ لڙي آيا. هوءَ يڪدم جهڪي ۽ پادريءَ جا پير ڇهيائين. پادريءَ هن کي ٻانهن کان جهلي، مٿي ڪري سيني سان لاتو ۽ گيتا پادريءَ جي سيني ۾ منهن لڪايو ۽ سڏڪڻ لڳي.

سارنگ ڪينجهر تان موٽيو ۽ ٻئي ڏينهن باغين جي سرڪوبيءَ لاءِ روانو ٿيو.

ڪيرٿر جبل ڏانهن ڪن وحشي قبيلن ڦرلٽ لائي ڏني هئي. سيوهڻ ڏانهن ويندڙ شاهي قافلي ۽ تر جي زميندارن کي لٽيو هئائون ۽ انهن جي سرڪوبيءَ لاءِ فوج رواني ٿيڻي هئي جنهن جو سالار ته هڪڙو تجربيڪار مغل اميرُ هو ۽ سارنگ نائب سالار هو، پر اصل سالار سارنگ ئي هو. نواب هن کي پاڻ اها مهم سونپي هئي. نواب هن کي ان مغل سالار ۽ ٻين اميرن جي سامهون چيو هو ته "اصل سالار تون آهين. توکي ئي جرائت سان جنگ جيتڻي آهي. هي مغل سالار عمر رسيدو آهي. ساري زندگي جنگين ۾ گذاري اٿئين. هن جو تجربو ۽ تنهنجي جرائت ۽ بهادري جابلو قبيلن جي پاڙ پٽي ڇڏيندي هڪڙي ڳالهه ڌيان ۾ رکجانءِ ته اهي جابلو قبيلا ڏاڍا وحشي آهن. ڪلهوڙن جي فوج به سائن پڄي نه سگهي پر اسان کي پڪ آهي ته تون سندن پاڙ پٽي ڇڏيندين."

"ويري جيترو بهادر، وحشي ۽ جنگجو هوندو اوترو سائس مقابلي ۾ مزو ايندو. اميد ته اوهان جي دعائن سان سندن جڙ پچو رولئي ڇڏيندس."

"اسان کي تو مان اها ئي اميد آهي."

نواب هن کي مغل جي خانداني تلوار ڏني ۽ سارنگ مهم تي روانو ٿيو. هو ڏاڍو خوش هو. اڄ پهريون ڀيرو هن کي پنهنجي جرائت، بهادري ۽ جوانمردي ڏيکارڻ جو موقعو مليو هو.

ان مهم ۾ چار مهينا لڳي ويا. سارنگ واقعي باغين جو جڙ پچو رولي ڇڏيو ۽ سيئي اڇي پيش پيا لٽ جو سارو مال واپس ڪري ڌڻ پري ڏنائون. هو ڪاميابيءَ جا نغارا وڄائيندو نٽي ۾ داخل ٿيو. نواب مسند تان اٿي، اڳتي وڌي، هن جو آڌريا ڪيو. ڪيس قلعہ حاڪم نشين ۾ محلات ملي، خلعت، در تي نوبت ۽ علم عطا ٿيو. هن سوچيو هاڻي سنڌو کي وني اچان. سنڌو منهنجي بهادريءَ جي هاڪ ٻڌي ۽ رتبو

ڏسي ڪيڏي نہ خوش ٿيندي. هن جا سڀ خواب پورا ٿيندا ٿي ويا. هن ڳوٺ وڃڻ جي تياري ڪئي تہ اوچتو هن کي ڪنهن ٻي مهم تي روانو ٿيڻو پيو. اتان ڪامياب ٿي موٽيو تہ ڪن سرحدي جهيڙن جي نبيري لاءِ کيس ڪلهوڙن جي دربار ۾ خدا آباد وڃڻو پيو. هن کي خبر ئي ڪا نہ پئي ۽ وقت گذرندو ويو ۽ پوءِ جڏهن هو خدا آباد کان موٽيو ۽ هوائن ۾ ٿوهڙي جي هٻڪار محسوس ڪيائين تڏهن کيس احساس ٿيو تہ هن کي سنڌوءَ کان وڇڙي سال ٿي ويو آهي. نٿي ۾ اچي هن ڪم ڪار لاٿا، مس مس واندو ٿيو ۽ گهوڙي تي لانگ ورائي ڳوٺ روانو ٿيو. هاڻي هن جو آخري خواب پورو ٿيڻ وارو هو. هن سوچيو تہ وڃڻ سان چاچي سجاول خان سان سنڌوءَ جي سنگ جي ڳالهہ ڇوريندس. چاچي ڪڏهن منهنجي ڳالهہ نہ موٽائي آهي. هاڻي بہ نہ موٽائيندو، سنڌوءَ سان شادي ڪري کيس قلعہ حاڪم نشين جي محلات ۾ وٺي ايندس. ٻانهيون کيس هندوري ۾ لوڏا ڏينديون ۽ مورچل هٽنديون. هو ٻيڙيءَ تان لٿو ۽ گهر وڃڻ جي بدران سڌو وڃي سنڌوءَ جو در ڪڙڪايائين. اندران چاچي ساوڻ کنگهندي پڇيو. "ابا. ڪير آهين."

"چاچا مان سارنگ آهيان."

"ابا اندر اچو. در تہ پراون جا ڪڙڪائبا آهن. هي تہ منهنجي ٻاٻي جو پنهنجو گهر آهي."

سارنگ سوچيو هو تہ 'منهنجو نالو ٻڌندي ئي سنڌو هرڻي وانگر ڇال ڏيندي، ڊوڙي اچي در کوليندي. پر سنڌوءَ جي بدران ساوڻ چنگهندو، کنگهندو اٿيو ۽ در ڏانهن وڌيو. سارنگ کي پڪ ٿي تہ سنڌو گهر ۾ ڪانهي نہ تہ هن مهل تائين هوءَ ڊوڙي اچي سندس سيني سان لڳي ها. شايد اسان جي گهر وئي هوندي. هن جي دل چيو تہ اتان ئي موٽي پنهنجي گهر وڃي سنڌوءَ سان ملي. ايتري ۾ ساوڻ در کوليو. هو ساوڻ سان نوڙي مليو.

"ٻاٻي کي بسم الله ڀوان... اچو اچو"

"چاچا سنڌو ڪٿي آهي."

"بابا ٻڌايانوَ ٿو. ٿورو ساهہ تہ پٽيو."

سانوڻ هن کي ڪمري ۾ وٺي آيو. کٽ تي هنڌ وڇائي هن کي ويهارياڻين.

”بابي ڏي خير تہ آهي.“

”چاچا سنڌو ڪٿي آهي.“

سانوڻ ٿڌو شوڪارو ڀريو ۽ سندس پوڙهين اکين ۾ لڙڪ تري آيا.

”بابا. ٻڌو ڪو نہ اٿيئي تہ:

ڪڏهن چونڪ ڏيدي گل ڦاڙيا، سنگ نڪري ٿيا نروار

اچي پيڙن ڳاهہ فراق جو، ٿيا ڪٽا ڪٽي ڪان ڏار.“

”چاچا. ڇا ٿيو سنڌوءَ کي؟“ سارنگ جو هانءُ ٿي ڦاٽو.

”بابل. سنڌو پرديس پرڏجي وئي.“

”سنڌو پرڏجي وئي!؟ ڪڏهن“ ڪنهن سان؟؟“

”سنڌوءَ جي وهانوَ کي تہ هاڻي ٻارنهن مهينا اچي پورا ٿيڻ وارا آهن.“

”پر چاچا. هي سڀ ڪيئن ٿيو. تو مون کي خبر ڇو نہ ڏني؟“

”بابل توسان ملڻ لاءِ ڏاڍا پنڌ ڪيم. پر تون نہ ملين. جڏهن آيس تڏهن ٻڌم تہ تون ڪنهن مهم تي ويل آهين. سنڌو تولاءِ ڏاڍي رني. نسوري ٻاهہ ٻاري ڏناڻين تہ سارنگ کي وٺي آءُ. سارنگ نہ آيو تہ منهنجو لاش هن گهر مان نڪرنديءِ. ڪو تہ مون کي ڏوليءَ ۾ ويهارڻ وارو بہ هجي. ڪيس نہ ڪو پاءُ نہ پيڻ، نہ مٽ نہ مائٽ. تو لاءِ ڏاڍو رني. ڏاڍو ڦٿڪي.“ سانوڻ ماٺ ٿي ويو. ڳالهائڻ سان سندس ساهہ پرجي آيو ۽ هو سهڪڻ لڳو. سارنگ جو تہ ڄڻ ڪنهن پيئڻ بلا ساهہ پي ڇڏيو هو.

”سنڌوءَ کان سواءِ منهنجو تہ هانءُ ٿو ڦاٽي.“ سانوڻ وري ڇوڻ شروع ڪيو. ”پر نياڻيءَ جو وياءُ ڪيستائين پيءُ جي در تي ويهندو. بابل سائين. مون جڏهن سنڌوءَ جي ماءُ سدوريءَ جو سنگ سندس مائٽن کان گهريو هو تڏهن بدي ۾ مون کان بہ ٻانهن گهري هئائون. اسان جي گهراڻي ۾ ڪا ٻانهن ڪا نہ هئي جو بدي ۾ ڏيون. پوءِ راجوڻو فيصلو ٿيو. مون کان قرآن تي سدوريءَ جو پيٽ لکرائي ورتائون. سدوري مري وئي. مون سنڌوءَ کي ماءُ ٿي پاليو. بابل. سنڌو مون کي ڏاڍي پياري هئي پر بابا مالڪ اچي وٺي ويس. قرآن تي لکي ڏنو هيم نہ تہ سنڌوءَ کي ڪڏهن بہ اکين کان پري نہ ڪيان ها.“

سانوڻ جو هڪ هڪ اکر هن جي پوري وجود مان پيٽڻ وانگر ساهه پيئندو رهيو ۽ هو بي جان بوتي وانگر سانوڻ جون ڳالهيون ٻڌندو رهيو. آخر هن سانوڻ کان موڪلايو ۽ گهر اچي گهر جي سيني ياتين سان کلي ڳالهايو. هن کي پنهنجي نوڪري ۽ ڪارنامن جون ڳالهيون ٻڌايائين. رات جو مانيءَ کائي کٽ تي ليٽيو ۽ سندس اکيون ستارن ۾ کپي ويون. آسمان ۾ چنڊ جي پڳل بيڙي ترڻ لڳي ۽ ڏور سمنڊ ۾ ويرون چڙهيون ۽ بيڙن جا سڙهه ڦاٽي پيا. سمنڊ جون لهرون ڪناري جي واريءَ تي وري ويون. ڪينجهر ۾ مهاڻي جو آواز زخمي ڪونج وانگر فضائن ۾ ڦٿڪڻ لڳو اڄ به سانت ۾ ستل زندگيءَ جا آواز جاڳيا. آسمان ۾ سوجهرو پکڙيو پر سندو نه آئي.

"تون خواب ڏسندين آهين."

"ها ڏسندي آهيان"

"ڪهڙا خواب ڏسندي آهين."

"پهرين تون ٻڌاءِ ته تون ڪهڙا خواب ڏسندو آهين."

"مان تمام وڏا خواب ڏسندو آهيان، ايڏا وڏا خواب جو آسمان به منهنجي خوابن آڏو هيچ آهي:"

"اهڙا خواب ڏسڻ ڇڏي ڏي."

"ڇو...."

"اهڙو خواب ڏسڻ وارا ڏاڍا ڏک ڏسندا آهن ۽ ڏاڍا ڏک ڏيندا آهن. پنهنجي خوابن جي تعبير ماڻڻ لاءِ هر رشتي ۽ ناتي کي لتاڙي اڳتي وڌندا آهن... اڳتي وک وڌائڻ کان اڳ ماڻهو ڪنڌ جهڪائي هيٺ ضرور ڏسي ته ڪو رشتو، ڪو ناتو، ڪنهن جو ڪو جذبو يا خواب ته لتاڙ هينان نتو اچي."

"سندو...!" هن دانهن ڪئي پر آواز سندس نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو. سندو... سندو... سندو!! چوڌاري سندو جو نانءُ پڙاڏجڻ لڳو. هو تپ ڏيئي اٿيو ۽ گهوڙي تي چڙهي نٿي ڏانهن روانو ٿيو.

گوپيءَ ماڻڪ جي چوڏاري لينڪو ڪڍيو هو. ماڻڪ کي پهريون دفعو احساس ٿيو تہ هر هڪ ماڻهوءَ جي چوڏاري ليڪو نڪتل آهي ۽ هر هڪ ماڻهو دائري ۾ گردش ٿو ڪري. زندگي ويراڳ آهي، بن باس آهي. چوڏاري ماڻهن ۽ ريتن رسمن جو جهنگ آهي، رام تہ رڳو چوڏهن سال بن باس ڪاٽيو هو. هتي پوري زندگي بن باس آهي. هن کي اها بہ خبر پئي تہ وڇوڙي ۾ موه ويتر وڌي ٿو، گهٽ نٿو ٿئي. ڪڏهن ڪڏهن بي اختياريءَ ۾ هن جون وڪون شوالي يا آشرم ڏانهن کڄي ويندڙيون هيون پر هو اڌ تان مُوٽي ايندو هو. ڪڏهن ڪڏهن هن کي لڳندو هو تہ گوپي هن سان ساڻ هئي. هن سان گڏ پڙڇ تي ويٺي هئي. هن کي گيتا پڙهي ٿي ٻڌاياڻين... اننگ رنگ ساگرم. مان پيار جو ساگر آهيان. گوپيءَ وينا ڇيڙي ۽ هن جي گروءَ جي وائي ڳائڻ لڳي. مون پرين ميڙيين، روجهڙيون ميڙين مينهن. گوپي هن جي ساهن ۾ سمايل آهي. گوپي ۽ هن جا سرير پاڻ ۾ ائين مليل آهن جو خبر ئي نٿي پوي تہ ڪهڙو سرير ڪٿي ختم ٿو ٿئي ۽ ڪهڙو ڪٿان شروع ٿو ٿئي. هن کي پنهنجي گروءَ جو بيت ياد پيو. جينٿاريس سنيار، ڪوهہ ڪريندس گڏجي، ويرو تار وجود ۾ پرين جي پچار!... ويروتار وجود ۾ پرين جي پچار... ويروتار وجود...

گوپيءَ سان منهنجو موهہ منهنجي آتما ۽ منهنجي سرير جو موه آهي يا اندن جذبن جي اٿل پٿل، اجايل سرير جي اجايل ڪامنائن جي ازلي اُڃ. مان برهمچاري آهيان. اڄ تائين ڪنهن بہ عورت جو سرير منهنجي سرير جي ايترو ويجهو نہ آيو آهي جيترو گوپيءَ جو سرير ويجهو آيو آهي. ان ويجهڙائيءَ منهنجي سرير ۾ ستل وحشي جذبن کي جاڳايو جذبن جون لهرون بند ٻڃڻ لڳيون ۽ مان لهرن جي زور کي موهہ سمجهي ويٺس. شايد مون کي عورت جي ضرورت آهي. منهنجي اجايل سرير جي اجايل ڪامنائن کي اڄ اجهائڻ جي ضرورت آهي گوپي نہ تہ ڪا ٻي عورت ئي سهي. عورت تہ وسيلو آهي اندر جي اڄ اجهائڻ جو. اهو وسيلو ڪا بہ عورت ٿي سگهي ٿي. عورت ئي منهنجو درد، دارون ۽ ويڄ آهي. ان ڏينهن کان هن عورت جي تلاش شروع ڪئي.

پهرين تہ هن سمجهيو تہ عورت ملڻ مشڪل آهي پر پوءِ جڏهن هن عورت جي ڳولها شروع ڪئي تڏهن هن کي خبر پئي تہ نئين ۾ اناج جي منڊيءَ وانگر عورتن جي بہ منڊي آهي جتي هر جنس ملي ٿي. هو برهمچاري هو ۽ هن کي پنهنجو برهمچاريہ ختم ڪرڻ لاءِ ڪنواري ڇوڪري جي تلاش هئي. پر اهڙي ڪنواري عورت حاصل ڪرڻ لاءِ هن کي ان عورت سان شادي ڪرڻي پوندي. شادي...؟ ها شادي! پر اها شادي سماجي بندڻ نہ هوندي هن کي ڪنوار لاءِ باقائدي ڏيج ڏيڻ، ڳهہ ڳنا ۽ خرچ پنو ڏيڻو پوندو. ڪنوار زال جي حيثيت ۾ هن وٽ مهينو، ٻہ مهينا، ڇهہ مهينا، جيترو عرصو هو چاهي، رهندي ۽ پوءِ پئي جدا ٿي ويندا. جدا ٿيڻ وقت بہ ڪيس زال جي خرچ لاءِ پئسا ڏيڻا پوندا. هن اهي سڀ شرطون مڃيون. ماءُ ڪان سوني اشرفين جي ڳوٿري ۽ نصرپور گهمڻ لاءِ مهيني جي موڪل ورتي ۽ پدمڻيءَ سان سندس شادي ٿي.

پدمڻي ڪنوار ٿي. ڳاڙهو گهونگهٽ ڪڍي هن جي سامهون ڇپر ڪٽ تي ويٺي هئي. پاسي کان ٽپائيءَ تي چانديءَ جي گهگهيءَ ۾ مَدُ ۽ ٻہ خالي پيالا رکيا هئا. ڪمري ۾ سهاڳ جي خوشبوءِ رچيل هئي. هن کي سمجهہ ۾ نٿي آيو تہ ڇا ڪري. ڪيئن ڳالهہ شروع ڪري. هن جو سارو بت پگهرجي ويو هو. هن يڪدم مَدُ جو پيالو پريو ۽ ڳيت ڏيئي پي ويو. وري ٻيو، پيالو پريائين ۽ اهو بہ ڳيت ڏيئي پي ويو. هن ڪڏهن بہ مَدُ نہ پيتي هئي ۽ هن کي لڳو ڄڻ هن پاٿياٿ باهہ پيتي ۽ اها باهہ هن جي سيني کي ساڙيندي اندر وئي. اندر مان ٻاڦ نڪتي ۽ هن جي دل ۽ دماغ تي ڇانئجڻ لڳي. هر شيءِ ٻونهاتيل ۽ ڪوهيڙيءَ ۾ ويڙهيل نظر اچڻ لڳي. هن جي اندر جي هٻڪ ختم ٿي وئي هن هٿ وڌائي ڪنوار جو گهونگهٽ هٽايو ۽ ڪمري ۾ چوڏهينءَ جو چنڊ ڪڙي پيئو. هن اڳر سان ڪنوار جي ڪاڏي مٿي ڪئي، ڪنوار آهستي آهستي اکيون کوليون. هن جي اڇي رنگ تي ڪارا نيڻ ڄڻ ڪنول جي اڇي گل تي ڪارا ڪارا ڀنور. هن کي گوپي ياد پئي. گوپيءَ ۾ ڇا هو جو سندس عشق ۾ ڦاٿو هو. گوپي لهندڙ سج جو ٽڙڪو هئي ۽ هيءَ ڄڻ سج ڪني تي ڪڍي ۽ سج جي نئين نڪوري اُس ڪائنات تي ڇانيل ميراڻ کي

تي ڏوتو. گوپيءَ کي ڏسي دل تي درد جي مير ڇانئجي ويندي هئي ۽ هن کي ڏسي دل ڏوپجي تي پئي.

”تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

”پدمٽي.“ سندس آواز مان بہ ڪرٽا تي ڦٽا.

”منهنجو نالو مانڪ آهي. مان برهمچاري آهيان ۽ تو وٽ پنهنجو برهمچاريہ ختم ڪرڻ آيو آهيان.“

”برهمچاريہ ختم ڪرڻ لاءِ ڪنهن چڱي گهر مان شادي ڇو نہ ڪيوَ. هي پاپ ڇو ٿا ڪيو.“

”مان پاپ ۽ پڃ، ڌرم ۽ اڌرم جي چڪر مان نڪري آيو آهيان. خواهشن کان مڪتي محال آهي. جن خواهشن کي ماريو، جن لذتن کي تياڳو ۽ مري ويا، اهي جي هڪ وار وري هن دنيا ۾ اچن تہ هڪ هڪ گهڙيءَ مان لذت کي چوسي وٺن.“

”ماڻهو هن دنيا ۾ جوڻ مٽائي ايندو ٿو رهي.“

”هن دنيا مان ويل ماڻهو وري ڪڏهن نٿو موٽي. هيءَ گهڙي جيڪا موجود آهي. جنهن ۾ تون آهين، مان آهيان ۽ مڌ آهي، اها گهڙي سچ آهي، باقي سڀ ڪوڙ آهي.“

هن جون ڳالهيون ٻڌي پدمٽي دهلجي وئي. شايد ناستڪ آهي!

هن هٿ وڌائي پدمٽيءَ جي هٿ کي جهليو. هي هٿ کهڙو نہ نرم ۽ کهڙو نہ سهڻو آهي. جهڙو گلاب جو گل. پر هن هٿ جي ڇهاءَ مان مون کي گوپيءَ جي هٿ جي ڇهاءَ واري راحت ڇو نہ ٿي ملي. پدمٽيءَ جو ڇهاءُ رڳو منهنجي سرير جي تندن کي ٿو ڇهي جڏهن تہ گوپيءَ جو ڇهاءُ منهنجي سرير ۽ منهنجي آتما ٻنهي جي تندن کي ڇيڙيندو هو ۽ منهنجي وجود مان اهي الهامي سر ڦٽا هئا جن کي ڪوبہ رشي، ڪوبہ مني، ڪوبہ ديوتا اڃان تائين ڪنهن راڳ جو روپ ڏيئي نہ سگهيو آهي. هن وري مڌ جي وٽي چاڙهي ۽ هن جي اندر ۾ وينل نانگو مڙد ڪر موڙي جاڳي پيو. هن پدمٽيءَ کي سيني سان لاتو ۽ پوءِ هن مانسرور ڍنڍ ۾ هنسن جي جوڙي کي ترندو ڏٺو. هن ڏاڙهونءَ جي مکڙيءَ کي ڳاڙهيون پنکڙيون پکيڙي گل ٿيندو ڏٺو. ڪنول جو گل ماڪ پنل پنکڙيون پکيڙيون، ڀنورگل تي وينو ۽ ڪنول گل پنکڙين ۾ ڀنور کي ٻوتي ڇڏيو. وڏ ڦڙي جي وسڪار تي ۽ اڃايل ڌرتيءَ جو ذرو ذرو ٺري پيو. پر اڃان هن جي وجود ۾، هن جي اندر جي اونهاين ۾، هن جي

آتما ۾ ڪي واريءَ جون پٿون هيون جن تي بوند بہ نہ برسي هئي. گوپيءَ جي ڇهاءَ سان تہ سڀ ڪان ڀرين انهن پٿن تي وسڪار ٿي هئي. سرير اڃيو هو پر اندر ۾ ڪيڏا نہ ٺار ٿيا هئا. اهڙو آهي. ڇو آهي. پدمنيءَ جو حسن، پدمنيءَ جي جواني مان حاصل ٿيل لذت هن جي حواسن کي اوراڳهي ڇو هن جي آتما تائين نہ پڳي هئي.

صبح جو هن جي اک کلي. پدمني هن جي پر ۾ ويٺي هئي ۽ سندس وارن ۾ آڱريون ٿي ڦيريائين. هيءَ ڪير آهي. مان ڪير آهيان. ڪٿي آهيان. هن کي راتوڪيون گهڙيون ياد پيون ۽ هن جي چپن تي مرڪ تري آئي. هن پدمنيءَ کي سيني سان لاتو. پدمنيءَ هن جي سيني تي متو رکي ڇڏيو. گوپي منهنجي سيني تي متو رکيو هو ۽ گوپيءَ جو جسم منهنجي ٻانهن ۾ هو ان وقت جو ڪجهہ مون کي محسوس ٿيو هو، هاڻي ڇو نہ ٿو محسوس ٿئي.

”پدمني.“

”جيءُ.“

”تو ڪنهن سان موهہ ڪيو آهي.“

”تون منهنجي زندگيءَ جو پهريون مڙد آهين.“

”پدمني. ڇا موهہ مان مڪتي نٿي ملي.“

”موهہ مان مڪتي ڪيئن ملندي، موهہ تہ ڀڳوان آهي. ڀڳوان سان تہ نرواڻ ملندو آهي.“

”پلا ماڻهوءَ کي موهہ ۾ اندر جي ايذاءَ کان ڇوٽڪارو ڇو نہ ٿو ملي.“

”اهو ايذاءُ تہ نرواڻ جي وات آهي.“

”مون کي نہ گهرجي تنهنجو نرواڻ، نہ گهرجي تنهنجو ڀڳوان، مون کي شرير ۽ آتما جي شانتي گهرجي.“

هن زور سان پدمنيءَ کي ڀاڪر ۾ جهليو ۽ سرير جي لذت مان آتما جي شانتي ڳولهڻ لڳو.

پدمنيءَ هن کي اڻ ميو پيار ڏنو. هن بہ پدمنيءَ کي پيار ڪيو. پر ٻنهي کي خبر هئي تہ ٻنهي جو پيار جسمن جون سرحدون ٽپي، دلين ۽

آتمائن تائين پهچي نٿي سگهيو، پدمڻيءَ سارو ڏينهن هن جي خدمت ڪندي هئي هن جي ننڍين ننڍين خوشين ۽ خواهشن جو خيال رکندي هئي. پدمڻي ۽ هن جو ناتو نہ سماج جو ناتو هو ۽ نہ موهہ جو ناتو. پوءِ پدمڻيءَ هن جو ايڏو خيال ڇو ٿي ڪيو. هن کي خوشيون ڏيڻ لاءِ پاڻ ڇو ٿي پتوڙيو. هن کي خبر پئي تہ جيئن ڪائنات ڪي هلائڻ وارو برهم آهي، پراڪرتي، پرش ۽ ڀڳوان آهي. ڪائنات هن جو مظهر آهي، تيئن هن سماج کي خلقڻ ۽ هلائڻ وارو بہ هڪ برهم آهي، پرش، پراڪرتي ۽ ڀڳوان آهي ۽ سماج هن جو مظهر آهي. اهو ڀڳوان اهو پرش، پراڪرتي ۽ برهم ناٿو آهي. جنهن جو ڪو روپ ڪونهي پر هزارين روپ آهن. هو هي آهي، هو آهي، هتي آهي، هُتي آهي. محبت، نفرت، لڳ لاڳاپا، نيڪي بدي، ڳڻ اوڳڻ، پاپ ۽ پن سڀ ان برهم جا روپ آهن. او دوتم. هو جيڪو بہ نہ آهي. تت سوم اسي، هو هي آهي، همہ اوست هو سڀ آهي.

آهستي آهستي هو جسم جي لذتن مان ٿڪجي پيو. لذتن جي ان ٿڪ پٺيان هن جي دل ۽ هن جي آتما تي گوپيءَ جي درد جي ماڪ ٿي وئي. جيئن ٿي هن پنهنجو پاڻ کي جسم جي لذتن ۾ گم ڪيو تيئن تي گوپيءَ جي ياد ۽ گوپيءَ جي طلب وڌي. هاڻي ڇوٽڪاري جي گهڙي وات آهي. هن کي وديالي جي چنڊ رات ياد پئي جڏهن پپل جي وڻ هيٺان جوڳين دونهين دکائي هئي. هن کي سيد زادو صوفي ياد پيو جنهن جو ڪلام جوڳين ڳايو هو. اهو سيد زادو صوفي هن جو غائباڻو گرو هو. گروءَ تياڳ جي وات ورتي هئي مان بہ گروءَ جي وات وٺان تہ شايد پنهنجي گروءَ وانگر سک ۽ شانتي ملي. تياڳ ۽ سنياس!

هن پدمڻي کان ھوڪليو. پدمڻي روئڻ لڳي.

”ايترو جلد دل پرجي ويئہ. اجان تہ هٿن تان ميندي ٻہ ڪانہ لٿي آهي. لڱن مان سهاڳ جو خوشبوءِ بہ ڪا نہ وئي آهي، اجان تہ سهاڳ جو جوڙو بہ ميرو نہ ٿيو آهي.“

”دل پرجڻ جي ڳالهہ نہ آهي پدمڻي. پر من جي شانتيءَ جي ڳالهہ آهي. تو جهڙي سهڻي ۽ سلڇڻي ڇوڪري تہ وڙلي ڪنهن خوش نصيب کي ملندي. مان بدنصيب آهيان جو تنهنجي پيار، سک، سونهن ۽ ڳڻن مان بہ خوشي ماڻي نہ سگهيس. شايد منهنجي آتما روڳي آهي جو تو وٽان مليل سک مان بہ ڪيس شانتي نٿي ملي. هر خوشيءَ جي پٺيان

ڪو غم چپ هٽي ويٺو آهي ۽ هر لذت ۾ بيزاري آهي.“

”موهہ نہ هجي تہ سرير جي لذت مان ماڻهوءَ کي بيزاري ٿيندي آهي. مون کي پهرين رات ٿي خبر پئجي ويئي تہ توکي ڪڏهن بہ مون سان موهہ نہ ٿيندو ۽ پهرين رات ٿي مون کي توسان موهہ ٿي ويو. مون سوچيو پرا ٿنا ۽ پوڄا ۽ ڀڳتي سان ڀڳوان جو موهہ بہ ملي ٿو وڃي تون تہ ماڻهو آهين، تنهنجو موهہ ڇو نہ ملندو. پر اڄ خبر پيم تہ پرا ٿنا، پوڄا ۽ ڀڳتيءَ سان ڀڳوان جو موهہ تہ ملي سگهي ٿو پر ماڻهوءَ جو موهہ ملي نٿو سگهي. ماڻهوءَ جو موهہ يا مفت ملندو آهي يا مور نہ ملندو آهي.“

ڳالهائيندي ڳالهائيندي پدمنيءَ جي اکين ۾ لڙڪ تري آيا. مانڪ هن جا لڙڪ اُگهيا تہ هن ڪنڌ مانڪ جي ڪلهي تي رکي ڇڏيو.

”پدمني مون وٽ توکي ڏيڻ لاءِ ڪجهہ ڪونهي. سچ پڇ تہ مان توکي زندگي ڏيئي سگهان ٿو پر سچو موهہ ڏيئي نٿو سگهان.“

”مون کي ائين لڳندو هو ڄڻ تنهنجا بہ شرير آهن. هڪ شرير مون سان آهي، منهنجي شرير مان لذتون ٿو ماڻي ۽ ٻيو شرير پري تمام پري پورن بادلن جي هن پار آهي ۽ مان تنهنجي ان شرير کي ڪڏهن بہ حاصل ڪري نہ سگهندس.“

”پدمني مون ذهن ۽ جسم جي وات تي هلي شانتي ماڻڻ جي ڪوشش ڪئي پر ناڪام ٿيس. هاڻي دل جو دڳ ڳولهڻ ٿو وڃان. مان سنياس ٿو وٺان.“

”هن عمر ۾ سنياس وٺندين؟“

”ها. سنياس وٺندس. هاڻي اندر جي آنڌ مانڌ برداشت نٿي ٿئي.“

پدمنيءَ هن کي گهڻو ئي سمجهايو پر هو نہ مڙيو. آخر پدمنيءَ سهاڳ جو وڳو پاتو. مانڪ جي آرتي لاٿي. لڙڪن ۽ گلن جي پيتا چاڙهي، هن جا پير ڇهي، هن جي پيرن جي مٽي سينڌ ۾ وڌي ۽ مانڪ دل جو دڳ ڳولهڻ لاءِ جهنگن برن ڏانهن روانو ٿيو.

سنڌوءَ جي وڃوڙي سارنگ جو سک کسي ڇڏيو. هو تہ عرش تي اڏامندو هو. هن جي گهوڙي جا سُنب ڪهڪشان تي هئا پر پوءِ اوچتو بولاڻيون کائي عرش تان فرش تي ڪريو هو ۽ سڄو پڃي پري پيو هو. اندر ۾ عجيب آنڌ مانڌ چڙ، ڏڪار، ڪروڌ. پاڻئين تہ ساري ڪائنات کي مٺ ۾ پيڪوڙي، مروڙي سروڙي اڇلي ڇڏيان. ايڏي هوڏ ۽ هٺ جو عليءَ سان بہ اندر نہ اُوري. پاهران مرڪ ۽ ٺهڪ ۽ اندر ۾ پچ ڏاهہ. شراب پي پي نشي ۾ بدمست ٿي وڃي پر تہ بہ اندر ۾ درد پيو جاڳيس. سون ورتن مغلياڻن سان دل وندرائڻ جي ڪيائين پر دل جهڙي ضدي ٻار جو ضد تان ٿي نہ لهي. اندر ۾ ايڏو ڪروڌ جو باغين جا ڪنڌ لٽي، رت ٿينديون ڪري وهي تڏهن بہ ڪيس آرام نہ اچي، پاڻئين تہ اجان رت وهايان. رت سان هولي کيڏان.

هڪ رات عليءَ وٽ شراب جي محفل متي. عنايتي لنگهياڻيءَ راڳ ڳاتو. ساڳيا ان ڏينهن وارا بيت ۽ وائي

سـر نسـريـا پـانـد، اُتـر لـڳا آءَ پـريـن
مون تو ڪارڻ ڪانڌ! سهسين سڪاؤن ڪيون
سـر لـوهـيـڙا ڳـيـيـا، ڪـسـر نـسـريـا
تو ڪـيـئـن وسـريـا، ڍولـيـا! ڏيـنـهـن اچڻ جا.

اهڙي ٿي ڦوٿهڙي جي منڊ هئي. سر نسريا ۽ اُتر لڳا هئا. هن ڪئي تي ليٽي پرهہ جي پکيئڙي جي لات ٻڌي هئي سنڌو... سنڌو... سنڌو... سندس اندر جي ويراني واڪا ڪرڻ لڳي. عنايتيءَ وائي شروع ڪئي.

آيل! ڪريان ڪيئن، منهنجو نينهن اپليو نہ رهي.

عنايتيءَ جو آواز هن جو اندر ڪورڻ لڳو. هو آهستي اُٿيو ۽ محفل مان نڪري ٻاهر اچي ويٺو. آسمان ۾ پوئينءَ رات جو چنڊ ٽي چمڪيو. هوا ۾ بهار جي هٻڪار هئي. ڄڻ هوا سنڌوءَ جي بدن ڪي ڇهي آئي هئي. اندران عنايتيءَ جو آواز آيو:

أيـر چنڊ، پسِ پرين، تو اوڏا، مـون ڏور
سـڄڻ سـتا ولهـ ۾ چوتا يـري ڪپـور
ٻاٻل ڏي نـ ٻور، پيـرين آئون نـ پڄڻي

هن چنڊ ڏانهن نهاريو. سنڌو هن چنڊ جي چانڊاڻ ۾ چوتا چندن سان ڇڪ ڪري ولهـ ۾ ستي پئي هوندي. هن جي اندر ۾ سور جي اهڙي سٽ اُيري جو هو سهي نـ سگهيو. هن بي اختيار گهوڙي تي لانگ ورائي ۽ رينون ڇڪيون. شام جو جڏهن پکي آکيرن ڏانهن موٽيا تـ هن سنڌو جي گهر جو ڪڙو کڙڪايو.

"ڪيـر آهـي؟" انـدران سـنـڌوءَ جو آواز آيـو. هـن جي انـدر جي اونداهين ڪي چيري ڄڻ پرهـ ڦٽي پئي ۽ پرهـ پکيئڙو دل جي لام تي لات لنوڻ لڳو. سنڌوءَ در کوليو ۽ سارنگ کي ڏسي هن جي منهن جو پنو ئي ڇڏائجي ويو. هوءَ اتي ئي ڄمي بيهي رهي. هن جا اڌ کليل چپ ٿڙڪيا ۽ اکر سندس چپن مان اٽڪندا ٻاهر آيا.

"سارنگ تون!"

پکي آکيرن مان ڀڙڪو ڏيئي اُڏاڻا. آسمان ۾ ولر کان وڇڙيل ڪا ڪونج ڪرڪي. پريان مندر ۾ جهانجهـ وڳا ۽ پڄاريءَ جو آواز آيو. اي ڏيءِ نيڻ نـ ڇوهيو، پر ڏيکڻ ڏي آس.

سارنگ جون آسائتيون اکيون سنڌوءَ ۾ کپي ويون. شاديءَ کان پوءِ سنڌو ڪيتري نـ سهڻي ٿي پئي هئي. هن جو ڪچي ڪوري تانوَ جهڙو ڪچو، ڪورو، ۽ ڪنوارو بت، جسماني لذتن جي ڪوري ۾ پچي سون ٿي پيو هو. جسماني لذتن هن جي انگ انگ ۾ رس ڀري ڇڏيو هو. سندس ڇاتيون ماسيريون ۽ انگورجي رسيل ڇڳن جهڙيون ٿي پيون هيون. سارنگ سوچيو هو تـ هن جي وڇوڙي ۾ سنڌو آلي ڪاٺيءَ

وانگر انڊر ٿي اندر دکي رک ٿي وئي هوندي جيئن هو پاڻ سنڌوءَ جي وڇوڙي ۾ اندر ئي اندر سڙي رکي ٿي ويو هو پر سنڌو تہ ان گل وانگر ٿي پئي هئي جيڪو پرهہ ڦٽيءَ مهل، ماڪ ڦڙا پي، تڙي پوندو آهي. پريان مندر مان پجاريءَ جو آواز آيو،

لڪڙي جل ڪوئلہ ڀئي، ڪوئلہ جل ڀيو راک
مين برهن ايسي جلي، ڪوئلہ ڀئي نہ راک

ڪوڙ... نسورو ڪوڙ! ڪو ڪنهن لاءِ ائين نٿو جلي جو جلي نہ ڪوئلو ٿئي نہ رک.

"ٻاهر ڇو ويٺو آهين. اندر اچ."

سارنگ سنڌوءَ جي گهر جي چائنٽ ٽپي ۽ هن جي پٺيان هلڻ لڳو. سنڌو هن کي ڪمري ۾ وٺي آئي. سنڌوءَ جو مڙس چارٽن جي ٽولي سان ڪيڏانهن ويل هو سندس سَس پرواري ڪمري ۾ ليٽي پئي هئي. ڪمري ۾ بہ ڪٽون وڇايل هيون ۽ ڪٽن سان لڳ ننيڙو پينگهو پيو هو جنهن ۾ ننيڙو ٻار اگهور ننڊ ۾ ستل هو. سانجهي ٿي هئي ان ڪري ڪمريٰ ۾ هلڪي هلڪي اوندهہ پکڙيل هئي. سنڌو کٽ تان ٽڙيل پکڙيل ڪپڙا کڻي يکدم رلي وڇائي ۽سارنگ کي کٽ تي ويهاري پاڻ ڏيٺو ٻارڻ لڳي ۽ پوءِ موٽي اچي هن جي سامهون ٻي کٽ تي ٿي ويٺي: ٻئي ماٺ هئا ڪمريٰ ۾ ٻي ڇين ڪنڌڙ ۽ چيندڙ ماٺ ڇانئجي وئي پر واري ڪمري مان سنڌوءَ جي بيدار سس جي ڪنگهہ جو آواز اُڀريو. سارنگ در کان ٻاهر نهاريو. ٻاهر آسمان ۾ شفق جا رنگ ڪڙيل هئا ۽ ابابيل ٿي اڏاڻا، اڱڻ ۾ نمُ جي وڻ ۾ آکيرن ڏانهن موٽندڙ پکين چِر چر لائي ڏني هئي.

"ڪيئن آهين؟" سنڌوءَ جو آواز ڄڻ ڪوهن جي فاصلي تان هن جي ڪن تي پيو.

"نيڪ آهيان" هن کي پنهنجو آواز بہ ڪوهن تان ايندو محسوس ٿيو.

"متي جو سور ڪيئن اٿيئي؟"

"نيڪ آهي."

هاڻي وري ڪمري ۾ چيندڙ ۽ تڙڪندڙ خاموشي ڇانئجي وئي.

"تون ڪيئن آهين؟"

"نيڪ آهيان."

"تنهن زندگي ڪيئن تي گذري؟"

"ڏاڍي سٺي تي گذري."

ور ماٺ.

"ڳوٺ ڏي ته خير هو."

"ها. سڀ خير هو."

"اڄ ڪيئن هيڏانهن ڀلجي پئين."

"مهل تي پڄي نه سگهڻ واري پـل برداشت نه ٿي، ان ڪري هليو آيس."

"مهل گذري وئي. هاڻي ڇا ٿيندو. تنهنجا سڀ خواب پورا ٿيا. عرش ڪان به اوچا خواب ڏسندو هئين."

"پر خوابن جو خواب ته اڻ پورو ٿي رهيو."

"هڪڙي خواب پوري نه ٿيڻ سان ڇا ٿو ٿئي. ڪي ويچارا ماڻهو ته زندگيءَ ۾ رڳو هڪڙو خواب ڏسندا آهن ۽ سندن اهو هڪڙو خواب به پورو نه ٿيندو آهي."

"تو ڪنهن ماڻهوءَ کي مرڻ وقت سڪرات جي حالت ۾ ڏٺو آهي. نه مرندو آهي نه جيئندو آهي. مان به زندگي ۽ موت جي وچ ۾ لڙڪيل آهيان. نه مران ٿو، نه جيئان ٿو. مان يا جيئڻ ٿو چاهيان يا مرڻ."

"ڪو ڪنهن لاءِ ڪو نه ٿو مري. مون پانيون هو ته مان به مري ويندس پر جيئان پئي ۽ ڏاڍو خوش پئي جيئان"

"مان تنهنجي ڳالهه نٿو ڪيان، پنهنجي ڳالهه ٿو ڪيان. مان سڪرات ۾ جيئڻ نٿو چاهيان."

"هاڻي ڪجهه به ٿي نٿو سگهي."

"سڀ ڪجهه ٿي سگهي ٿو. تون پنهنجي مڙس کان آزاد ٿي سگهين ٿي. تنهنجي آزاديءَ جو ملهه جيڪو به هو گهرندو مان ڪيس ڏيندس."

سارنگ جي ڳالهه ٻڌي سنڌوءَ جي چپن تي مرڪ تري آئي.

"اڃان تائين طاقت ۽ دولت سان ماڻهن جا ڪنڌ جهڪائڻ مان

ڪونہ ڏاپيو آهين. مون سمجهيو هو تہ منهنجو پيار تنهنجي اندر ڪي پگهاري نہ سگهيو تہ منهنجي وڇوڙي جو غم تنهنجي اندر کي پگهاري سون ڪري ڇڏيندو. پر تنهنجو اندر تہ اهو ئي ڪٽ چڙهيل لوهہ آهي. توکي خبر ئي ڪانهي تہ تنهنجي وڇوڙي جي غم مون کي ڇا ڪي ڏنو، تنهنجي غم مون کي ماڻهن سان موهہ ڪرڻ سيکاريو. توکان وڇڙڻ کان پوءِ مون کي ائين لڳو ڄڻ منهنجو سارنگ سڀ ۾ سمائجي ويو آهي. ڪير تو چئي تہ منهنجو سارنگ مون کان وڇڙيو آهي. هو تہ هر گهڙي، هر ويل مون سان ساڻ آهي. هن جا ڪيئي روپ آهن. ڪڏهن هو عرش کان اوچا خواب ڏسندڙ ۽ اقتدار پرست آهي. ڪڏهن دل جي اونهاين مان مون سان محبت ڪندڙ منهنجو مڙس آهي ۽ ڪڏهن منهنجي ئي ڪک مان جنم وٺندڙ منهنجو ٻار آهي. ان ڪري ئي مون پنهنجي ٻاڙ جو نالو سارنگ رکيو آهي."

اوچتو پينگهي ۾ ستل ٻار روئڻ شروع ڪيو. سنڌو ٻي تاب تي وئي، ٽپ ڏيئي اٿي ۽ ٻار کي سيني سان لائي پرچائڻ لڳي پر ٻار روئڻ بند نہ ڪيو. سنڌو کٽ تي ويٺي ۽ ٻار کي هنج ۾ ليٽائي کير پيئارڻ لڳي سارنگ ماٺ ڪري هن کي ڏسندو رهيو. پوءِ هو آهستي کٽ تان اٿيو، ڪلهن تان اجرڪ لاهي سنڌوءَ جي مٿي تي وڌائين ۽ ڪنڌ جهڪائي سنڌوءَ جي پيشاني چميائين. الائجي ڇو سندس اکيون آليون ٿي ويون ۽ سنڌو سان ڳالهائڻ ۽ موڪلائڻ کان سواءِ تکيون تکيون وکون کڻندو ٻاهر هليو ويو.

آسمان ۾ چنڊ لاش وانگر ٿي لڙڪيو. چنڊ جي ٽڪل ۽ بيمار چانڊوڪي چوطرف پکڙيل هئي. هوا سان وڻ جوڳين وانگر ٿي جهوليا. سارنگ گهوڙو ڊوڙائيندو ٿي ويو. هن جو گهوڙو ڊوڙي ڊوڙي ٿڪجي پيو هو. هن پاڻ بہ ٿڪ ٿي محسوس ڪيو. هن سوچيو تہ ڪنهن وسنديءَ ۾ پاڻ بہ ٿڪ ڀڃيان ۽ گهوڙي کي بہ ٿڪ ڀڃايان. پر پري پري تائين ڪو ڳوٺ، ڪا وسندي نظر نٿي آئي. هر طرف سانت، ٽڪل ۽

بيمار چانڊوڪي، سانت جي سيني ۾ گونجندڙ گهوڙي جي سنبن جو آواز. هو ٿورو پنڌ هليو تہ هن کي پريان روشني نظر آئي. سمجهيائين تہ شايد ڪو ڳوٺ يا ڪا وسندي آهي. هن گهوڙي جي رفتار تيز ڪئي. ويجهو وڃي ڏٺائين تہ هڪڙي ٿلهي مڙهيءَ ۾ مچ ٽي ٻريو. مچ جي پر ۾ هڪڙو جٽادار جوڳي ويٺو هو ۽ ڏاڍي سريلي آواز ۾ بيت ٿي پڙهيائين. مڙهيءَ سان لڳ ڪي هئي ۽ کهيءَ سان ساڻ پيپل جو وڻ هو. هن گهوڙو پيپل جي وڻ سان ٻڌو ۽ ماٺ ڪري جوڳيءَ جو بيت ٻڌڻ لڳو:

برو هو پنيور، آرياڻيءَ اُجاريو
چوريون چرڻ سڪيون، پنهون ڪيائون پور
لاتو تنهين لوڪ تان، هاڙهي ڏٺيءَ هور
آيو سو اٿور، ڏکيون ڏک ويهاريون.

هو مڙهيءَ ۾ اندر ويو. سامهون پٽ تي ڪاليءَ جي تصوير چاپيل هئي. ڪارو رنگ، وات مان وهندڙ ڳاڙهو ڳاڙهو رت، هڪ هٿ ۾ ماڻهوءَ جي منڍي، ٻئي هٿ ۾ ترارَ، ڳچيءَ ۾ ماڻهن جي کوپڙن جو هار ۽ پيرن ۾ ماڻهوءَ جو لاش. جوڳي مورتيءَ کي پٺي ڏيئي ويٺو هو. هن جي اڳيان مچ ٽي ٻريو. مچ جو ڏڪندڙ عڪس جوڳيءَ جي منهن تي ٿي پيو ۽ جوڳيءَ جي پاڇي ڪالي ديويءَ جي هيبتناڪ مورتيءَ تي رقص ٿي ڪيو. ڪيڏو نہ خوفناڪ منظر هو. سارنگ ماٺ ڪري جوڳيءَ جي سامهون ويٺو ۽ مونن ۾ منهن وجهي جوڳيءَ جا بيت ٻڌڻ لڳو

اجان تو منجهانءِ، ڪک چٽي رت نڪري
منهن ۾ محبوبن جا، ڪئين جهليندين گهاوَ
سو تون ڪچاڙياءِ، سڪڻ جون سڏون ڪرين.

جوڳيءَ بيت پورو ڪيو. مڙهيءَ ۾ ماٺ چانئجي وئي. رڳو ڪانئن جا ٻاهر ۾ ٽڙڪڻ جا آواز ٿي آيا. اوچتو جوڳيءَ جي آواز سانت کي ٽوڙيو. ”مهان آهن اهي انسان جن پريت ڪئي. مهان آهن اهي انسان جن

جي دلين ۾ پريت درد جي دونهين دکائي، مهان آهي اهو درد جيڪو اشهد جي آگر ٻڌجي سچ جي وات،تو ڏيکاري."

"ڪير فيصلو ڪري تہ ڪهڙي وِاٽ سچي آهي ۽ ڪهڙي ڪوڙي." سارنگ مونن مان منهن مٿي ڪري چيو.

"من. ماڻهوءَ جي من کي سچ ۽ ڪوڙ جو فيصلو ڪرڻو آهي. ماڻهوءَ جو من جنهن کي پريت جو دک ڏوئي اجرو ڪندو آهي ۽ پوءِ هر شيءِ، سچ ۽ ڪوڙ، ٻئي ڏوتل پوتل نظر ايندا آهن. پريت جو دک مهان آهي."

"۽ خوشي؟"

"مهان آهي ماڻهوءَ جي من ۽ تن جي خوشي. مهان آهن انسان جون صالح خواهشون. مهان آهي انهن خواهشن مان حاصل ٿيندڙ راحت ۽ لذت."

"پر تنهنجي هڪ رشيءَ چيو هو تہ ماڻهو پٽ جي ڪينئين وانگر خواهشن جو چار اُٽيندو ٿو رهي. رغبت مان خواهش ۽ خواهش مان عمل پيدا ٿيندو آهي. رغبت جي فنا خواهش جي فنا آهي. خواهش جي فنا عمل جي فنا آهي ۽ عمل جي فنا ڏک ۽ رنج جي فنا آهي."

"خواهشن جي حسن ۽ رنگا رنگيءَ کان ڊنل شهزادو سڌارٿ! خواهشون زندگي آهن ۽ زندگي ڏک ۽ سُک جي اُس ۽ ڇانوَ. هن زندگيءَ کان اڳتي ڪجهہ ڪونهي. ڪا نئين زندگي، ڪو نئون جنم، ڪا نئين جوڻ ڪانهي. سڀ ڪجهہ هيءَ زندگي آهي. خواهشن کان انڪار زندگيءَ کان انڪار آهي. خواهشن جو ايمان زندگيءَ جو ايمان آهي."

"دهريو آهين."

"تون مون کي ڪجهہ بہ سڏي سگهين ٿو. دهريو، ناستڪ، ملحد، سچ جو ڳولائو، هن ڪائنات، هن سرشتيءَ کان ٻاهر ڪو ايشور ڪونهي. ايشور هن ڪائنات ۾ جاري ۽ ساري آهي. قدرت جا نيم ۽ قانون جن تي هن سرشتيءَ جو نظام ٻڌل آهي، اهي نيم ۽ قانون ايشور آهنِ. موت، حياتي، شين جو فنا ٿيڻ ۽ نئين سر وجود ۾ اچڻ، قدرت جي ڪن ازلي ۽ ابدي نيمن هيٺ پيو ٿئي. دعائن ۽ عبادتن سان اهي نيم نٿا مٽجن. قدرت ڪارڻ ۽ نتيجي جي بي رحم اصول تي ٻئي هلي ۽

ڪارڻن ۽ نتيجن جو سلسلو اڻ کٽ آهي.“
”۽ ڪارڻن جو ڪارڻ ڪير آهي؟“
”تون ان کي سهولت لاءِ ايشور سڏي سگهين ٿو جيڪو برهما جو مظهري روپ آهي. پر هو بہ قدرت جي نيمن ۽ قانونن جو پابند آهي. تنهنجي منهنجي دعائن يا عبادتن سان هو پنهنجا قانون نٿو مٽائي. جيڪڏهن ڪو معجزو ٿو پيش اچي تہ اهو پڻ قدرت جي ڪن نيمن پٽاندڙ ٿو پيش اچي ۽ چاڪاڻ تہ اسين انهن نيمن کان اڻ ڄاڻ هوندا آهيون ان ڪري ان کي معجزو سڏيندا آهيون. هن سرشتيءَ جي هر شيءِ ۾ هڪ انڌي قوت موجود آهي جنهن کي اسين سرجڻ جي قوت سڏي سگهون ٿا. اها قوت عدم مان ٿڻي وجود ۾ اچي ٿي ۽ وجود ۾ اچڻ کان پوءِ اڳتي وڌي ٿي. سمنڊ جي لهرن وانگر جيڪي هڪ ٻئي کان اڳ کڻڻ لاءِ هڪ ٻئي تي چڙهنديون، ڪمزور لهرن کي فنا ڪنديون اڳتي وڌنديون آهن، ائين ئي شين ۾ سرجڻ جي قوت جون لهرون هڪ ٻئي تي چڙهنديون، اڳتي وڌنديون آهن ۽ جن ۾ سرجڻ واريون لهرون طاقتور هونديون آهن اُهي اڳتي وڌڻ ۾ ڪامياب ٿينديون آهن ۽ جن ۾ سرجڻ واريون لهرون ڪمزور هونديون آهن اهي فنا ٿي وينديون آهن. اها ارتقا آهي.“
”ان جي معنيٰ تہ اهو فطرت جو قانون آهي تہ هيٺو ڏاڍي جو ڪاڄ ٿئي.“
”ها. پر انسان فطرت جي ان قانون سان وڙهندو ٿو اچي. فطرت جي انڌن ۽ بي رحم قانونن کان بچاءَ جا وسيلا ڳولهڻ تهذيب ۽ ترقي آهي. فطرت اڃان اڻ پوري آهي ۽ پورائيءَ ڏانهن وڌندي پئي وڃي. ارتقا جو عمل جاري آهي. ماده جي ارتقائي صورت حياتي آهي. حياتيءَ جي ارتقائي صورت شعور آهي. شعور کان اڳتي بہ ڪنهن اڻ ڄاتي وصف جو ڏس ملي ٿو جنهن جو شعور سان اهڙو ئي تعلق آهي جهڙو شعور جو حياتيءَ سان ۽ حياتيءَ جو ماده سان. ان وصف کي اسين ايشوريت يا خدائيت سڏي سگهون ٿا.“
”جيڪڏهن تنهنجو ايشور ڪائنات کان ٻاهر ڪونهي ۽ ڪائنات ۾ جاري ۽ ساري آهي تہ پوءِ ايشور بہ ڪائنات وانگر اڻ پورو ۽

نامڪمل آهي. هوڏانهن ڪائنات مڪمل ٿي ختم ٿي ويندي ۽ هيڏانهن تنهنجو ايشور مڪمل ٿي ختم ٿي ويندو يعني تہ جيستائين ايشور نامڪمل حالت ۾ آهي تيستائين موجود آهي پر جڏهن مڪمل ٿيندو تڏهن ختم ٿي ويندو."

"ڪائنات جي ارتقا جو عمل ڪڏهن بہ ختم نہ ٿيندو."

"تہ پوءِ تنهنجو ايشور بہ ڪڏهن مڪمل نہ ٿيندو."

"جن نيمن ۽ قاعدن تي هيءَ سرشتي قائم آهي ۽ ارتقا جو سفر پئي ڪري، اهي نيم ۽ قاعدا ايشور آهن. انهن نيمن جي عمل سان هر شيءِ مڪمل ٿيندي پئي وڃي ۽ انسان بہ ڪامل ٿيڻ جي جدوجهد ۾ آهي. مسلمان صوفي چئي ٿو تہ ذاتِ احد، جنهن کي ويدانتي پرم ۽ برهم ٿو سڏي، تنهن جو نزول يعني هيٺ اچڻ جو عمل ٽن مرحلن ۾ ٿيو جن کي هو احديت يعني هڪ هجڻ، هويت يعني هو هجڻ ۽ انيت يعني مان هجڻ چئي ٿو. انسان اصل ۾ آفاقي عقلُ آهي جيڪو رت ۽ گوشت جي صورت ۾ ظاهر ٿيو آهي ۽ هو ذاتِ احد کي هن طبعي عالم سان ڳنڍي ٿو. صوفي انهن مرحلن مان لنگهي صعود يعني بلندين ڏانهن وڃڻ جو رستو اختيار ڪندو آهي ۽ ڪامل انسان بڻجي، صفتن کان مٿان اُبري، پيهر ذات احد ۾ جذب ٿيندو آهي. مون کي اهڙي ڪامل انسان جو ڏس مليو آهي."

سارنگ کي جوڳيءَ جي واتان صوفين جي نظرين بابت ڳالهيون ۽ عربي ۽ فارسيءَ جا اکر ٻڌي ڪا حيرت نہ ٿي هن ڪيترا هندو عالم ڏٺا هئا جن باقاعدي تصوف جي تعليم ورتي هئي ۽ فارسيءَ جا شاعر هئا.

"جيني ۽ ٻوڌي انسان کي سندس عمل جو ذميوار ٿا ڪن." جوڳيءَ وري چوڻ شروع ڪيو. "انسان جو عمل ئي سندس ڏک سک راحت ۽ مصيبت جو سبب آهي. پر ڇا انسان پنهنجي عمل ۾ آزاد آهي. ڇا انسان جو عمل ۽ عمل جو ارادو هن جبر واري سماج جي حالتن جي دٻاءَ مان پيدا نٿو ٿئي. جيڪڏهن انسان مسلسل جبر ۾ آهي تہ پوءِ پنهنجي عمل جو پاڻ ذميوار ڪيئن آهي. انسان جي ڏک ۽ رنج، نيڪي ۽ بديءَ جو ذميوار سماج آهي ۽ مون کي اهڙي ڪامل انسان جو ڏس

مليو آهي جنهن انسان کي سماج جي جبر مان آزاد ڪيو آهي.“

”تنهنجو مطلب آهي شاهه عنايت صوفي.“

”هائو. مان ان ڪامل انسان جي سڌ تي ٿو وڃان.“

”تنهنجي خيال ۾ شاهه عنايت پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيندو.“

”سوال ڪاميابي يا ناڪاميءَ جو نه آهي، پر نيڪ ۽ صالح قوتن جي سات ڏيڻ جو آهي. نيڪيءَ کي وڏي واڪي پڌائڻو آهي ته بديءَ جي هيڏي وڏي سماج ۾ مان موجود آهيان.“

”شاهه عنايت صوفي جيڪو سماج قائم ڪندو ڇا ان سماج ۾ يزيد جي پيدا ٿيڻ جو امڪان نه آهي.“

”يزيدن سان وڙهي ته اهو سماج قائم ڪرڻو آهي ۽ جيڪڏهن اهو سماج قائم ٿي ويو ته پوءِ دولت ۽ اقتدار ٻئي بي معنيٰ ٿي ويندا ۽ نتيجي طور يزيد به بي معنيٰ ٿي ويندو.“

جوڳيءَ جون تصور پرستيءَ واريون ڳالهيون ٻڌي سارنگ مرڪي ڏنو. هن جي ذهن ۾ ڪيترا سوال ۽ جوڳيءَ جي سوالن جا ڪيترا جواب هئا پر هو ماٺڙي ڪري اٿيو ۽ جوڳيءَ کان موڪلايائين. جوڳيءَ چيو:

”موڪلاڻي ڪهڙي، پاڻ جهوڪ ۾ ملنداسين.“

”جهوڪ ۾!؟ جوڳي مهاراج مان جهوڪ نه پر ٺٽي ٿو وڃان.“

”تون اڄ جي ڳالهه ٿو ڪرين، مان سڀاڻي جي ڳالهه ٿو ڪيان.“

جوڳيءَ اکيون ٻوٽيون ۽ وائي جهونگارڻ لڳو.

جيئن جيئن مان ته جيڏيون، لالڻ آيو پيهي
لالڻ آيو پيهيءِ، وڃڙا سور سڀيئي

جبل جي نومڙين ۾ برفتين مغل جي ڀل اوڳاڙڻ لاءِ مقرر ڪيل جاگيردار جي آڻ نہ مڃي هئي جاگيردار کين سيکت ڏيڻ لاءِ ننتي جي نواب کان مدد گهري ۽ سارنگ مغلن ۽سنڌين جي فوج وٺي جبل ڏانهن روانو ٿيو.

رات سنڌ جي قسمت جهڙي ڪاري هئي. ڪارن ڪارن بادلن مان ڪجهہ ستارا سنڌ لاءِ ساهہ ڏيڻ وارن سرفروشن وانگر ٿي چمڪيا. وڻن ۾ واڪا ڪندڙ واءُ جڻ مظلوم جو فرياد... اوچتو سارنگ ڳوٺ تي حملو ڪيو ياهيون، رڙيون دانهون، گهوڙن جون هڻڪارون. سارنگ ڳوٺ جي چڱي مڙس جي گهر ۾ گهڙيو. چڱي مڙس تراڙ ڪڍي سارنگ تي وار ڪيو. سارنگ جي مغل ساٿيءَ ڀالو سندس هانوَ ۾ هنيو. پرئي مڙس جي زال پنهنجي ٻار کي سيني سان لائي پريان ڪنڊ ۾ ويٺي هئي. هن دانهن ڪئي ۽ ٻار کي هيٺ لاهي، ڊوڙي اچي مڙس کي چنبڙي. سارنگ جي مغل ساٿيءَ مڙس جي مٿان جهڪيل عورت جي پٺيءَ ۾ ڀالو هنيو. عورت دانهن ڪئي، ڪنڊ ۾ ويٺل ٻار چيٽ ڪئي امان...! ٻار جي چيٽ سارنگ جي ساري وجود ۾ پڙاڏڃڻ لڳي. امان... امان... امان...!!! هن جي ماضيءَ جي ويسر جي سرحد جي هن پار صدائون گونجڻ لڳيون. امان... امان... امان...!!! ۽ ويسر جي اونداهيءَ ۾ وڪوڙيل هر شيءِ روشن ٿيڻ لڳي... ائين ئي مغلن هن جي راڄ تي حملو ڪيو هو. ائين ئي هن جي پيءُ جي هانوَ ۾ ڀالو لڳو هو. ائين ئي هن جي ماءُ دانهن ڪري پنهنجي مڙس سان چنبڙي هئي. ائين ئي مغل هن جي ماءُ جي پٺيءَ ۾ ڀالو هنيو هو ۽ ائين ئي هن چيٽ ڪئي هئي. امان...! ۽ پوءِ هو بيهوش ٿي ويو هو... هن کي الائجي ڇا ٿي ويو. جڻ هن جي اندر ۾ نفرت ۽ انتقام جو ٻرندڙ جبل ڦاٽو. هن تراڙ سان پنهنجي مغل ساٿيءَ جو ڪنڌ لاٿو ۽ پوءِ رت ٽمندڙ تلوار سان پنهنجي ئي فوج ۾ ڪاهي پيو. هن کي خبر ئي ڪانہ پئي تہ هن ڇا ٿي ڪيو. سندس تلوار وڄ وانگر وراڪا ٿي ڏنا ۽ هن جي پنهنجي فوج

جي سپاهين جا ڪنڌ تي ڪريا. هن کي جڏهن هوش آيو تہ هو سجاول خان سمي جي سامهون ويٺو هو ۽ هن جو سارو لباس رت ۾ ڳاڙهو هو.

"چاچا. مان ڪير آهيان."

سجاول خان هن جي حالت ڏسي ڏچي ويو.

"بابل. تون سارنگ آهين، منهنجو ڀائٽيو، ٻيو ڪير آهين."

"نہ چاچا، مون کي ٻڌاءِ تہ مان ڪير آهيان. منهنجو پيءُ ڪير هو ۽ مغلن هن کي ڇو ڪُٺو هو."

سارنگ پاڻ سوڍو هو. هن جو گهرٽو سوڍن جي سردار رٽمل سوڍي جي گهراڻي مان هو جيڪو سارنگ خان سمي، درياهہ خان جي پٽن محمود خان ۽ منڻ خان سان گڏ شاهہ بيگ ارغون سان وڙهندي شهيد ٿيو هو. سوڍا ڀڳون لاهي هڪ ٻئي جي چيلهن سان ٻڌي، شيهي جي پٽ ٻڌجي، ارغونن جي منهن مقابل ٿيا هئا ۽ ڪي ارغونن جي هٿان شهيد ٿيا هئا ۽ جيڪي بچيا هئا تن درياهہ ۾ ٽپو ڏيئي آپ گهات ڪئي هئي پر ارغونن جي آڻ نہ مڃي هئائون، تنهن کان پوءِ سوڍا جابلو پٽن ۾ وڃي رهيا هئا. سارنگ جو پيءُ ولهار سوڍو، سوڍن جو سردار هو.

ڳوٺ ۾ ٿوريُ وٽڪار هئي باقي چوڌاري نيڻ نهار تائين اجايل پٽ ۽ اڪ، ٿوهر ۽ ديويءَ جا ٻوٽا هئا. هر سال ساونڻ ۾ هر ڏيئي آسائتيون اکيون ڪٽي آسمان ڏانهن نهاريندا هئا. جهڙ ڦڙ ٿيندي تہ اجايل پٽن تي جوئر جا سنگ جهولندا هئا ۽ ڳوٺاڻن جون جنڊڙيون جهومنديون هيون. ڳوٺ ۾ ڪو وڏو زميندار نہ هو. پٽ الله جا هئا ۽ اپت هر هلائڻ واري، جي هئي. سڀ هڪ جهڙا، ڏک سک جا ساٿي ۽ هڪ ٻئي جا پرجهلو. لابارا ٿيندا تہ سڀ اچي گڏ ٿيندا هئا جڻ سڀ هڪ ئي ڪٽنب جا ڀاتي هئا. ٻہ ٻہ ٽوليون ٺهنديون. وچ ۾ دهلاري ويهندا، پير تي ڏؤنڪو لڳندو ۽ سڀ الله توهار ڪري لاباري کي جنبي وينڊا هئا. پير مڙدن جي "شابي... شابي" پٺي پوندي تان جو هڪڙي ٽولي ڪٽندي. پوءِ ٿهڪڙا ۽ هوڪرا، ڦندرون ڪسبيون، ديڳيون دمبيون. ڳاهہ کان پوءِ ان ديرن

۾ ايندو تہ جوڳي فقيرن جا ٽولا مرليون وڄائيندا پهچي ويندا. هر هڪ
ڪان گوڳي ڇهاڻ جي نالي جو ٽويو وٺندا. بابا فريد گنج شڪر جا مريد
گهوڙن تي، فريد جي دلي ڪٽي ايندا. بابا فريد جا ڏوهيڙا ڳائي سندس
نانوَ جا ٽويا وٺندا هئا.

برہ برہ آکيئي، برها، تون سلطان
جنهن تن برہ نہ اوپجي، سو تن جاڻ مساڻ.

زالون چونديون هيون تہ بابا فريد گنج شڪر جي نالي جيتروخير
ڏينبو اوتري پاڻ ۾ ميٺ وڌندي. چوڌر ساوڪون، ڪير جا گوها، مکڻ
جون چاڏيون، ان جون گُنديون!
جنهن سال مينهن نہ وسندو هو ۽ ان جون گنديون خالي تي
وينديون هيون تہ ڳوٺاڻا، لڏا پٽي، ڏاند ڏڪائي، اُٺ پلاڻي، مال ڪاهي،
ڪنهن آباديءَ واري هنڌ اچي لڏا لاهيندا هئا. پنين ۾ پورهيو، محنت
مزوري، سنهون سڪو واپار ڪري پيا ڏينهن گذاريندا هئا. پر تن من ۾
پنهنجن پکن جي تانگهہ ڪين سڪ سان ويهڻ نہ ڏينبدي هئي. ساوڻ جي
پهرين ڇنڊڻي سان لڏا پٽي، لوڙاؤ ڳائيندا، ڳوٺ ڏانهن روانا ٿيندا هئا.
وري اهي ساڳيا سک ۽ سرهايون. چانڊوڪي راتين ۾ ونجهہ وٽي،
ٻلهاڙا، ملاکڙا، جهوپڙي جهٽ، ڪافيون وايون، نڙ بيت. ڪڏهن
ڪڏهن ناچن جي ٽولي ايندي. سهٽا سهٽا ڳيرو چورا، زنانا ويس ۽ رنن
وارا نات ڪري، راڳ ڳائيندا.

اڄ اڱڻ ۾ يار منهنجو، ٻانهن لوڏيندي ڏنمر ڙي

ڳوٺ ۾ منڻ خان چارڻ رهندو هو. سو سال ڪاٽي چڙهيو هو پر
اڄ بہ جوانن کان وڌيڪ جوان هو. ڊگهو قد، سنهون بت ڪير جهڙا اڇا
۽ ڊگها وار، اڇي چاپئين ڏاڙهي. اچا گهاٽا پرون جيڪي سندس اکين تي
وري آيا هئا. ڳالهہ ڪٽڻ جو ڏاڍو ڏانءُ هيس. دودو چنيسر، عمر مارئي،
ڍولو مارو، بہ جواڻ پٽ هيس. ساوڻ ۽ ساڇن. منڻ ڳالهہ ڪٽندو ساجن

دهل ۽ ساوڻ سرندو وڄائيندو، ۽ پوءِ ٽيئي گڏجي ڳاهہ ڳائيندا هئا. منڻ خان ڳالهہ شروع ڪندو تہ ٻڍڻ وارا پنڊ پهڻ ٿي ويندا، هن جي آواز جي لاهين چاڙهين ۽ داستان گوئيءَ جي منڊ ۾ منڊجي ويندا. هو سندن اتساهہ وڌائڻ لاءِ ڳالهہ ڪٽندي ڪٽندي يڪدم ماٺ ٿي ويندو. هروڀرو بہ پيو کنگهندو ۽ ماٺ ڪي انگهائيندو. ٻڌڻ وارا بي چين ٿي ويندا. بي چينيءَ سان پاسا ورائيندا، آخر ڪو چوندو.

"چاچا. پوءِ ڇا ٿيو؟"

"ابا. ساهہ تہ پٽڻ ڏي، نڙي تہ آلي ڪرڻ ڏي."

ڪو همراهہ ٽپ ڏيئي پاڻيءَ جو ٿيو ڀري ايندو. منڻ آهستي آهستي پاڻيءَ جا ڍڪ پيو ڀريندو. ماڻهن جي بيچيني ويتر وڌي ويندي. آخر منڻ پاڻي پي، کنگهڪار ڪري ڳالهہ شروع ڪندو.

"ها سو ڳالهہ ٿي ڪيم...."

منڻ ساري سنڌ گهميو هو. سنڌ جي هڪ هڪ راڄ، هڪ هڪ گهراڻي جي ڪيس خبر هئي. زمانا ڏٺا هئائين، سنڌ جي جيئري جاڳندي، گهمندي ڦرندي تاريخ هو. سنڌ جي سورهين جي مهما ڳائيندو هو تہ ٻڌڻ وارن جي لونءَ ڪانڊارجي ويندي هئي. ڪيئن اتر ۾ ڌاريجا، ماڇي ۽ ٻروچ ارغونن سان وڙهيا هئا. سيدن ۽ مهرن جي سردار لالو مهر وچ ۾ پئي، ارغونن سان سندن ٺاهہ ڪرايو هو ۽ ڪيئن ارغونن قاضي قاضن جي صلاح سان ڪين ڪٻو هو. ڪيئن جهانگير جي زال نوجهان جو پاڻتيو مرزا احمد بيگ سيوهڻ جو حاڪم ٿي آيو هو. ڪيئن هو سارو ڏينهن شراب ۽ رنن سان رنگ رچائيندو هو ۽ سندس پاءُ مرزا يوسف بيگ ڦرلٽ ۽ ظلم مچائي ڏنو هو.

هڪ دفعي ٻہ سال سانده مينهن نہ وٺو. ٽئين سال مس مس مينهن پيو ۽ ويران پٽ آباد ٿيا تہ سرڪاري ڪامورا ڍل اوڳاڙڻ لاءِ بنديون ڪٽي پهچي ويا. گذريل ٽن سالن ۽ هلندڙ سال جي ڍل جو حساب ڪري سارو فصل ضبط ڪرڻ لڳا. ولهارخان سوڍو سياڻو مڙس هو. هن سرڪاري

ڪارندن کي سمجهايو ته اسان سرڪار کي ڏل جي معافيءَ جي درخواست ڏني آهي، جي ڏل معاف ٿي ته واهه، نه ته بيشڪ اچي ضبطيون ڪجو. ڪارندا واپس هليا ويا. شام جو ولهار خان ساري راڄ کي سڏايو. صلاح اها بيٺي ته ڏل ۾ ان ۽ مال ضبط ڪرائڻ جي بدران نومڙين، جوڪين ۽ ڪهيرن وانگر جبل ۾ پناهه وٺون ۽ مغلن سان منهن ڏيون. بي عزتيءَ سان جيئڻ ۽ بک مرڻ کان وڙهي مرڻ چڱو. رات جو هو فيصلو ڪري ستا ۽ آڌيءَ رات جو مغلن راتاهون هنيون. باهيون، دانهون، ڪوڪون. سارنگ جي پيءُ کي هيانوَ ۾ ڀالو لڳو. سارنگ جي ماءُ دانهن ڪري مڙس جي مٿان جهڪي. هن جي پٺيءَ ۾ به ڀالو لڳو. سارنگ دانهن ڪئي ۽ سندس ذهن ۾ اونداهي ڇانئجي وئي. مٺڻ چارڻ ۽ سندس وڏو پٽ ساڄن مارجي ويا. سندس ننڍو پٽ ساوڻ ۽ ساوڻ جي ڌيءَ سنڌو بچي ويا. ساوڻ سنڌوءَ کي کڻي ولهار خان جي گهر آيو ۽ اتي ولهار خان ۽ سندس زال کي مئل ڏٺائين. سارنگ بيهوش پيو هو. ساوڻ سارنگ کي کنيون ۽ لڪندو ڇپندو سجاول خان سمي وٽ اچي پهتو ۽ سارنگ جي ٻانهن سجاول خان کي ڏنائين. سجاول خان سارنگ کي پالي نپائي وڏو ڪيو.

چاچي ماهه رو ۽ درل هن جا ڦٽ ڌوئي ملم پٽي ڪئي ۽ سارنگ اٿي ويٺو.

”مان وڃان ٿو.“

”ڪيڏانهن.“

”جيڏانهن منهن آيو تيڏانهن ويندس.“

سجاول خان هن کي گهڻو ئي جهليو، ڇپائينس ته اهڙي هنڌ اماڻيندوسانءِ، جتي مغل ته مغل پر پکي به پر هڻي نه سگهندا. پر سارنگ نه مڙيو. هن کي پنهنجي پناهه پاڻ ڳولهڻي هئي. چاچي ماهرو هن کي پلوَ وڌا، دُرل جيڪا حجاب کان هن جي سامهون نه ايندي هئي، کيس پاڪر ۾ جهليو پر سارنگ نه مڙيو. سجاول خان ۽ چاچي ماهرو

ڪان پيرين پٽي موڪلايائين. ماهروءَ ڪيس پاڪر پاتو. سڀ روئڻ لڳا. هن گهوڙي تي لانگ ورائي گهوڙي کي اندي هنئين، گهوڙو واءُ سان ڳالهيون ڪرڻ لڳو. هن ڳوٺ ڪان گهٽو پري وڃي، گهوڙي جي رفتار ڍري ڪئي ۽ پنهنجو پاڻ ڪانءُ پڇيو تہ هاڻي ڪيڏانهن وڃان. رستي مان رستو ٿي ڦٽو، جهنگ، بر، وسنديون، ويران بريٽ، هو هلندو رهيو. بک، اڃ، ۽ ٿڪ، ڦٽ مان رت وهڻ لڳو. شام جا پاچا لڙيا تہ هو هڪڙي وسندي جي ويجهو پهتو. وسنديءَ کان ٻاهر پرو کوهہ هو ۽ کوهہ تي عورتن پاڻي ٿي ڀريو. هن گهوڙو کوهہ جي پرسان جهليو ۽ گهوڙي تان لهي هڪ جوان جماڻ نينگريءَ کان پاڻي گهريائين. هن ٻڪ جهليو، ئينگريءَ ڏول اونڌو ڪيو. هو ذري گهٽ سارو ڏول پي ويو. پاڻيءَ جو ٻڪ اکين تي هنيائين تہ سندس اکيون ٺري پيون. هن ٺريل ۽ آلين اکين سان نينگر ڏانهن نهاريو. نينگر صفا سنڌوءَ جهڙي ٿي لڳي. شايد هن نينگر جو نالو بہ سنڌو هوندو ۽ هن جو جاه پسند سارنگ سندس اکين کي اورانگهي، خوابن کي لتاڙي منصبداريءَ جي شوق ۾ ٺٽي ويو هوندو. نينگر هن جي رت لڳل شلوار کي ڏسي چيو:

”ادا. توکي تہ ڏک لڳل آهي. گهر هل، بابو جراح آهي، تنهنجي ملم پٽي ڪندو.“

هن ٺوراٽتي اکين سان نينگر ڏانهن نهاريو ۽ سندس چپن تي ٺوراٽتي مرڪ تري آئي.

”ادي. تنهنجا اکر ئي منهنجي ڦٽن جا پها آهن.“

هو پٽتي مڙيو تہ هن جي جنگهہ مان سور جي سٽ نڪتي. هن ٻنهي هٿن سان جنگهہ کي جهليو ۽ منڊڪائيندو منڊڪائيندو، ڏاڍي ڏکيائيءَ سان گهوڙي تي چڙهيو ۽ وسنديءَ کان پاسو ڪري جهنگ ڏانهن هليو.

جهنگ ۾ ڪاري رات لٿي، ڪا وات نظر نٿي آئي. جنگهہ مان سور جي سٽ ٿي نڪتي جيڪا سندس سنڌ سنڌ ۾ پکڙجي ٿي ويئي. ٿڪ، بک ۽ سور. اوچتو جهنگ ختم ٿي ويو. سامهون درياهہ هو. درياهہ جي ڪپ سان ٻيڙيون بيٺيون هيون جن ۾ ڏيئا ٿي ٽمڪيا. هن گهوڙو جهنگ ۾ ڇڏيو ۽ منڊڪائيندو هڪڙي ٻيڙيءَ ڏانهن هليو.

اونداهيءَ رات ۾ درياهہ ڪيڏو نہ ڀوائتو ٿي لڳو. ٻيڙيءَ ۾ گهر ٺهيل هو. پڙڇ تي هڪڙي پير مڙد ۽ سندس جوان ڄماڻ ڏيءَ مڇيءَ جي ڄار جا ڇڳل ڌاڳا ٿي ڳنڍيا.

”ڪير آهين؟“ پير مڙد رعبدار آواز ۾ پڇيو.

”مهمان آهيان.“

”ڀل آئين. جي آئين. اڙي يار، تنهنجي جنگهہ تہ ڦٽيل آهي. اچ هتي ويهہ.“

پوڙهي هن کي سهارو ڏيئي پڙڇ تي ويهاريو.

”نوري وارو ڪر. مڇيءَ جو تيل ڪوسو ڪري وٺ ۽ پلو بہ تري وٺ.“

ٻيڙيءَ ۾ ککيءَ جي ڌپ هئي. هن جو ساهہ ٻوساٽجڻ لڳو. پوڙهي هن جي ملم پٽي ڪئي ۽ نوري پلو تري آئي. هن پلي ۽ ڳاڙهن چانورن جي مانيءَ جو گرهہ کنيو تہ گرهہ سندس وات ۾ اٽڪي پيو. پاڻيءَ جي ڍڪ سان گرهہ اندر ڪيائين. پيٽ ڀري ماني کائي هو ٿورو آهليو تہ کيس ننڊ کڻي وئي.

صبح جو هن کي نوري نوري سجاڳي ٿي تہ هن کي ائين لڳو ڄڻ هو مڇيءَ جي ڍير هيٺان پوريل هو. ڌپ ۾ سندس ساهہ ٿي ٻوساٽيو. پاڻيءَ جي شانءِ شانءِ، ٻيڙيءَ سان ٽڪرائيندڙ ڇولين ۽ درياهي پکين جا آواز. هن يڪدم اکيون کوليون. سامهون ڪارو ٽنگيل هو جنهن مان ريڳاڙا ٿي ڪريا. ڪاري سان گڏ ميرا چڪ ڪپڙا ۽ ڄارا ٽنگيل هئا ۽ هو پڙڇ تي ليٽيو پيو هو. هن اکيون مهٽي چوڌاري نهاريو. پاسي کان درياهہ ٿي وهيو. درياهہ جي سير ۾ ٻيڙي ٿي لنگهي جنهن جا سڙهہ ٿي ڦڙڪيا. ڪپر سان ٻيڻل ٻيڙن مان هڪ ٻيڙيءَ ۾ مهاڻيءَ واز ٿي ڇنڊيا. ٻي ٻيڙيءَ ۾ ڪپڙا ٿي ڌوتا. هڪڙي ٻيڙيءَ ۾ ماءُ پنهنجي شل اگهاڙي ٻار کي پٽيندي مار ٿي ڏني. ٻار ماءُ کان پاڻ ڇڏايو، ماءُ کي اگهاڙي گار ٿي ڏنائين، ماٺس کيس جهلڻ لاءِ اڳتي وڌي تہ هن درياهہ ۾ گهٽ هنئين. ڏور ڪان مهاڻي جو آواز آيو. آواز ڏاڍو مٺو هو.

بـنـدر جان پـئـي تـہ سـكـاڻـيـا! مَ سُمـهـو
ڪپر تو ڪُن ڪري، جيئن ماتيءَ منجهہ مهي
ايڏا سـور سـهـي، ننڊ نـہ ڪجـي ناڪـئـا!

مهاڻي جو ڏوهيڙو ٻڌي هن جي ٻت مان سيسرات نڪري ويا. هاڻي مهاڻي وائي شروع ڪئي.

سـائين ننڊا بار، ووا تـن پانـڌين نـنـڊا بـار
توکي آرس اکڙين ۾!
پاتـا پـاڙيـوارين، پـڳهـہ مـنـجـهـہ پـاتـار
توکي آرس اکڙين ۾
پـتـڻ تـو پـور ڪـري، آئـي تنـهـنـجي وارَ

مهاڻي جو آواز آهستي آهستي دور ٿيندو ويو. اوچتو هن جيُ پنيان چانديءَ جي ڪنگڻن جو آواز آيو. هن ڪنڌ ڦيري ڏٺو. هڪڙي تکي سانوري رنگ جي جواڻ جماڻ ڇوڪري، ڪارو مٽي تي رکي ٻيڙيءَ ۾ اندر آئي. هن جي ڇيلهہ سنهي ۽ ڇاتيون ماسيريون هيون ۽ ٻنا ٽيڪ جي اٺين ڪر ڪٽي بيٺيون هيون جڻ ٻہ ڪارڙا تتر پڙڪو ڏيئي اُڏامڻ وارا هجن. اکيون وڏيون، پنبڻيون ڊگهيون ۽ وريل. هيءَ ڪير هئي؟ هن کي يادگيري پئي تہ هيءَ اها ساڳي نوري هئي جنهن رات هن کي پلو تري ڪارايو هو. نوري هن کي ڏسي مرڪي. سندس تکي سانوري رنگ تي اڇا اڇا ڏند چمڪڻ لڳا. هن کي لڳو جڻ نوريءَ جي مرڪ ۾ موتيئي جا گل ٽي ڪڙيا.

”هاڻي ڪيئن آهين؟“ سندس آواز ٻہ ڪيڏو نہ مٺو هو.

”نيڪ آهيان.“

”رات تہ تپ ۾ سارو بت ٽي سڙڪيئہ، ڦٽ ڪيئن اٿيئي؟“

”هاڻي سور ڪونهي.“

”ٿورو آرام ڪر. مان ڳوٺ مان ٽي اچان ٿي.“

”مون کي تہ وچٿو آهي.“

”بابي جي موڪل ڪان سواءِ ڪيئن ويندين. بابو جهلي ويو آهي تہ جيسين مان نہ اچان تيسين نہ ڇڏجانئس، مان ڳوٺ ۾ مڃي ڏيئي موٽي ٿي اچان. مولي واٺئي ڪان اٿو-گيهہ ۽ ڳڙ وٺي اچان. بابي چيو آهي تہ بصري پچائي ڪارائيس. ڪو وڏ گهراڻو ٿو لڳي. رات پلو ۽ چانورن جي ماني ٿي کاڌائين تہ گرهہ ٿي نڙيءَ ۾ اٽڪيس.“

”تنهنجي هٿ جي تريل پلي ۾ اهڙو مزو هو جو مغلي طعام ٿي وسري ويا.“

”سچي!“ هوءَ خوشيءَ ۾ ٽڙي پئي. مٿي تان ڪارو لاهي هيٺ رکيائين ۽ هن جي پير ۾ اچي ويٺي. هن جي ساري بدن مان ڪڪيءَ جي ڏپ ٿي آئي پر هن جي ڳالهين ۾ مرڪ ۽ موتيئي جي هٻڪار هئي. هن جي ڪن ۾ جهلندڙ چانديءَ جي پنڙن، نڪ جي قليءَ ۽ ڪراين جي ڪنگڻن جڻ ڪلڪار ٿي ڪيا.

”عبدل ڪي بہ منهنجي هٿ جو تريل پلو ڏاڍو وڻندو آهي.“

”عبدل ڪير آهي.“

”عبدل ڪي نہ سڃاڻين؟ سچي. تون تہ هن سان مليو ئي نہ آهين. صبح بابي ڪي ونڻ آيو تہ تون ننڊ ۾ هئين. سانجهيءَ جو بابي سان گڏ موٽندو. ملندينس تہ دل خوش ٿي ويندءِ.“

”تنهنجو ڇا لڳي؟“

”ڇا لڳي! سوٽ لڳي ۽ پيو... پيو“ هوءَ ماٺ ٿي وئي ۽ سندس سانورن ڳلن تي حياءَ جي لالي ٽڙي پئي.

”توکي بک لڳي هوندي. نيرن بہ ڪا نہ ڪئي اٿيئي. جيسين بصريءَ لاءِ سودو وٺي اچان تيسين دير ٿي ويندي پلو تري ٿي کارايانءِ.“

هن هرڻيءَ وانگر ڇال ڏنو ۽ سندس ڪارڙن ٽترن پڙڪو ڪاڌو. هوءَ چلهہ جي پرسان وڃي ويٺي ۽ پلو ڇلي صاف ڪري، ترڻ لڳي. سارنگ ماٺ ڪري هن کي ڏسندو رهيو. هي بہ جيئڻ جو کهڙو نہ عجيب انداز هو. هيٺ وڇايل پڙڇ، نڪر جون ڪنيون، پہ تي ٿانوَ، چارا ۽ ڪارا، اها ئي هن جي ڪائنات هئي.

نوري اڪ چنبي ۾ تريل پلو ۽ راتوڪي چانورن جي ماني آڻي هن جي اڳيان رکي. رات گرهہ ڪنيون هٿائين تہ نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو هيس پر

هينئر هن کي پلي ۽ چانورن جي مانيءَ عجيب مزو ڏنو.

”تو اهو نه ٻڌايو ئي ڪونه ته ڪير آهين.“

”مسافر آهيان، ٻيو ڪير آهيان.“

”مسافر آهين پر ڪٿان آيو آهين، ڪيڏانهن ٿو وڃين. پاڻ ڪير آهين، نالو ڇا اٿيئي. ڪو گهر گهاٽ، ٻار ٻچا. ماٺهو پورا احوال ڏي.“

”پورا احوال هي آهن ته منهنجو نالو سارنگ آهي، ذات جو سوڍو آهيان. ٻار ٻچا، گهر گهاٽ ڪونهي. ٺٽي مان آيو آهيان ۽ مغل فوج منهنجي پٺيان آهي.“

”آئي گهوڙا. مغل فوج تنهنجي پٺيان آهي! پوءِ ڇا ڪجي؟“

”يڪدم درياهه پار ڪري مون کي ڪيڏانهن ٻچي وڃڻ گهرجي.“

”پر ٻاجي چيو هو ته جيسين مان نه اچان تيسين نه ڇڏجانئنس.“

”شام تائين ترسيس ته پوءِ سمجهه ته منهنجو خير نه آهي. مغل فوج هتي پهتي ته مون کي جيئرو نه ڇڏيندي.“

”پوءِ ڇا ڪيون؟“

”مون کي هينئر جو هينئر پار پهچاءِ“

”هل ته هلون.“

”تون مون کي پار وٺي هلندينءَ؟“

”ها. ان ۾ اچرج جي ڪهڙي ڳالهه آهي.“

هو ٿوريءَ دير لاءِ هٻڪيو پر پوءِ نوريءَ جي اکين ۾ اعتماد ڏسي هو اٿيو ۽ نوريءَ جي پٺيان هلڻ لڳو. ڪپر سان گڏ ننڍي ٻيڙي ٻڌل هئي. هو ٻئي ٻيڙيءَ ۾ ويٺا، نوريءَ ونجهه سنڀاليا ۽ ٻيڙي وچ سير ڏانهن نيئڻ لڳي. هن ڪڏهن اڳتي جهڪي ۽ ڪڏهن پٺتي وري ونجهه تي هلايا. سندس سارو ٻت درياهه وانگر تي چليو. هن کي ڇولين جي چوهه، سير جي سٽن ۽ ڪن جي ڪڙڪن جي ڪا پرواهه ڪا نه هئي. نوريءَ کي ونجهه هلائيندو ڏسي سارنگ سوچيو ته سونهن به ڪهڙي نه اضافي شيءِ آهي. ڪيئن نه ڪارڻ ۽ ڪوجهاڻ ۾ به موتئي گل وانگر ٽڙي ٿي پوي. هاڻي هن کي اها ڳالهه سمجهه ۾ آئي ته ڪيئن سنڌ جي سمي سلطان ڄام تماچيءَ مهاڻيءَ لاءِ ڄار ڪلهي ڪيو هو. نوريءَ جو عبدل به ته ڄام تماچي هو. ڪارو، ڪوجهو ۽ مور نه موچارو! پيڻ

جنهن جي پوشاڪ هئي ۽ جنهن ڪڪين هاٿيون ڪاريون ۽ چِچن هاٿا چج ڪلهي ڪري، زندگيءَ جي ڪُنن مان ٻيڙي پار تي پڄائي. ان ڪني، ڪاري ۽ ڪوجهي مهاٿي ڄام تماچيءَ لاءِ ڪنهن شاعر ڪاموڏ چو نہ لکيو؟

ٻيڙي ڪنڌيءَ سان لڳي. هن ڪنڌيءَ تي لهي، نوريءَ کان موڪلايو.

”چڱو نوري، هاٿي موڪلائي.“

”چڱو الله تو آهر“ نوريءَ مرڪ سان رابيل جي گلن جي ورڪا ڪئي.

”نوري. تنهنجي مرڪ مون کان ڪڏهن نہ وسرندي. تنهنجي مرڪ جا رابيل هميشه هانوَ ۾ ٽڙندا رهندا.“

نوري پنهنجي تعريف ٻڌي ٽڙي پئي ۽ ونجهہ هلائيندي، ٻيڙي ڪاهي، سير ڏانهن هلي وئي. هو ڪپر تي بيهي هن کي ويندو ڏسندو رهيو. نوري جڏهن اکين کان ڏور تي وئي تڏهن هن سوچيو تہ هاٿي ڪيڏانهن وڃان. نہ ڪا منزل نہ ماڳ، نہ اوهي نہ واهي. هن وک وڌائي ۽ اڻ سونهن پيچرن تي پير رکيائين.

سارنگ جي اک کلي. سامهون پٽ تي بيبي مريم، ننڍڙي عيسيٰ ۽ حضرت يحيٰ جي تصوير ٽنگيل هئي. ان تصوير سان گڏ پٿر جي صليب تي حضرت عيسيٰ جي مورتي لڙڪيل هئي. سامهون دروازي تي سوٽي پڙدا ٽي لڙڪيا. ساڄي پاسي واري دريءَ مان نيرو آسمان ۽ وڻن جون سايون ٽاريون ٽي نظر آيون. پر ۾ ٽپائي پئي هئي جنهن تي دوايون، ميوو ۽ کير پيو هو. هن کاٻي پاسي ڪنڌ ورايو. هن جي سامهون پٽ سان لڳ، آرام ڪرسيءَ تي سنڌو ويٺي هئي.

"سنڌو....!؟" هن کان ذري گهٽ دانهن نڪري وئي.

"مان سنڌو نه آهيان. مان گيتا آهيان."

"تون ڪير آهين. مان ڪٿي آهيان."

"تون لاهري بندر ۾ پادري باربوسا جي گهر ۾ آهين."

"مان هتي ڪيئن پهتس."

"تون درياهه جي ڪپ سان جهنگ ۾ بيهوش پيو هئين. پاپا سير ڪرڻ لاءِ ويو ته توکي ڏٺائين ۽ توکي هتي کڻي آيو."

سارنگ کي ياد پيو ته نوريءَ کان جدا ٿيڻ کان پوءِ هو درياهه جي ڪپ سان جهنگ جي پيچرن تي هلي هلي ٿڪجي پيو هو. هن کي بک لڳي هئي پر پسگردائيءَ ۾ ڪا وسندي ڪا نه هئي. هن جي ڦٽ مان وري رت وهي ڇڙيو هو. پر هو هلندو رهيو.هو ۽ پوءِ آخر ٿڪجي ساٿو ٿي هو هڪ وڻ جي هيٺان ليٽي پيو هو.

"پاپا طبيب آهي. هن تنهنجي ملهم پٽي ڪئي آهي. توکي سخت بخار هو. هاڻي ڪيئن آهين؟"

"نيڪ آهيان."

گيتا ڪرسيءَ تان اٿي هن جي نرڙ تي هٿ رکيو. گيتا جي هٿ جي ڇهاءَ سان هن کي سنڌو ياد پئي.

"ڏٺيءَ جو شڪر آهي جو بخار لهي ويئه."

ايتري ۾ هڪڙو قدآور ماڻهو اندر آيو. هن کي ڊگهي قبا پاتل هئي.

اڇو ڳاڙهو رنگ، سنهڙا ۽ ڊگها وار، نيريون اکيون ۽ هلڪي هلڪي ڏاڙهي جيڪا ڪاڏيءَ وٽ وڌيڪ ڊگهيري ٿي ٿي وئي.

”منهنجو نالو الفنسو باربوسا آهي. گيتا منهنجي ڌيءَ آهي.“

سارنگ حيرت مان گيتا ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ پادريءَ ڏانهن ڏسڻ لڳو.

”عمر ۾ هيءَ منهنجي ڌيءُ نٿي لڳي. ڪي ڪي رشتا عمر جي قيد-کان آزاد هوندا آهن. گيتا منهنجي دين جي ڌيءُ آهي. پر ائين نه سمجهجانءِ ته مون گيتا کي عيسائي بڻايو آهي، دين ڌرم کان هٽي به ماڻهوءَ جو ماڻهوءَ سان رشتو ٿي سگهي ٿو. مان رڳو يسوع مسيح جو پادري نه آهيان. پر ڪرشن مهاراج ۽ حضرت محمد صلعم جو به پادري آهيان. مان هر-ان انسان جو پادري آهيان جنهن چڱائي ڪئي ۽ چڱائيءَ جي سکيا ڏني پوءِ اهو.ماڻهو دهريو يا ناستڪ ئي ڇو نه هجي. ان رشتي سان تون به منهنجو پاءُ آهين. گيتا.

”جيءُ....“

”هن لاءِ يخني کڻي آءُ.“

گيتا يخني کڻڻ لاءِ وئي. هن سارنگ کان پڇيو.

”تنهنجو نالو ڇا آهي.“

”منهنجو نالو سارنگ آهي. مان....“

”وڌيڪ تعارف جي ضرورت ڪانهي. تون هتي پنهنجو پاڻ کي محفوظ سمجهه.“

گيتا يخني کڻي آئي. هن گرم گرم يخني پيتي ته هن جو سارو ٿڪ لهي ويو. ماني کاڌائين ته هن جي اکين تي ننڊ جا کيپ چڙهڻ لڳا.

پادريءَ جي شفقت ۽ گيتا جي سڪ ۽ محبت مان هن جي روح کي عجيب راحت ملي. پادري هن جو دوست ٿي ويو. ٻئي پهرن جا پهر ويٺا ڳالهيون ڪندا هئا. پادريءَ جون ڳالهيون نون جهانن جون ڳالهيون هيون. هن سمنڊ جي هن طرف به ڪيڏيون نه دنيائون آباد آهن. اتان جي ماڻهن جا به ساڳيا ڏک سور اهنج ۽ ايذاءَ آهن. سڀ ماڻهو ماڻهپي جي مٽاڇري تي هڪ آهن. پر هنن ۾ ڪيڏا نه ويڇا ۽ فاصلا آهن.

پادريءَ چيو:

ڪڏهن ڪڏهن قومن جي خوشحالي ۽ خود ڪفالت سندن لاءِ مصيبت جو سبب ٿي پوندي آهي. خوشحاليءَ جي ڪري ڌاڙيون بکيون ۽ لالچي قومن مٿن حملا ڪنديون آهن ۽ خود ڪفالت جي ڪري هنن ۾ نيون ايجادون ڪرڻ جي قوت ۽ نيون واٽون ڳولهڻ جي ضرورت ختم ٿي ويندي آهي. سنڌ هميشه خود ڪفيل رهي آهي. پهرين صديءَ ۾ جڏهن هڪڙي يونانيءَ موسمي هوائون ڳولهي لڌيون ته سامونڊي سفر ۾ سهولت پيدا ٿي. سنڌ جي پاتار بندر ۽ هندوستان جي مالابار جي موچيري بندر جو مغربي ملڪن سان تعلق پيدا ٿيو. انين صديءَ جي شروع ۾ سامونڊي واپار تي عربن جو قبضو هو جيڪي هتان مال سان ٻيڙا ڀري، قاهره، تيونس ۽ بصره نيندا هئا. ڳاڙهي سمنڊ ۽ سويز مان اهو مال قاهره، اسڪندريہ ۽ اتان اٽليءَ جي بندرگاهہ وينس پهچندو هو. وينس هندوستاني مال جي مغربي ملڪن سان ڏيتي ليتيءَ مان مالدار ٿيو ۽ وينس ۾ واپاري طبقو پيدا ٿيو جنهن ادب آرٽ سائنس ۽ علمي دنيا ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو. آهستي آهستي مغربي ملڪ نئين تهذيب ۾ داخل ٿيڻ لاءِ پاڻ پتوڙڻ لڳا. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ تي اهو ٻہ الزام هو تہ هوءَ هندوستان مان عيش جو سامان آڻي انگريزن جو نہ رڳو اخلاق تي خراب ڪري پڙ انگلستان جو سون بہ هندوستان کي ٿي ڏي، انگلستان هندوستان جي مال جي منڊي هو ۽ انگلستان جو پرڏيهي واپار ختم ٿي ويو. انگريز هنرمندن پارليامينٽ کي درخواستون ڏنيون تہ اسان کي تباهيءَ کان بچايو وڃي. انگلستان ۾ سوديشي تحريڪ زور ورتو. عورتن کي اپيل ڪئي وئي تہ هو هندوستاني مال نہ واپرائين. انگريز ڪورين هڪ دفعو ڪمپنيءَ جي دفتر تي حملو ڪيو. ڪپڙو اُڻيندڙ عورتن پارليامينٽ جو گهيرو ڪيو.

هوڏانهن واسڪوڊي گاما سامونڊي واپار جو نئون رستو ڳولهي لڌو ۽ هاڻي وينس جي بدران لزبن هندوستان مال جو مرڪز ٿيو. ان پرڏيهي واپار ۾ هندوستان کي سون ملندو رهيو جنهن جي ڪري گهرجون ختم ٿي ويون. گهرج ايجاد ڪرائيندي آهي، گهرج نہ رهي تہ ايجاد جي ضرورت بہ ڪا نہ رهي اهو ئي سبب آهي جو هند ۽ سنڌ ۾

مهاپارت جي دور وارو هر قار ۽ اوزار ٿا استعمال ٿين. جڏهن ته مغربي ملڪن ۾ ضرورتن ڪانئن نيون نيون ايجادون ڪرايون. سوداگرن جو طبقو پيدا ٿيو جنهن جاگيرداري ۽ آپي شاهي نظام جو خاتمو ڪيو. ۽ نئين دور جي نئين انسان جنم ورتو. ان نئين انسان جو سڀ کان وڏو ڪارنامو پريس جي ايجاد آهي. هڪڙي جرمن ڏاهي پنڌرهين صديءَ جي وچ ڌاري متحرڪ ٽائيپ سان پهريون ڪتاب ڇاپيو. علم تان ڪليسا جي هڪ هٽي ختم ٿي ۽ روشن خيال ماڻهن کي پنهنجي خيالن جي روشنيءَ کي عام ماڻهن تائين پهچائڻ جو موقعو مليو. آسماني ستارن ۽ سيارن جي چرپر دل جي حرڪت ۽ خون جي گردش جا قانون، گئس جي دٻاءَ جو قانون، خوردبيني، دوربيني، ٿرماميٽر، بئروميٽر، هوائي ليمپ، پئنڊولئم سان هلندڙ گهڙيال. نئين انسان جو نئون سفر. اڳتي، اڳتي ۽ اڃان اڳتي!

هندوستان جي بندرگاهن تي مغرب جي نئين ۽ هندوستان جي پراڻي انسان جي وچ ۾ ڇڪتاڻ شروع ٿي. ڪرناٽڪ جي جنگ ۾ هندوستان جي ڏهه هزار فوجن فرانس جي نوَ سؤ فوجن کان شڪست کاڌي. هندوستان جي مقدر جو فيصلو ٿي چڪو. تاريخ طاقتور ۽ توانا قوم کي ڳولهي لڌو. فرانسي ۽ انگلستاني فوجن مان جيڪا وڌيڪ طاقتور ثابت ٿيندي اها هندوستان تي قبضو ڪندي.

هاڻي سارنگ وري سفر جي تياري ڪئي.

آسمان ۾ چوڏهينءَ جو چنڊ ڪڙيل هو ۽ هوائن ۾ ٿڌڪار ۽ هيڪار رچيل هئي. رات جي ماني کائي سارنگ ۽ گيتا وکون کڻندا گرجا جي اڱر واري چبر تي اچي ويٺا. ٻارن ۾ گل ٿي مرڪيا پر اڄ گيتا ڏاڍي اداس هئي.

”سارنگ“

”جيءُ“

”ڇا سڀاڻي تون هليو ويندين.“

”ها.“

"ڪيڏانهن ويندين؟"

"مون کي پاڻ خبر ڪانهي تہ ڪيڏانهن ويندس."

"هتي چو نہ ٿو رهي پئين؟"

"اندر جي بيچيني ڪٿي بہ سک سان ويهڻ نٿي ڏي."

"هڪڙي ڳالهہ پڇانءِ"

"پڇ...."

"سنڌو ڪير آهي."

"اڻ پورو خواب."

"ڇا ان خواب جي ڳولها ۾ ٿو وڃين."

"نہ. اهو خواب گهڻو پنتي رهجي ويو. مان پنتي تہ پر اڳتي وڃڻ ٿو گهران."

"ڪنهن جي ڳولها ۾."

"شايد پنهنجي ڳولها ۾."

"ڇا پنهنجو پاڻ وڃائي ويٺو آهين."

"پنهنجي شناخت وڃائي ويٺو آهيان."

"توکي خبر آهي تہ مان وٿشيا هيس."

"مون لاءِ تون پوتر گيتا آهين."

"مان پنهنجي آتما وڃائي ويٺي هيس. پادريءَ مون کي منهنجي آتما جو احساس ڏياريو ۽ توکي ڏسي منهنجي آتما سٽ کاڌي ۽ مون پنهنجي آتما ڳولهي لڌي. منهنجي آتما ڪي ڇڏي نہ وڃ متان مان وري پنهنجي آتما وڃائي نہ ويهان."

"هڪ دفعو آتما ڳولهي لهجي تہ پوءِ نہ وڃائبي آهي. سنڌوءَ چيو هو تہ وڇوڙي کان پوءِ بہ منهنجو سارنگ هر وقت مون سان ساڻ آهي. هو سڀ ۾ سمائجي ويو آهي. ڪڏهن هو منهنجو مڙس آهي ۽ ڪڏهن منهنجيءَ ٿي ڪک مان جنم وٺندڙ منهنجو ٻار آهي. مان بہ هاڻي ان منزل تي پهچندو ٿو وڃان. هڪ رات مهاڻن وٽ پناهہ ورتم. اتي هڪ ڪاري ڪوجهي مهاڻيءَ ۾ مون کي سنڌو نظر آئي. وري جڏهن توکي ڏٺم تہ تو ۾ بہ سنڌو نظر آئي، اها آتما کي ڳولهي لهڻ واري منزل آهي."

"جي توکي مون ۾ سنڌو نظر آئي تہ پوءِ سنڌوءَ کي ڇڏي ڇو

تو وجين."

"اٿين ٿو لڳيم ڄڻ عرش تان ڪريو آهيان ۽ وچ پولار ۾ اٽڪي پيو آهيان. ڪو اڻ ڇتو آواز آهي جيڪو مون کي پاڻ ڏانهن ٿو سڏي. اهو آواز ڪنهن جو آهي، ڪٿان ٿو اچي، ڪيڏانهن ٿو سڏي ۽ ڇو ۽ ڇا لاءِ ٿو سڏي، تنهنجي مون کي ڪاخبر ڪانهي. ماڻ رڳو اوڏانهن ڇڪبو پيو وڃان. مون کي ان آواز کي ڳولهي لهڻو آهي."

"۽ ان آواز ۾ توکي ڪنهن جي آتما جو آواز به ٻڌڻ ۾ نٿو اچي."

"ڪهڙي خبر ته اهو ئي تنهنجي آتما جو آواز هجي. سندوءَ جي ۽ منهنجي آتما جو آواز هجي. سنڌ جي آتما جو آواز هجي."

ٻئي ڏينهن صبح جو هو اتان روانو ٿيو. پادريءَ هن کي گهوڙو ڏنو ۽ جڏهن پاڪر پائي موڪلايائين ته سارنگ کي ائين لڳو ڄڻ پادريءَ جي وجود جي ساري شفقت هن جي وجود ۾ سمائجي پئي وڃي. گيتا هٿ ٻڌي هن کي پرنام ڪيو. سنڌس اکيون لڙڪن ۾ آليون هيون. هن گهوڙي تي لانگ ورائي ۽ اڻ ڏٺل منزلن ڏانهن روانو ٿي ويو.

هو جهنگن ٻرن ۾ ڀٽڪندو رهيو. هن ٻاليشاهن جي ڀڪن ۾ پناهه ورتي. ٻاليشاهن مردار گوشت آڻي هن جي اڳيان رکيو. هن کي اُلٽي اچي وئي. ڪارا ڪارا ٻاليشاهي، پيلا پيلا ڏند ڪڍي کلڻ لڳا. کلڻ سان سندن ڪن جا والا ٿي لڏيا. هو وٺي ڀڳو. مردار گوشت جي ڌپ ۽ ٻاليشاهن جا ٺهڪ هن جو پيڇو ڪندا رهيا هن پيلياٽيون، ڪولهٽيون ۽ اوڏٽيون ڏٺيون. ڳاڙها پڙا ۽ گهاگهريون. گهاگهرن تي پرت ۽ ڪوڏيون جڙيل ڪارن ڪارن ٻانهن ۾ اڇيون اڇيون ٻانهيون. چانديءَ جا هس، پنڙا، واليون. سندن ڪارا ڪارا ٻت اُس ۾ جهرمر ٿي جرڪيا. پر ڪڏائي ڪوڏر تي هڻيائون ته مٽيءَ جو هاڻ ڪڍي ٿي ڇڏيائون. هن کي سميون، سومريون، سوڍيون ۽ مغلاڻيون ياد پيون جن جا بدن ڪنول جهڙا ڪومل هئا جن کي هٿ لاءِ ته ڀاڻ ته ڪومائجي وينديون انهن جي پيٽ ۾ هيءَ ڪارا ڪٺ بدن زندگيءَ جي ڪوري ۾ پچي ٻاهر نڪتا هئا.

هن ڪن ڦاڙ ناٿ پنٿي جوڳي ڏٺا جن کي خبر ئي ڪا نه هئي ته جوڳ ڇا ريه ڇا هو. ناگر برهمڻ جيڪو ڪنشڪ جو نورتن ۾ شامل

هو ۽ گيڙو الفي پائي پڌ ڌرم ۾ شامل ٿيو هو ۽ پڌ ڌرم جي مهاين فرقي جو بنياد وڌو هئائين، اهو ڪير هو. مهاين فرقي ۾ يوگ چاريہ جو بنياد وجهندڙ منتريہ ناٿ ڪير هـو. هنـن ڪي پڌ پڪشـن وارا گيڙو ڪپڙا پاتل هـئا ۽ پنهنجي گوگي چـوهاڻ پير ڪي ياد ڪري، ڪنهن مگل پوليءَ جا منتر اُچاري نانگ تي ڦاساياڻون ۽ نانـگ جي ڏنگيل جو زهر تي چوسياڻون. هو سڀ هندو هئا پر هن جي منترن ۾ الله ۽ رسول جو نالو هو.

لاالاالله

سورلاه

دردلاه

محمد رسول الله

هن هڪڙي ڪن ڦاڙ جوڳيءَ ڪي باهہ جي اُلن جي اولڙي ۾ منتر پڙهندي ڏٺو.

بِس ڪالي، بس ڪملي

بِس ڪا انت نہ پيد

(وِهُ ڪارو آهي، وهہ چتڪمرو آهي، وهہ جو نہ ڪو انت آهي نہ پيد)

هتي وهہ برهم هو جنهن جو نہ ڪو انت هو نہ ڪو پيد هو. هيءَ وهہ جي ويدانت هئي.

هن مُندن جا رنگ ڏٺا. لڪون ۽ جهولا، ڪورن واڱر پرندڙ ڏينهن، لڪن ۾ لوساٽيل ڏبرا ڏيل

سرءَ جي پن ڇڻ، پيلا پن، پيليون صبحون، پيليون سانجهيون ۽ پيلا چهرا

سياري جا سيءَ ۽ پارا، ماڻهو لڱين اگهاڙا، نہ گندي نہ گبرو

سارنگ ساڻ ڪيا، ڪنوٽيون ڪُنٽهار جيان ڪڙيون، بوندن جي بهار تي ۽ درد وندن جو ديس وسي پيو. هن ڪورڻ ۾ پرندڙ ڏينهن ۾ لوهارن ڪي ڏنوٽين جي ڏان ڏان ۾ هتـوڙا هڻي، هر ڦـار، ڏاتا ۽ ڪوڏريون تاهيندي ڏٺو. ڪنيرا جن چاڪ تي مٽيءَ جا بيءِ ڊولا چاٽا رکي انهن

ڪي ڇهيو تي تہ بي ڊولي ۽ بي شڪل مٽيءَ ڪي نت نيون شڪليون تي ملي ويون.

ڪوري، جن ڇڳل ڌاڳا ڳنڍي، ماڻهن جي اوگهڙ تي ڍڪي. اهي بہ تہ ڍڪڻهار هئا.

هاري، جن ڌرتيءَ مان سونا سنگ تي اُپايا، اهي بہ تہ پالڻهار هئا.

هرطرفُ پورهي جا آواز هئا. جنڊَ، چرخا، آڏاڻا، متر ڪا، ڏنوٽيون. پورهي جي انهن آوازن پاڻ ۾ ملي هڪ نئين نغمي ڪي جنم تي ڏنو ۽ هڪڙي ڏينهن ٻڙ جي وڻ جي ڇانو ۾ ويهي هن پورهي ۾ ٻاهہ ٽيل، ڌڪيل، لتاڙيل ۽ انسانيت جي رتبي تان معزول ڪيل، ڪارن، ڪوجهن ۽ ڪين جهڙن انسانن جا هٿ ڏٺا جن مان تهذيب جو نور تي ڦٽو. هزارين، لکين ۽ ڪروڙين هٿ جيڪي هن ڌرتيءَ جي بي ڊولي، بي شڪل مٽيءَ جي ڇاتي ڪيٰ ڪٽي بيٺا هئا ۽ ان ڪي چاڪ تي چاڙهي ڇهيائون تي تہ ڌرتي سهڻي ۽ لسي صورت اختيار ڪندي تي ويئي ۽ انهن سرجڻهار ۽ صورت گر هٿن جي هجوم ۾ هن صوفيءَ ڪي ڏٺو جنهن مراقبي مان منهن مٿي ڪري انهن پالڻهار هٿن ڏانهن آگر ڪٽي ڇيو.

همہ اوست، سبحاني، ما اعظم شاني

سارنگ سوچيو تصوف ڇا آهي. اڄ تائين هن جيڪو بہ علمُ پرايو هو سو پنهنجي هٿ ۽ انا الاِّ پرايو هو. اڄ هن پهريون ڀيرو علم ڪي پنهنجي هٿ سان هٰيون ۽ پنهنجو پاڻ کان پڇيو تہ تصوف ڇا آهي. همہ اوست ڇا آهي، سبحاني ما اعظم شاني ڇا آهي. مان ڪير آهيان. منهنجو هن ڌرتي جي ڏڪاريلن سانٰ ڪهڙو رشتو آهي الست بربڪم جڏهن منهنجي ڪن پيو هو ۽ مون قلب سان قالو بليٰ الله چيو هو تڏهن، تنهن ويل، مون هنن ويڙهيچن سان وچن ڪيو هو. اهو وچن ڇا هو ۽ مون چو وساريو هو. اهو سارنگ ڪير هو جنهن پنهنجي ويڙهيچن تي راتاها هٽي، طاقت سان سندن باغي ڪنڌن ڪي مغلنٰ جي اڳيان جهڪايو هو. ۽ هي سارنگ جيڪو مان آهيان، مڪمل مان، اهو ڪير آهي، شايد مون چوڻ مٽائي آهي، نئون جنم ورتو آهي. پهرين منهنجي

ذهن ۾ اوندهه جون سرحدون هيون ۽ منهنجو "مان" انهن اونداهن سرحدن جي هن پار هو. هاڻي مون پنهنجي "مان" کي ڳولهي لڌو آهي ۽ مون کي ويڙهيچن سان ڪيل وچن ياد پيو آهي.

غار حرا مان گونجندڙ آواز هن جي ڪن تي پيو جنهن انسانن جي وچ جا سڀ ويڇا ميٽي ۽ ريٽي ڇڏيا. جنهن ڌرتيءَ تي ڪريل انسانن کي ڪٽي سيني سان لاتو ۽ چيو تہ حسب، نسب، رنگ نسل، مال دولت ۾ ڪو ڪنهن کان مٿانهون نہ آهي. عجميءَ کي عربيءَ تي ۽ عربيءَ کي عجميءَ تي ڪا فوقيت ڪانهي. سڀ انسان برابر آهن. انسانن جو مالڪ ۽ ملڪ صرف الله آهي ۽ الله کان سواءِ ڪو الله ڪونهي. پر اُمين ملڪيت ۽ ملوڪيت وارو معاشرو قائم ڪيو ۽ ان معاشري کي قائم ڪرڻ لاءِ حجاج بن يوسف کي هڪ لک ويهہ هزار مسلمان شهيد ڪرڻا پيا. ظلم ۽ ڏاڍ جي ان عمل سان فڪري سطح تي بہ تحريڪون ابريون. هڪ مرجيہ ۽ ٻي قدريہ. مرجيہ وارن چيو تہ انسان مجبور آهي. جو ڪجهہ بہ ٿئي ٿو سو خدا جي طرفان ٿو ٿئي ان ڪري هر حالت ۾ شڪر ڪجي. مرجيہ وارن اُميہ جا هٿ مضبوط ڪيا.

قدريہ وارن چيو تہ جيڪڏهن انسان کي مجبور مڃيو وڃي تہ پوءِ خدا عادل ۽ منصف نٿو رهي ڇاڪاڻ تہ انسان جيڪو بري ڪم ڪرڻ، ظلم سهڻ ۽ ظلم ڪرڻ لاءِ مجبور آهي، تنهن کان سندس ڪمن جي پڇا ڪري نٿي سگهجي. خدا عادل آهي. خدا نہ ظلم ڪري ٿو ۽ نہ ظلم کي پسند ڪري ٿو. انسان پنهنجي عمل ۾ آزاد آهي ۽ پنهنجي عمل جو پاڻ ذميوار آهي. ظالم کي خدا مقرر نہ ڪيو آهي پر هو پاڻ پنهنجي ظلم سان اقتدار ۾ آيو آهي ۽ ظالم سان وڙهڻ، ڪيس اقتدار تان لاهڻ، هر هڪ مسلمان جو فرض آهي.

ٿيان اهي صوفي درويش پيدا ٿيا جن ظلم جي پوري معاشري کي ٺڏي ڇڏيو ۽ گوشہ نشيني اختيار ڪئي. سندن گوشہ نشيني رهبانيت نہ هئي پر ظلم جي خلاف احتجاج هئي. هن انسانيت جي رتبي تان معزول ڪيل انسانن کي ربوبيت جو رتبو ڏنو ۽ هي جو حضرت جنيد بغداديءَ چيو تہ سبحاني، ما اعظم شاني. تہ اهو ڪو سندس ذاتي انا جو آواز نہ هو پر مظلوم انسانن جي اجتماعي انا جي عظمت جو اعلان هو.

حضرت جنيد چيو تہ مون الله کي مدينَي جي گهٽين مانُ حاصل ڪيو. مان مديني جي غريبن وٽ وڃي رهيس ۽ مون ڏٺو تہ خدا انهن ۾ آهي.

هر اوتار، نبي ۽ درويش ملڪيت ۽ ملوڪيت کان انڪار ڪيو. حضرت عيسيٰ جي ملڪيت هڪڙو پاڻي پيئڻ جو آبخورو ۽ هڪڙي ڦٽي هئي. هڪڙي ڏينهن ڏٺائون تہ هڪڙو ماڻهو ٻڪ ۾ پاڻي ٿو پيئي تہ پاڻ آبخورو اڇلائي ڇڏيائون ۽ ٻئي دفعي ڏٺائون تہ هڪڙو ماڻهو آڱرين سان وارن ۾ ڦڻي ٿو ڏي تہ ڦڻي اڇلائي ڇڏيائون.

حضور ڪريم صلي الله عليہ وسلم جي پيرن ۾ دنيا جي خزانن جون ڪنجيون رکيون ويون پر پاڻ سڳورن دعا گهري تہ ”اي الله! مون کي هڪ ويلو پيٽ پري ماني کاراءِ ۽ ٻيو ويلو بکيو رک.“

هم اوست جو آواز غارِ حرا مان اٿيل آواز جو پڙاڏو آهي جنهن انسانن جي وچ جا سيئي ويڇا ريٽي ۽ ميٽي ڇڏيا آهن. هم اوست... هم اوست... هم اوست. هن کي پن پن مان اهي پڙلاءَ ٻڌڻ ۾ آيا. هو تڪ ۾ چور، واهيءَ جي ڪپ تي اچي ويٺو. واهيءَ مان ٻڪ ڀري پاڻي پيتائين. هن کي اها نينگر ياد پئي جنهن هن کي کوهہ تي پاڻي پياريو هو. هن کي نوريءَ جي مرڪ جا رابيل ياد پيا هن کي گيتا جي قرب جي چانڊاڻ ياد پئي. هن کي سنڌو ياد پئي جنهن هر ڪنهن ۾ پنهنجي پريتءَ کي ڏٺو هو. پرهہ جي پکيئڙي جي لات هن جي ڪن تي پئي. آذان جا ٻول فضا ۾ گونجيا. الله اڪبر، الله اڪبر!! بانگ جو آواز آسمان سان ٽڪرايو، ستارا ٽڙڪڻ لڳا ۽ هن جي اندر ۾ الله جي عظمت گونجڻ لڳي اهڙي عظمت جيڪا نسورو نينهن هئي، جنهن نينهن سان هن جو وجود ٽمٽار تي ويو ۽ هن ساري سنڌ ۽ سنڌ جي بکين ڏکين کي پنهنجو پاڻ ۾ جذب ڪيو.

هم اوست... هن آهستي چيو.

هو الائجي گهڻيءَ دير تائين واهيءَ جي ڪپ تي وڻ کي ٽيڪ ڏيئي، اکيون ٻوٽي ويٺو رهيو. هن اکيون کوليون صبح جو سوجهرو هر طرف پکڙجي ويو هو ۽ سائين سائين ٻنين تي هن پار جهوڪ جا منگهہ ڪر کڻي هن جي انتظار ۾ بيٺا هئا.

سارنگ جڏهن جهوڪ ۾ داخل ٿيو تہ هن کي عجيب سڪون محسوس ٿيو. چوڌاري غريباڻا ڪچا گهر، نہ محل نہ ماڙيون. الله جو گهر بہ ماڻهن جي گهرن جهڙو ڪچو، سادو ۽ نماڻو هو. نہ سنگ مرمر نہ ڪاشي، ڪچي سرن ۽ گاري سان ٺهيل مسيت. ڪنهن گهر ۾ چرخو ٿي چريو تہ ڪنهن گهر مان ڏنوڻ جي ڌون ڌون ۽ مترڪن ۽ آڏاڻن جا آواز ٿي آيا. گهٽين ۾ گهمندڙ ماڻهن جي منهن تي عجيب سک ۽ شانت هئي. سارنگ کي لڳو ڄڻ ساري سنڌ ڏک جو چلندڙ ساگر هئي ۽ ان ساگر ۾ جهوڪ سک جو ٻيٽ هو. ڇا ڏک جي هيڏي وڏي ساگر ۾ سک جو هي ننڍڙو ٻيٽ قائم رهي سگهندو.

مسيت سان گڏ خانقاه هئي جتي شاهہ عنايت صوفيءَ نماز کان پوءِ درس ٿي ڏنو. هو بہ خانقاه ۾ گهڙيو. پڙڇن تي ماڻهو ويٺا هئا ۽ انهن ۾ صوفي سائينءَ جو آواز ٿي آيو.

وجود ڇا آهي ۽ وحدة الوجود ڇا آهي؟

ڪا بہ شيءِ نيستيءَ مان هستيءَ ۾ ۽ نانهن مان وجود ۾ اچي نٿي سگهي. وجود جو سبب وجود آهي ۽ اهو واجب الوجود آهي. واجب الوجود اهو آهي جيڪو پنهنجي هجڻ لاءِ ڪنهن جو محتاج نہ آهي ۽ ممڪن الوجود اهو آهي جيڪو پنهنجي هجڻ لاءِ ڪنهن ٻئي وجود جو محتاج آهي. واجب الوجود، ممڪن الوجود جو ڪارڻ آهي. ڪارڻ نتيجي ۾ سمايل هوندو آهي ۽ واجب الوجود ممڪن الوجود ۾ سمايل آهي.

منصور چئي ٿو تہ ڪائنات جي تخليق کان اڳ خدا پنهنجي شان، جلال، حمد ۽ توصيف ۾ ٻڌل هو. اها توصيف عشق آهي. پنهنجي وحدانيت جي حالت ۾ هن جي دل ۾ عشق پيدا ٿيو ۽ هن پنهنجي ذات جي اظهار ۾ خوشي محسوس ڪئي ۽ آدم پيدا ٿيو. لاهوت (خدا جي خدائي) ناسوتَ (آدم) ۾ حلول ڪيو. ان حلول کي هن هُوَ هُوَ سڏيو. انسان ڪامل هُوَ هُوَ آهي ۽ اهو رسولِ عربي آهي.

ابن عربيءَ چيو تہ ڪا بہ شيءِ عدم، نيستي ۽ نانهن مان وجود ۾ اچي نٿي سگهي ان ڪري هي عالم ازل کان موجود آهي. هن عالم جون سڀ موجود شيون ڪنهن نہ ڪنهن ڳالهہ ۾ هڪٻئي کان مختلف آهن. انهن ۾ رڳي هڪ ڳالهہ جي هڪ جهڙائي آهي ۽ اها هڪ جهڙائي وجود جي آهي. ان ڪري اسان کي وجود جي وحدة کي مڃڻو پوندو.

قديم اهو آهي جيڪو ازل کان موجود آهي ۽ حادث اهو آهي جيڪو پيدا ڪيو ويو آهي. قديم حادث جو سبب ٿي نٿو سگهي ان ڪري حادث جو وجود حقيقي نہ آهي. حقيقي وجود رڳو هڪ آهي جيڪو قديم آهي. اهو حقيقي وجود خدا آهي جيڪو عالم جي هر شيءِ ۾ موجود آهي.

قرآن ۾ آيل آهي تہ جڏهن خدا "ڪن" چيو تہ هيءَ ڪائنات ٿي پئي (فيڪون) ابن عربي پڇي ٿو تہ خدا ڪنهن کي چيو تہ ٿي پئہ. خدا جو مخاطب ڪير هو. ڇا خدا مادي کي حڪم ڏنو تہ ٿي پئہ. ڇا مادو ان وقت موجود هو. جي مادي کي موجود مڃبو تہ پوءِ مادي کي بہ قديم مڃڻو پوندو ۽ خدا جي ذات کان سواءِ ڪنهن بہ شيءِ کي قديم مڃڻ شرڪ آهي. ابن عربي چئي ٿو تہ خدا پنهنجي صفتن کي حڪم ڏنو تہ ٿي وڃ ۽ سندس صفتون ڪائنات جي شڪل اختياز ڪري ويون. ان ڪري ڪائنات ذات کان جدا نہ آهي. خدا جون صفتون خدا جي ذات کان جدا نہ آهن، ڪائنات صفتن مان ٺهي، ان ڪري ڪائنات ذاتِ خداوندي کان جدا نہ آهي.

سالڪ کي جڏهن ذات ۽ ڪائنات جو عرفان ٿيندو آهي تڏهن هن جي وات مان ڪي اهڙا جملا بہ نڪري ويندا آهن جن کي اهلِ ظاهر شطحيات يعني خلاف شريعت چوندا آهن.

حضرت علي رضہ خطبو ڏيندي فرمايو:

مان ئي اسم الله جي طرفان لفظ آهيان

مان ئي الله جو جنب آهيان جنهن ۾ اوهان گهٽ ۽ وڌ ڪئي آهي.

مان ئي قلم آهيان، مان ئي لوح آهيان

مان ئي ست آسمان آهيان

مان ئي ست زمينون آهيان.

امام زين العابدين فرمايو:

اي منهنجا رب! جيڪڏهن مان علم جا جوهر ظاهر ڪيان تہ مون کي چيو ويندو تہ تون انهن مان آهين جيڪي بتن کي پوڄيندا آهن.

امام جعفر رضہ کان ڪنهن پڇيو تہ اوهين متڪبر ڇو آهيو؟ پاڻ فرمايائون تہ منهنجو تڪبر ۽ پندار.هليو ويو ۽ حق تعاليٰ جو تڪبر اچي ويو.

شيخ معروف عرضيءَ چيو:

وجود ۾ الله کان سواءِ ٻيو ڪو ڪونهي.

شيخ بايزيد بسطاميءَ چيو:

سبحاني ما اعظم شاني. مان سبحان آهيان منهنجو شان اعليٰ آهي.

سهيل بن عبدالله شتري چيو:

زبان سان ذڪر ڪرڻ بڪواس آهي. دل ۾ ذڪر ڪرڻ وسوسو آهي. صوفي اهو آهي جنهن جو قتل حلال ۽ مال مباح آهي.

حسين بن منصور چيو:

عارف تيستائين مومن نٿو ٿئي جيستائين هو ڪافر نہ ٿي وڃي. ڪنهن پڇيس تہ ڇا تون پيغمبريءَ جي دعويٰ ٿو ڪرين. وراڻيائين: افسوس تو منهنجو شان گهٽائي ڇڏيو، مان تہ خدائي جي دعويٰ ٿو ڪيان.

احمد غزاليءَ چيو:

رسول تيڻ اسان جي سنت آهي ۽ خدا ٿيڻ اسان جو فرض آهي.

حضرت محبوب سبحاني شيخ عبدالقادر جيلانيءَ فرمايو:

جنهن خدا جي وصال کان پوءِ عبادت ڪئي تنهن تحقيق خدا سان شرڪ ڪيو.

شاهہ عالم کان ڪنهن پڇيو:

"اوهان جو نالو ڇا آهي؟"

چيائين: "محمد"

"اوهان جو حال ڇا آهي"

چيائين "الله الصمد"

"اوهان جي صفت ڇا آهي"

چيائين: "لم يلد ولم يولد"

"اوهان جو قدر ڇا آهي"
ڇياڻين "لم يڪن له ڪفوا احد"

ڪائنات جي هر شيءِ واجب الوجود يا حسنِ ازل ڏانهن حرڪت ٿي ڪري. انهيءَ حرڪت ۽ ڪشش جو نالو عشق آهي. عشق سان ئي ڪائنات جو تناسبُ قائم آهي. عشق ئي هن ڪائناتِ جي تخليق ۽ اسان جيءَ روحاني تڪميل جو سبب آهي. حواسن کان سواءِ به عشق جي هڪ ڪيفيت آهي ۽ جڏهين ان ڪيفيت ۾ تون ۽ مان جا ويڇا ختم ٿي ويندا آهن تڏهن سالڪ جي واتان اهڙا اکر نڪرندا آهن جن کي اهل ظاهر شطحيات چوندا آهن.

سارنگ ڪنڌ جهڪائي صوفيَ سائينءَ جو درس ٻڌندو رهيو ۽ پوءِ جڏهن خانقاه مان نڪتو ته هن کي ساري ڪائنات بدليل نظر آئي. هر طرف کان همه اوست جون صدائون ٿي آيون. هر دل ڪعبة الله هئي ۽ هر انسان کي ربوبيت جو رتبو حاصل هو.

سارنگ پنهنجي خيالن ۾ هو ته ڪنهن هن جي ڪلهي تي هٿ رکيو. هن ڪنڌ ڦيري ڏٺو. هن جي سامهون هڪڙو نوجوان بيٺو هو. ڪاري ڏاڙهي، وڏا وار، گيڙو ڪپڙا، چپن تي مرڪ.

"مون کي سڃاتئه؟"

"نه"

"منهنجو نالو مانڪ آهي. مان اهو جوڳي آهيان جيڪو هڪ رات توسان قتل معرهيءَ ۾ مليو هو ۽ جنهن اڳڪٿي ڪئي هئي ته پاڻ جهوڪ ۾ ملنداسين. اڄ مان تنهنجو هتي آڏرپا ٿو ڪيان."

مانڪ سارنگ کي پنهنجي جهڳيءَ ۾ وٺي آيو. هن کي ٻرڙ تي ويهاري، نڪر جي ڪنيءَ ۾ ساڳ ۽ چانورن جي ماني پچائي آڻي هن جي اڳيان رکيائين. ٻئي ماني کائي ريهاڻ ڪرڻ لڳا.

هاڻي صبح جي نماز کان پوءِ خانقاه ۾ صوفي سائينءَ جو درس ٻڌي هو ٻنيءَ ۾ ڪم ڪار ڪرڻ ويندا هئا. ٻنهي رڳو قلم هلايو هو.

سارنگ تلوار بہ هلائي هئي پر هاڻي کيس خبر پئي تہ هر هلائڻ ۾ پنهنجي ڪمن کان ڏکيو هو. ڪوڏر تہ چيلهہ تي ورتي. پئي پرائي پورهئي تي پليا هئا هاڻي پاڻ پورهيو ڪياتون تہ ڪين خبر پئي تہ پورهيو بہ عبادت آهي. پئي ٿورڙو ڪم ڪرڻ سان ٿڪجي پوندا هئا. پر ان ٿڪ ۾ بہ عجيب مزو هو. زندگيءَ جا سمورا سور وسري ويندا هُئا. آهستي آهستي ڪين ڪم ڪرڻ جي عادت پوندي وئي. هر ڦار هلائڻ بہ سکي ويا. اڻ سڌي زمين سڌي ٿي. اجايل مٽيءَ پاڻي پيتو ۽ ساوا ساوا سلا اُسريا تہ پنهي جا هانوَ ٺري پيا. اهو سندن پگهر جو پورهيو هو.

شاهہ عنايت ڏکويل، ايذائيل ۽ ڏاڍ جي ماريل سنڌ جو مسيحا هو. ظلم کان پڄي، گهر گهاٽ ساڙي، برن ۾ پٽڪندڙ سنڌين جا راڄ، پنهنجي مسيحا جي سڏ تي، قافلن ۾ جهوڪ اچڻ لڳا. اُنن، گهوڙن، گڏهن، بيل گاڏين تي ۽ پنڌ، جبل جهاڳيندا، جهوڪ تي پهتا. سيني گڏجي سندن سامان تي لاٿو. رات جو لنگر ۾ رهائي صبح جو منهہ ناهي تي ڏنائون ۽ پوءِ سيني کي سندن وِتَ ۽ ضرورت آهر پني تي ملي.. هاري، ناري، واڍا، لوهر، ڪوري، موچي سڀ اچي گڏ ٿيا. هنڌ هنڌ هوڪارا ۽ ٽرٽر تي تنوار هئي تہ جهوڪ هلو.

هڪڙي ڏينهن جبل تان نومڙين جو قافلو لٿو. مڙسن جا ڏونگرن جهڙا ڏيل، پنيپيون ڏاڙهيون، وتيل شهپر، اکين ۾ اهڙي حشمت جو گهوري نهارين تہ ڪنبٽي وني وڃي پر جي سڪ سان ڏسن تہ اندر ۾ قربن جا ڪوٽ اڏجي وڃن. جبل جيڏي آن، ارڏا ۽ اٿموٺ. پر منڙو ڳالهائجين تہ مکڻ وانگر پگهري پون. ماڪيءَ کان بہ مٺا. پاهران کهرا ۽ اڻ گهڙيل پر اندران نسورا پَٽَ. سندن زالن کي ڏسي جابلو پٽن جون چانڊوڪيون تي ياد پيون. سندن جوين جڻ چانڊوڪيءَ ۾ جهلندڙ پاجهريءَ جون پنيون ۽ سندن سَتَ ۽ عصمت جڻ چانڊاڻ ۾ جبل جون اُپيون چوٽيون جيڪي پنهنجيون محافظ پاڻ هيون.

سيئي گڏجي نون آيل مهمانن جو سامان لاهڻ لڳا. سارنگ ۽

ماڻڪ بہ هڪڙي بيل گاڏيءَ جي پر ۾ اچي بيٺا. بيل گاڏيءَ تي رکيل سامان جي مٿان زالون وينيون هيون. زالون لٽيون. آخر ۾ هڪڙي جوان جمال ڇوڪري ٽپ ڏيئي لٽي هن جي بت ۽ منهن تان چني ترڪي وئي. پازيبن ۽ ڪنگڻن جو چمڪو ٿيو، پنڙا لڏيا ۽ ڇوڪريءَ ڇرڪي سارنگ ڏانهن نهاريو. سارنگ جون اکيون سندس اکين ۾ کپي ويون. دل جي لام تي پرهہ پکيئڙو لات لنوڻ لڳو. پکين جا ولر اڏاٽا ۽ ڪونجون ڪرڪڻ لڳيون. عنايتيءَ جو آواز آيو. سر لوهيڙا ڳييا... اتر لڳا آءُ پرين... آيل ڪريان ڪينئن، منهنجو نينهن آپليو نہ رهي.

سياري جي چوڏهينءَ جو چنڊ سهاڳڻ جي جوين جهڙو ٿي لڳو. چنڊ کي ڏسي سارنگ کي سنڌو ياد پئي. شاديءَ رات سنڌو بہ چنڊ جهڙي لڳندي هوندي. وري هن کي مهاڻيءَ جي موٽئي جهڙي مرڪ ۽ گيتا جو قرب ياد پيو. هن کي اها جابلو ڇوڪري ياد پئي جنهن کي ڏسي هن جي دل جي لام تي پرهہ پکيئڙي لات لنوڻ شروع ڪئي هئي.

"سارنگ...!" هن جي پٺيان آواز آيو. هن ڪنڌ ڦيري ڏٺو. ماڻڪ هن جي پٺيان بيٺو هو.

"اندر هل. ٻاهر سيءُ نہ لڳي وڃيئي."

ماڻڪ هن کي منهہ ۾ وٺي آيو ۽ ٻاهہ ۾ ڪاٺيون وجهي. مچ مچائي، ٻت کي ڪتو ويڙهي، ويهاڻي کي ٽيڪ ڏيئي سارنگ کان پڇيائين:

"ڇا واقعي تنهنجو ان جابلو ڇوڪري سان موهہ ٿي ويو آهي."

سارنگ هن کي جواب نہ ڏنو ۽ ماٺ ڪري ٻاهہ جي مچ ڏانهن ڏسندو رهيو.

"ماڻهو ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي جذبن کان دوکو بہ کائيندو آهي. ڪي اکيون، ڪا صورت جيءَ ۾ جڙجي ويندڙيون آهن. پر ماڻهو رڳو سهڻيون اکيون ۽ سهڻي صورت تہ نہ آهي. ماڻهو ننڍيون ننڍيون ڪميڻ پايون، ڪوتاهيون، اوڻائيون، اوڳڻ ۽ عيب بہ آهي. اڪڙين يا صورت جي

سونهن ماڻهوءَ جي شخصيت جو رڳو هڪڙو رخ آهي. هن جي شخصيت جا پيا به گهڻائي رخ آهن. سهڻا ۽ بڇڙا، اُجرا ۽ ميرا، وٽندڙ ۽ اڻ وٽندڙ، بلند ۽ پست. پر محبت ڪرڻ وارو پرينءَ جي اکڙين ۾ صورت کي ئي هن جو پورو وجود سمجهندو آهي پر جڏهن پرين پنهنجي وجود جي سموري خامين ۽ خوبين، چڱاين ۽ منداڻين سان حاصل ٿيندو آهي ته محبت ڪرڻ وارو سندس منداڻين کي قبول نه ڪندو آهي ۽ پوءِ پرينءَ جون انساني منداڻيون، پرينءَ جي سونهن تي حاوي ٿي وينديون آهن ۽ پريت ختم ٿي ويندي آهي. دنيا جي ساري عظيم شاعري پرينءَ کي حاصل ڪرڻ جي تڙپ ۽ حاصل نه ڪري سگهڻ جي بي وسيءَ مان ڦٽي آهي. روح ۽ جسم جڏهن ڌاپجي ٿو تڏهن ڪجهه ڪو نه ٿو رهي. عشق مجازيءَ کان عشق حقيقيءَ جو سفر به ان ڪري آهي ۽ عشق حقيقي اهڙيءَ طرح حاصل نٿو ٿئي جو ماڻهوءَ جو روح ۽ جسم ٻئي ڌاپجي وڃن. ميران ٻائيءَ جي شاعري اڃايل آتما ۽ اڃايل جسم جي شاعري آهي. جيڪڏهن ميران کي ڪرشن جسماني روپ ۾ ملي ها ته ميران جو تصور ڪنهن ٻئي تصوراتي ڪرشن جي مورتي تراشي ان جي پوڄا ڪري ها. جيڪڏهن واقعي توکي هن سان موهه ٿي ويو آهي ۽ اهو موهه ڇڏين جو فريب نه آهي ته پوءِ مان سياڻي ٿي نومڙين سان سڱ جي ڳالهه ڪندس."

ٻئي ڏينهن ماڻڪ چار چڱا ڳڏ ڪري نومڙين سان سڱ جي ڳالهه ڪئي. هن کي ڪهڙي ناهڪار ٿي ٿي سگهي. هتي ڪو ڪنهن کان متيرو نه هو. ڪو بدو، عيوضو نه هو. ڪو ذات پات ۽ ننڍ وڏائيءَ جو ويڇو نه هو. هن ها ڪار ڪئي ۽ سيني وات منو ڪيو.

سارنگ جو ڪو مٽ مائٽ نه هو. ڪا ڀيڻ يا ڀاڄائي نه هئي جيڪا شاديءَ جا سڀن ساٺ ڪري. پر سارنگ ڏٺو ته هتي سڀ هن جا مائٽ هئا. سڀ زالون ڀينر ڀاڄايون هيون. سهاڳڻين ڳيچ ڳائي هن کي ميندي لاتي. سڄاتيءَ جي سڳي. لوهه جي ٽن ڇلڙن ۾ سرهي موڙيءَ وارو ڳاڙهو ڳانو هن جي ڪرائيءَ ۾ ٻڌو. سرهي تيل ۽ ماکيءَ ۾ آگريون ٻوڙي، سندس مٿي سان ڇهي، کيس منجيءَ تي ويهاري، ساٺ ڳيا ڳاتائون. دوستن هن کي ڏک ويهاريو. ڪيسريي ۽ پرت پريل

بوڇڻي جي ٻٽ ڪرائي. ڪيس موڙ ٻڌائون.

ڄڃ رواني ٿي. ڏيکي ڳاڏيون، اُٺ، گهوڙا. ڏڳن کي موڙ، سڱن ۾ مهرا ۽ ڳچين ۾ ڇنڊ. مهري ائن کي جهلون ۽ جهاپا، ڳوڏن ۾ ڇيريون ۽ گهنگهرا. گهوڙا پنج سنجيءَ سانُ سينگاريل. سارنگ گهوٽ ٿي ماٺڪ سان گڏ مهري اٺ تي ويٺو. ڪنواريتن ۾ ڇٽن سهاڳڻين گهوٽ مٿان چادر جهلي ۽ ٻيون سهاڳڻيون ڳيچ ڳائينديون گهوٽ کي ڳوٺ کان ٻاهرپرو وٺي ويون. گهوٽ ڪندي وڏي ۽ وڏيل ڪندي ڪنواريتن جي در تي آئي ڪوڙيائون... آڏيءَ رات جو نڪاح پڙهيو. زالون ڳيچ ڳائينديون، گهوٽ جا ڪپڙا، تيل ۽ ميٽ ڇني ۾ ڏيئي ويون. گهوٽ وهنجي سهنجي ڪپڙا پائي، ڪلهن تي اجرڪ ۽ مٿي تي پڳ پاتي. ماٺڪ هن کي ڇڪي ڇاتيءَ سان لاتو ۽ ٻنهي ڄڻن اکيون آليون ٿي ويون.

گهوٽ کي ڪنوار جي در تي، منجيءَ تي ويهاريائون ۽ سندس ٻٽ لاهي وڃي ڪنوار جي مٿان وڌائون. گهوٽ ڇانئٽ ٽپيو ته هڪڙي سهاڳڻ پنهنجي ڇنيءَ جي ڇانوَ هن جي مٿان ڪئي. ڏانوڻ ڏائڻ ۽ ٻيا ٻرب پورا ڪري گهوٽ ڪنوار لائون لڏيون ۽ پوءِ ڪين منهن ۾ نويڪلو ڇڏي آيا.

ٻاهر ٿر مان چارڻ فقير آيا هئا تن ڇاڃين جي وندر لاءِ ڍولا ماروءَ جي ڳالهہ ڪئين. اندر گهوٽ ۽ ڪنوار سنهاڳ تي ماڻيون ۽ ٻاهر چارڻن جو آواز ٿي اُڀريو:

آسلوند اُتاريئہ، ڏڻ ڪنچوو گيلانهہ
گهوميئہ پڙيا هنسڙا، پيؤلا مانسرانهہ

سجڻ مليا، من امنگيئہ، اوڳڻ سۀ گليِاه
سوڪ اٿا سو پالهويا، پالهويا ڦليِاه

سيج رمتا ماروي، ڪن مليهٽي مرَ جاءِ
چاڻ ڪو ڪسي ڪيتڪي يمرو نيئہ آءِ

مهين تي جونبيا ڊوليا، لونگي لڪڙيه
مهاني پرءَ جو ماربا، چمپاري ڪليه

مهين تي ڊوليا جونبيا، مهانوي آوي ريس
چو وا ڪيري ڪونپلي، ڊولي صاحب سيس

پهلي پوهري ربڻ ڪي، ڊولا ائبر ڊول
وڻ ڪستوري هئہ رهي، پرو چمپا رئہ ڦول

دوجئہ پوهري ربڻ ڪي، مليت گتا گڏ
ڏڻ ٻالي، پيتہ باڪريئہ، ڏن پلا پڙ يڏ.

تريجي پوهري ربڻ ڪي، مليا تيها تيهہ
ڏڻ تهن ڏرتي هئہ رهي، ڪنت سهاوي ميهہ

چوٿي پوهري ربڻ ڪي، ڪوڪر ميلي زال
ڏڻ سنياليئہ ڪنچوري، پري موچان راٻال

پنچمي پوهري ڏيهريءَ، سا ڏڻ ديئہ بهار
رم جهم رم جهم هئہ رهي، هئہ ڏڻ تيري جهار

ڊولي اُڪير ۽ آس منجهان ماروءَ جي گلي مان ڪنجري لاٿي
هتي تہ ٻہ هنج هٿا جن ڪان مانسرور وسري وئي هئي
سجڻ مليا، من ۾ اُمنگ جاڳيا، عيب اوڳڻ ختم ٿيا
سوڪ زمين آلي ٿي ۽ آلي ڦلاري
مارئيءَ ڪي سيج مان اهڙو مزو اچي ويو جو پل لاءِ بہ سيج
نہ ٿي ڇڏي
پاڻ ءِ تہ ڪيتڪي ڦٽي آهي ۽ پنورو منجهس ويٺو آهي
مون ڪي ڊولو لونگ جي ٿاريءَ سان جنبي ويو

مون کي پرينءَ چمپا جي مکڙيءَ سان مار ڏني
مون کي جو ڊولو ائين جنبي ويو، مون کي بہ ريس آئي
مون بہ رسيل ڪونپل سان صاحب جو متو ڌوٽيو
رات جي پهرين پهر ۾ آسمان تي لڏيو
ڪنوار ڪستوري ۽ پريتم چمپا گل تي پيو
رات جي ٻي پهر ۾ ٻئي جنبي ويا
ڪنوار پيدل، گهوٽ سوار، لڙائي لڳي.
رات جي ٽئين پهر ۾ هو پاڻ ۾ ائين ملي ويا
جو ڪنوار ڌرتي تي پئي ۽ گهوٽ مينهن
رات جي چوٿين پهر ۾ ڪڪڙ ٻانگ ڏني
ڪنوار پنهنجي چولي سنڀالي ۽ گهوٽ ٻچن جا وار وڻ لڳو
پنجين پهر ۾ ڪنوار هار جا چڳل ڌاڳا پئي ٻهاري
سندس پيرن جا پازيب پيا رم جهم ڪن. اي ڪنوار! توکي سلام.

ويري واءُ گهليو
وقت پاسو ورايوُ
تاريخ پنهنجو پاڻ ورجايو
فقير بيت بيان ڪيو:

لـڪ لڙيا لڪنوءَ ڪان، لـڪ الـتـيـا اوهيـئـڙا
پورب جئن پلٽي پيا، جئن واڪا ڪري واءُ
پوربي ۽ پڇمي، تا ڪوهستاني بہ ڪڏن
ڪـي ايـران ۽ تـوران جا، ڪـنـا خوب ڪـڙن
جنهـن تـنهـن وائي وات ۾، پيـا دو دو ڪـن
الاديـن بـہ آئـيـو، جتـي آلا ڪـاٺ پـرن
ڪـڪـا، ڪـارا، ڪـابـلـي، انـت نـہ اُمـرائـن
نو لـڪ ڏهـہ چليـون، اچي سِنڌو ڪوڙي تن

اڄ بہ ساڳيو ڏيک هو. لکين لکنوءَ کان لڙيا هئا. ساڳيا ايران ۽ توران جا ڪتا ڪڙيا هئا. پوربي ۽ پڇمي امرائن جو ڪو انت نہ هو. ڪڪا، ڪارا ۽ ڪابلي. ڪڏندا آيا هئا ۽ نوَ لک ڏهہ چلين جهوڪ کي وڪوڙيو هو. اڄ الادين جي بدران نئي جو نواب اعظم خان آيو هو، آلا ڪاٺ تي ٻريا ۽ دودي جي بدران ”جنهن تنهن وائي وات ۾ پيا صوفي صوفي ڪن.“ خدا آباد مان ڪلهوڙي حاڪم جو ياءُ ۽ سنڌس سپہ سالار مير شهداد خان ٽالپور بہ سنڌين ۽ بروچن جو لشڪر وٺي آيا هئا. بلڙيءَ جا سيد ۽ پليجا بہ پنهنجا راڄ وٺي پڇي ويا هئا. جيستائين نگاهہ تي وٺي رڳا فوجي سپاهن جا متا هئا. پر ماڻهن ۾ ڪو ڊپ ڊاءُ نہ هو. سنڌِ منهن تي ساڳيو سک سانت هو. ساڳيا جنڊ پيهڻ، چرخي ڪتڻ، ڏڌ جي چاڏين جي ولوڙن جا آواز گيت بڻجي تي گونجيا. ڏنوٽن جي ڏون ڏون ۽ آڏاٽن جي ٺڪ ٺڪ! صوفي سائينءَ جا ساڳيا درس. لفظ لفظ چڻ ڏيئو جنهن اونداهي اندر کي روشن ڪري ٿي ڇڏيو.

سارنگ ماڻهن ۾ ايذي سک ۽ سانت کي ڏسي سوچيو تہ جيڪڏهن ماڻهوءَ جي آڏو ڪو اعليٰ مقصد آهي تہ پوءِ جيئڻ ڪيڏو با معنيٰ ۽ موت ڪيڏو نہ بي معنيٰ ٿيو وڃي. هن کي مخدوم بلاول ياد پيو جيڪو هن درد وندي ديس لاءِ گهاڻي ۾ پيڙهجي ويو. گهاڻي ۾ پيڙهجڻ جو ايذاءُ ان ماڻهو کان سواءِ جيڪو ان ايذاءَ مان لنگهي ٿو، پيو ڪوبہ محسوس نٿو ڪري سگهي. جيڪڏهن جيئڻ بامعنيٰ هجي تہ پوءِ ڇا موت ۽ موت جو هز ايذاءُ بي معنيٰ ٿيو وڃي. هن تصور ۾ مخدوم بلاول جي منهن تي بہ سک پري سانت ڏني اهڙي سانت هن هتي ضوفي سائين ۽ جهوڪ جي هڪ هڪ ماڻهوءَ جي منهن تي ڏٺي. هن کي منصور ياد پيو جيڪو سوليءَ کي ڏسي ٺهڪ ڏيڻ لڳو هو جڏهن هن جا هٿ وڍياٿون تہ پنهنجي روئن ٻانهن مان وهندڙ رت منهن تي ملڻ لڳو. ماڻهن پڇيس تہ ائين ڇو ٿو ڪرين. چياٿين تہ رت وهڻ سان منهنجو منهن هيڊو ٿي ويو هوندو ۽ ماڻهو سمجهندا تہ شايد موت جي ڊپ کان مان هيڊو ٿي ويو آهيان.

مون کي قتل ڪيو تہ جيئڻ اوهان کي انعام ۽ مون کي سڪون ملي اوهين خدا جي راهہ ۾ مجاهد هوندءُ ۽ مان شهيد هوندس.

موت ڇا آهي. موت جو ايذاءُ ڇا آهي. ڇا ماڻهو موت ۽ موت جي ايذاءَ کان بہ مٿاهون ٿي ٿو وڃي. هن کي سيد زادي صوفيءَ جو بيت ياد پيو جيڪو هڪ رات مائڪ هن کي ٻڌايو هو:

اڄان تو منجهانءِ، ڪک ڇني رت نڪري
منهن ۾ محبوبن جا ڪنيئن جهلينديں گهاءَ
سو تون ڪڄاڙياءِ، سڪڻ جون سڏون ڪرين.

صوفي سائينءَ پهرين تہ انساني رت وهائڻ کان جهليو پر پوءِ جڏهن مغلن فصلن کي باهيون ڏنيون ۽ بي هٿيارهارن نارن، ڪمن ڪاسبن ۽ فقيرن درويشن جو قتلام ڪيو تڏهن صوفي سائينءَ بچاءَ جي جنگ

وڙهڻ جي موڪل ڏني. ظلم برداشت ڪرڻ ۽ ظلم جو مقابلو نہ ڪرڻ بہ تہ ظلم آهي. هاڻي فقيرن ۽ درويشن رات جو ڪوٽ مان نڪري، اسم اعظم جا نعرا هڻي، مغلن تي راتاها هڻڻ شروع ڪيا.

هڪ رات سارنگ ۽ ماڻڪ درويشن جي جٿي سان راتاهو هنيون. هنن ڪي سنڌين جي فوج تي راتاهو هڻو هو جو پنهنجا پنهنجن ڪي مارڻ آيا هئا. درويش دشمن جا ڪنڌ لٽيندا، ڪلهوڙي ۽ سندس سالار مير شهداد جي خيمن تائين پهتا. ڪلهوڙو زخمي ٿيو ۽ مير شهداد بچي ويو. ان حملي سان مغل فوج ۾ هراس پڇي ويو.

سارنگ ۽ ماڻڪ جڏهن درويشن سان واپس وريا ۽ سارنگ ڏيئي جي وٽ مٿي ڪئي تہ ڏٺائين تہ ماڻڪ جا ڪپڙا رت ۾ ڳاڙها هئا. هن ڪي پاسي ۾ ترار جو گهاءُ لڳو هو. سارنگ ڊوڙ پائي حڪيم ۽ جراح وٺي آيو. جراح ڦٽ کي ٽاڪا هنيان ۽ ملم پٽي ڪئي. پر ماڻڪ کي اوچتو بخار ٿي پيو. سارو بت تنور وانگر ٻرڻ لڳو. اوچتو هن ڪي ڪنگهڻ ٿي ۽ سندس ڦٽ جا ٽاڪا ٽٽي پيا، رت نيندبيون ڪري وهڻ لڳو وري جراح آيو، ملم پٽي ڪيائين پر ماڻڪ جي حالت خراب ٿيندي وئي. هوڏانهن سارنگ جي زال کي سور شروع ٿيا. هن جي زال کي عورتن اچي سنڀاليو ۽ هو پاڻ ماڻڪ سان وينو رهيو. ماڻڪ تي رکي رکي غشي ٿي طاري ٿي. غشيءَ ۾ ماڻڪ ڏٺو تہ مسائن ۾ ڪالي ديوي ناچ ٿي ڪري. هو تمام ننڍڙو ٿي ويو آهي. هو ماءُ جي هنج ۾ آهي ۽ چنڊ کي ڏسي ٻڪڪي ٿو... هو وديالي ۾ آهي. وديالي جي پراڻي عمارت، گيانن ۽ آچارين جا سانتيڪا چهرا. ڪتابن جا ڍير. اوچتو ڪتابن مان انهن جا مصنف نڪتا ۽ پنهنجي انا جي مينار تي وهي ٺهڪ ڏيڻ لڳا.

اسان پنهنجي عقل ۽ علم جي زور تي پاڻ کي ڀڳوان ڪري ميڙايو. ڀڳوان جا اوتار، رشي ۽ نمائندا ٿي ماڻهن کي پنهنجي پوڄا لاءِ مجبور ڪيو.

اسان جا اکر جيتوڻيڪ پنهنجي معنيٰ وڃائي وينا آهن تہ بہ وقت تي محيط آهن. ماڻهن جي دلين ۽ ذهنن ۾ جڪڙيل آهن.

اسان جا مندر قائم ٿيا؛ مورتيون نهيون ۽ اسان جي پوڄا ڪئي وئي.

اسان عقل ۽ علم جي زور تي هن سرشتيءَ مان ڀڳوان جي وجود کي خارج ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ ڀڳوان ٿي ويناسين. اسان لاءِ گهنڊ پيا وڄن ۽ ڀڄن پيا ڳائجن.

اها ذهني ۽ روحاني پرمار آهي... هن دانهن ڪئي. هن جي دانهن ٻڌي هو سڀ کلڻ لڳا.

هرڪو پرمار ٿو ڪري. جنهن وٽ طاقت آهي اهو طاقت سان، جنهن وٽ سونهن آهي اهو سونهن سان، جنهن وٽ عقل ۽ علم آهي اهو عقل ۽ علم سان پرمار ٿو ڪري. هرڪو پاڻ پوڄائي ٿو. پوڄائي نٿو سگهي تہ پوڄي ٿو... هو سڀ پنهنجي پنهنجي هٽ ۽ وڏائيءَ جي منارن تي بيهي ٺهڪ ڏيڻ لڳا. اوچتو سنک وڳا. چيڙن ۽ يڪتارن جا آواز آيا. الک نرنجن... الوميان... درويشن جا ٽولا، ويدانتن جا سنک. تون ئي تون... اننگ رنگ ساگر... تت سوم اسي... (تون هو آهين)... اهم برهم اسي (مان برهم آهيان)... سڀ نچندا، آهستہ خرام رقص ڪندا ٿي آيا. هاري ناري، ڪمي ڪاسبي، ڪولهي، ڀيل ۽ ٻاليشاهي، تون ئي تون... همہ اوست سنکن، جهاجهن، چيڙن، يڪتارن ۽ درويشن جي نعرن جي صدائن سان ساري ڪائنات ملياميٽ ٿي وئي. ان الحق... سبحاني، ما اعظم شاني... وجود ۾ الله کان سواءِ ٻيو ڪو ڪونهي.

گوپي هن جي هنج ۾ هئي. سندس سنڌ سنڌ تي سڏڪيو... چوڌاري رابيل جا اڇا اڇا گل ڪڙيل هئا جن تي رنگ برنگي پوپٽ ٿي اڏاڻا. ماڻڪ ۽ گوپي پوپٽن جي پنيان ٿي ڊوڙيا. اوچتو گوپيءَ پوپٽ ٻڌجي اڏامي وئي. گوپي... گوپي گوپي!

هن جي اک کلي وئي. هن جو سارو بت ڦٽ وانگر تي ڏڪيو. نڙيءَ ۾ اُڃ جا ڪنڊا. چپ سڪل. وات سڪل. هن پاڻي گهريو پر اکر سندس نڙيءَ ۾ اٽڪي پيا. سارنگ هن جي چپن جي چرڻ مان سمجهي ويو تہ هو پاڻي ٿو گهري: هن کيس پاڻي پيئاريو.

”هاڻي ڪيئن آهين؟“

”نيڪ آهيان.“ هن هٿ وڌائي سارنگ جي هٿ کي جهليو. ”سارنگ هاڻي خبر پئي اٿم تہ ڀڳوان ڇا آهي. مڪتي ڇا آهي، شانتي ۽ نرواڻ ڇا آهي. گوتم جي آتما کي بہ شايد مرڻ مهل اهڙي شانتي نہ ملي

هوندي جيڪا مون کي ملي آهي. مان ناستڪ هيس ۽ مون ماڻهن جي ڏکن ۽ ماڻهن جي موهہ ۾ پڳوان کي سڃاتو. صوفي سائين شهيد ٿيندو. سائينءَ کان پوءِ سائينءَ جي نالي تي درگاهون ٺهنديون، مجاور ويهندا، اوڳاڙيون ٿينديون، سائينءَ جي نالي تي روحاني پرمار ٿيندي ۽ ماڻهو سائينءَ جي پيغام کي وساري ويهندا. هڪڙو تارو ايربو هو. هاڻي اهو بہ ٽٽڻ وارو آهي. هاڻي تہ صدين تائين اونداهي آهي."

اوچتو پر واري ڪمري مان تازي چاول ٻار جي اوئان اوئان جو آواز آيو. ماڻڪ جي چپن تي مرڪ تري آئي. هن سارنگ جي هٿ کي زور ڏنو، ڪجهہ چوڻ لاءِ چپ چوريائين ۽ سندس ڪنڌ هڪ پاسي لڙي ويو.

درويشن اسم اعظم جا نعرا هڻي مغل فوج جا ڳپل لاهي ڇڏيا. مغل فوج ۾ هراس پکڙجي ويو. هر رات هنن لاءِ موت جو پيغام هئي. درويش تعداد ۾ ٿورا هئا پُرسندن جذبي آڏو جبل بہ بيهي نٿي سگهيا ۽ سمنڊ وانگر ڇوليون هڻندڙ فوج جهوڪ جو ڪوٽ فتح ڪري نہ سگهي؟ آخر اعظم خان شاهہ عنايت ڏانهن قرآن موڪليو. ڪيس قرآن جو واسطو ڏيئي پاڻ وٽ سڏاياڻين... اسان وٽ اچو، اسان جو فيصلو هاڻي قرآن ڪندو... قرآن تہ ڪڏهن جو فيصلو ڪري ڇڏيو هو. جيڪو غلط هو تنهن کي غلط ۽ جيڪو صحيح هو تنهن کي صحيح قرار ڏيئي چڪو هو. وڏيڪ قرآن تي ڪهڙو فيصلو ٿيڻو هو. پر شاهہ عنايت اعظم خان وٽ وڃڻ لاءِ تيار ٿي ويو. درويشن دانهون ڪيون: "سائين اهو دوکو آهي، دولاب آهي. اعظم خان ان بهاني اوهان کي پاڻ وٽ سڏائي شهيد ڪرائڻ ٿو گهري." درويشن جي ڳالهہ ٻڌي سائينءَ مرڪي ڏنو.

"اوهين سمجهو ٿا تہ جيڪو اوهان سمجهيو آهي سو مان نٿو سمجهان. مان سڀ سمجهان ٿو. اسان کي اعظم خان نہ سڏايو آهي، اسان کي پنهنجي پرينءَ سڏايو آهي ۽ اسان جي ڪيڏي نہ عزت افزائي ڪئي آهي جو اسان کي سڏائڻ لاءِ پرينءَ پنهنجو ڪلام موڪليو آهي.

اوهان جي مرضي آهي تہ اسان پرينءَ جي سڏ تي نہ وڃون. مون جيڪا دونهين دکائي آهي تنهن کي وسائڻ نہ ڏجو. منهنجي پيش پوڻ کان اڳ ڪجهہ درويش هتان هليا وڃن، ڪي اولهہ، ڪي اوڀر، ڪي اتر، ڪي ڏکڻ. چئني ڪنڊن تي دونهيون دکايو. ڪڏهن تہ اهي دونهيون مچي مچ ٿينديون."

سارنگ بہ انهن درويشن مان هو جن کي شاهہ عنايت جي پيش پوڻ کان اڳ جهوڪ مان نڪري وڃڻو هو. هن شاهہ عنايت کان پيرين پئي موڪلايو. زال کان موڪلايائين. پنهنجي ننڍڙي کي هنج ۾ کنيائين. ننڍڙي ڪر موڙيا ۽ ننڍڙيون اکيون کولي پيءُ کي ڏسڻ لڳو. سارنگ کي سنڌو ۽ سنڌس ٻار ياد پيو هن ٻارڙي کي پيار ڪري ٻار موٽائي زال کي ڏنو. ٻار ونڻ مهل زالهنس جي اکين ۾ لڙڪ تري آيا.
سج ٻڏتر ۾ هو جو جلاد جي تراڙ وچ وانگر وراڪو ڏنو ۽ شاهہ عنايت جي سسي ڌڙ کان ڌار ٿي. سارنگ جي زال دانهن ڪري پنهنجي ٻارڙي کي سيني سان لاتو. پٽ تي شاهہ عبداللطيف پٽائيءَ چرڪ پري مراقبي مان منهن مٿي ڪري آسمان ڏانهن نهاريو. درويش دنبوري تي ضرب هنئين ۽ دانهن ڪئي.

ملڪ مڙيوئي منصور، ڪهي ڪهنديں ڪيترا.

سارنگ جي سيني مان سور جي سٽ نڪتي. هن رين مان هٿ ڪڍي دل تي هٿ رکيو. گهوڙي چرڪ پري هٽڪار ڪئي ۽ نرا ڪنيان. سارنگ ڪرندي ڪرندي بچيو. هن آسمان ڏانهن نهاريو. آسمان ۾ شفق جا رت جهڙا ڳاڙها رنگ ڪڙيل هئا چڻ آسمان مان جيئرو جاڳندو رت ٿي ٽمپيو ۽ ساري ڪائنات رت جي رنگ ۾ رڱجي وئي هئي.
آهستي آهستي شفق جي ڳاڙهاڻ ختم ٿيندي وئي ۽ ڪائنات ۾ ڪاري ڪاري رات لٿي. سارنگ گهوڙي تي لانگ ورائي. هن کي پرهہ جو سفر ڪرڻو هو ۽ صدين تائين راوڻ رات پکڙيل هئي.

6- آڪٽوبر 1984
سکرڊو.
ٻارنهن وڳا رات.

◉

آغا سليم جي مشهور شايع ٿيل ناول

همہ اوست

مان ڪنيل ٽڪرا:

* اسلام امن جو مذهب آهي. رنگ، نسل ۽ سماجي رتبي کان اعليٰ، عالمي ڀائيپي ۽ امن جو مذهب. ڇا مغل اسلام جا پوئلڳ آهن جو سنڌ جي مسلمانن تي ڏاڍ ڏهڪاءُ ۽ قرلت سان حڪومت پيا ڪن. مخدوم بلاول وڏو اولياءُ هو ۽ شاهہ بيگ ارغون مسلمان هو. شاهہ بيگ مخدوم بلاول کي گهاڻي ۾ پيهائي ڇڏيو. صليب تي لٽڪڻ وڏو ايذاءُ آهي پر جيئرو جاڳندو گهاڻي ۾ پيسجڻ بہ تہ ڪو گهٽ ايذاءُ ڪونهي. پادري الفنسو باربوسا! توکي مڃڻو پوندو تہ انسانن جي ڀلائيءَ لاءِ رڳو يسوع مسيح ئي صليب تي نہ لٽڪيو. پر ڪروڙين گمنام انسان صليب تي لٽڪيا آهن. گهاڻن ۾ پيڙيا آهن ۽ قتل ٿيا آهن جن لاءِ نہ گرجائون ٺهيون، نہ گهنڊ وڳا ۽ نہ سنڌن کي راهب يا راهبائون ٿيون. هن دنيا ۾ جيڪو ٿورو گهڻو سوجهرو نظر اچي ٿو سو انهن گمنام شهيدن جي رت جي روشني آهي. اجان ماڻهو قتل ٿيندا، هيڻو ڏاڍي جا ظلم سهندو، ماڻهن جي لاشن تي بادشاهن جا تخت سجائبا پر ڪو وقت ضرور ايندو جڏهن مذهبي تعصب قبائلي نفرت، دولت جي هوس ختم ٿي ويندي، ماڻهو رنگ نسل ۽ مذهب جي ناتي سان نہ پر ماڻهپي جي ناتي سان سڃاتو ويندو. ڪو ڪنهن کي نہ ڏڪاريندو، سڀ پنهنجي رنگ ۽ ڍنگ سان جيئندا ۽ پنهنجي پنهنجي نموني سان خدا جي اڳيان جهڪندا. جڏهن لئبريريون، ليبارٽريون ۽ مدرسا گرجائون هونديون، سائنسدان ماستر ۽ طبيب راهب هوندا. دليون ديوليون هونديون، تن ڪعبا هوندا ۽ ڪوبہ دلين جي ديولين ۽ تن جي ڪعبن جي تقدس کي پامال نہ ڪندو.....

هن کي پنهنجي طاقت جي خبر هئي ۽ مڙد جي سياءَ جي ڇڳيءَ طرح ڄاڻ هئي. هن کي خبر هئي تہ ڪهڙو مڙد هن جي گهور سان گهائبو ۽ ڪهڙو هن جي مرڪ سان مات ٿيندو ۽ ڪهڙو هن جي ڇهاءَ سان ميڻ وانگر پگهري ويندو. جيڪي مڙد گل گل جو واس وٺي اندران ڊاڀيل هوندا آهن. انهن کي جهڪائڻ ڪنهن حد تائين ڏکيو هوندو آهي. پر پنڊت، پادري ۽ ملان جن جي اندر جا اجايل جذبا اندر ئي اندر پيا اُبرندا آهن انهن کي مات ڪرڻ تہ سولو آهي. هن سوچيو تہ اڄ پادريءَ جي ان ڍڪهي قبا ۽ عبا ۾ لڪل اگهاڙي مڙد کي جاڳائيندس ۽ جڏهن هن جي اندر جو نانگو مڙد ڀالو اُيو ڪري شڪار تي وار ڪرڻ گهرندو تنهن وقت مان شڪار ٿيڻ کان انڪار ڪندس. پوءِ هو ڦٿڪندو، لڇندو، منٿون ڪندو، پيرين پوندو پر مان هن کي هٿ لائڻ نہ ڏيندس. ان وقت کيس ٻڌائيندس تہ هو ڇا آهي ۽ پنهنجي چوڌاري پوترتا جا ڪيڏا نہ ڪوڙا ڪوٽ اڏيا اٿئن. پوءِ مان هن کي ڏکا ڏيئي گهر مان ڪڍندس ۽ هو وري هيڏانهن نہ ايندو....

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪانُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ کا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪِبئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَمَلَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، جاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ باروڊَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڏي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٽي، هي بَمر- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَر جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄڪلهہ ٽڪاٽائي کي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٿي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪچي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪلهہ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

ون ون کي مون پاڪِي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)